ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКА БАШТИНА

Уредници
Слободан Ћировић
Зоран Петровић

Рецензија и поговор
Др Сава Вуковић

Нацрт корице и техничко уређење
Бранко Ристић

Издавачи
НРИО *СВЕТЛОСТ*, Издавачка делатност
Крагујевац, Лењинова бб

КАЛЕНИЋ — Издавачка установа
Српске православне
епархије шумадијске
Маршала Тита, 67
Крагујевац

За издаваче
Павле Ћировић, директор
и
Епископ шумадијски Сава

Штампа
ГРО *Никола Николић*, Крагујевац
М. Гајевића, 1

Тираж 1500
II издање (репринт)

ISBN 86-7247-017-6

РАДОСЛАВ М. ГРУЈИЋ

ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА

СВЕТЛОСТ * КАЛЕНИЋ
КРАГУЈЕВАЦ, 1989.

ИСТОРИЈА ХРИШЋАНСКЕ ЦРКВЕ.

Dr. РАД. М. ГРУЈИЋ
ВАНРЕДНИ ПРОФЕСОР УНИВЕРЗИТЕТА

ПРАВОСЛАВНА СРПСКА ЦРКВА

БЕОГРАД
ИЗДАВАЧКА КЊИЖАРНИЦА ГЕЦЕ КОНА
1. Кнез Михаилова 1.
1921.

ПРЕДГОВОР.

Значај Православне Цркве у прошлости народа нашег врло је велик. — Она је скоро хиљаду година, све до XIX. в., била готово једини носилац и представник *просвете*, па је поставила и све главне основе за *културни* прогрес. Шта више, многи представници њени, у прошлости, показали су и ретке *дипломатске* способности у *политичким* и *државним* пословима, као и јака *естетска осећања* у *књижевности* и *уметности*. Уз то су врло многи били одлични *родољуби*, несебични *људи акције*, свесни значаја и одговорности свога положаја, те неустрашиви *прегаоци*, са стваралачким идеализмом, на свима пољима народног живота. И понајвише њихова је заслуга, што је овако снажно изграђена, развијена и очувана *национална свест* народа нашег, као и неодољива тежња његова за слободом и уједињењем... — Зато многе појаве прошлости и садашњице наше могу добро схваћене и оцењене бити, само уз довољно познавање и народне црквене прошлости.

У овом уџбенику, — који је, осим неких додатака, израђен још 1914. г., те и за њега у главном вреди све, што сам рекао у предговору *Хришћанске Православне Цркве*, — учињен је први покушај, да се у кратком *прегледу* прикаже *прошлост* и *садашње стање целокупне Православне Српске Цркве*, тог тако важног чиниоца у животу народа нашег. А при изради његовој, поред познатих резултата историјске науке наше, унео сам и необјављене још резултате мојих студија по нашим и страним архивима.

Г. Dr. Ст. Станојевић, професор српске историје на Београдском Универзитету, са пријатељском предусретљивошћу прочитао је у рукопису одељке о средњевековној Цркви и учинио ми неке исправке и напомене, те му и овом приликом искрена хвала.

Земун, октобра 1920.

Р. М. Г.

Модерна — штампарија „Вук Караџић", Краља Петра 9. Београд

САДРЖАЈ

Страна

ПРЕДГОВОР . . . . VII.

ПРВИ ДЕО.

Стара Српска Црква.

ПРЕГЛЕД 1

I. МНОГОБОШТВО И ХРИШЋАНСТВО 1

1. Сеоба и прво уређење наших предака на Балкану (с. 1—4). — 2. Стара вера (с. 4—5). — 3. Ширење и утврђивање Хришћанства (с. 5—7). — 4. Прва Српска Црква (с. 7—8). — 5. Охридска Архиепископија (с. 8—11). — 6. Трагови Многобоштва (с. 11—13). — 7. Св. Симеун Мироточиви (с. 13—15).

II. ЖИЧКО-ПЕЋСКА АРХИЕПИСКОПИЈА (1219.—1346.) 15

1. Св. Сава и његов први рад (с. 15—17). — 2. Самосталност Правосл. Српске Цркве (с. 17—20). 3. Смрт Св. Саве и спаљивање тела (с. 20—21). — 4. Први наследници Св. Саве (с. 21—24).

III. ПЕЋСКА ПАТРИЈАРШИЈА (1346.—1459.) 24

1. Проглашење Царства и Патријаршије (с. 24—25). — 2. Уређење Срп. Цркве за Душана (с. 25—27). — 3. Охридска Архиепископија (с. 27—28). — 4. Проклетство (с. 28—31). — 5. Пропадање српске државне самосталности (с. 31—32). — 6. Пропадање срп. црквене самосталности (с. 32—34). — 7. Римокатоличка Црква у Србији (с. 34—37). — 8. Босанска Црква (с. 37—42). — 9. Манастири и калуђери (с. 42—50). — 10. Хиландар и Св. Гора (с. 50—53). — 11. Просвета и књижевност (с. 53—58). — 12. Црквена уметност (с. 58—71).

IV. СРПСКА ЦРКВА ПОД ОХРИДСКОМ АРХИЕПИСКОПИЈОМ (1459.—1557.) 71

1. Прво укидање Пећске Патријаршије (с. 71—72). — 2 Српски народ у ропству турском (с. 73—74). — 3. Српска Црква под туђом управом (с. 74—78). — 4. Прва расељавања (с. 78). — 5. Српски деспоти у Срему, Славонији и Угарској (с. 78—80). — 6. Прва Срп. Црква под угарском влашћу (с. 80—82). — 7. Просвета и књижевност (с. 82—85).

V. ОБНОВЉЕНА ПЕЋСКА ПАТРИЈАРШИЈА (1557.—1766.) 85

1. Црквено ослобођење (с. 85—86). — 2. Рад патријараха и епископа на политичком ослобођењу (с. 86—87). — 3. Теократска управа пећских патријараха (с. 87—90). — 4. Поновно пропадање Пећске Патријаршије (с. 90—93). — 5. Српски светитељи (с. 93—96). — 6. Прва Срп. Црква у Хрватској (с. 96—98). — 7. Рим и Српска Црква (с. 98—100). — 8. Манастири (с. 100—103). — 9. Просвета и књижевност (с. 103—105).

VI. СРП. ЦРКВА ПОД ЦАРИГРАДСКОМ ПАТРИЈАРШИЈОМ (1766.—1912.) 105

1. Друго укидање Пећске Патријаршије (с. 105—106). — 2. Охридска Архиепископија и њено укидање (с. 106—107). — 3. Фанариоти у Српској Цркви (с. 107—110).

ДРУГИ ДЕО.

Савремена Српска Црква.

ПРЕГЛЕД 113

I. СРПСКА ЦРКВА У ВОЈВОДИНИ, СЛАВОНИЈИ И ХРВАТСКОЈ 114

а) *Прошлост:* — 1. Сеоба и повластице народне (с. 114—115). — 2. Прво црквено уређење (с. 115—117). — 3. Живот Народа (с. 117—119). — 4. Живот Цркве (с. 119—123). — 5. Архијерејски Синоди и Црквено-народни Сабори (с. 123—125). — 6. Борба с римокатол. и протестант. пропагандом (с. 125—129). — 7. Просвета и књижевност (с. 129—133).

б) *Садашњост:* — 1. Уређење (с. 134—138). — 2. Манастири (с. 138). — 3. Просвета и књижевност (с. 138—139).

II. СРПСКА ЦРКВА У ЦРНОЈ ГОРИ 139

а) *Прошлост:* — 1. Теократија (с. 139—141). — 2. Под световном влашћу (с. 142—143.). — 3. Црквено просветни живот (с. 143—144.

б) *Садашњост* (с. 144—145).

III. СРПСКА ЦРКВА У СРБИЈИ 145

а) *Прошлост:* — 1. Ослобађање од Турака (с. 145—147). — 2. Ослобођење од Фанариота (с. 147—150)

Страна

— 3. Самоуправа и независност (с. 150—152). — 4. Просвета и књижевност (с. 152—154). — 5. Црква у Маћедонији и Старој Србији (с. 154—156).
б) *Садашњост:* — 1. Уређење (с. 157—158). — 2. Неправославна учења (с. 158). — 3. Манастири (с. 158—159). — 4. Просвета и књижевност (с. 159—160).

IV. СРПСКА ЦРКВА У ДАЛМАЦИЈИ И БОЦИ КОТОРСКОЈ 160
а) *Прошлост:* — 1. Под Угрима, Турцима и Млечићима (с. 160—161). — 2. Унијаћење (с. 161—163). — 3. Под Французима и Аустријанцима (с. 163—166).
б) *Садашњост:* — 1. Уређење (с. 166—167). — 2. Манастира (с. 167). — 3. Просвета и књижевност (с. 167).

V. СРПСКА ЦРКВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 167
а) *Прошлост:* — 1. Под Турцима (с. 167—169) — 2. Под Аустријом (с. 169—170).
б) *Садашњост:* — 1. Уређење (с. 170—172). — 2. Манастири (с. 172). — 3. Просвета и књижевност (с. 172).

VI. СРПСКА ЦРКВА У АМЕРИЦИ 172

ДОДАТАК.

1. СРПСКА ЦРКВА ЗА СВЕТСКОГ РАТА 173
2. РУСКА ЦРКВА У СРБИЈИ 175
3. СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД 176

КРАТИЦЕ 179
БИБЛИОГРАФИЈА 180
РЕГИСТАР 197
ИСПРАВКЕ 221
ПОГОВОР И КРАТАК ПРЕГЛЕД
ПОТОЊИХ ДОГАЂАЈА (Др Сава Вуковић) . . . 223

ПРВИ ДЕО.

СТАРА
СРПСКА ЦРКВА.

ПРЕГЛЕД

Претци наши примали су Хришћанство доста споро. — Истина, њих већ од краја VIII. в. сматрају Хришћанима; али управо тек од Немање и Св. Саве може се рећи, да је код нас завршена борба између Многобоштва и Хришћанства. Св. Сава је организовао прву самосталну Српску Цркву. То беше *Жичка*, доцније *Пећска Архиепископија*. Душан Силни раширио је снажно границе њене и подигао јој углед. Под њим добива она и име *Патријаршија*. Несретне политичке прилике учинише, да је Српска Црква после пада Смедерева (1459.), дошла под власт погрчене *Охридске Архиепископије* и проводила најцрње дане. Тек после сто година успеше одлични родољуби браћа Соколовићи (1557), да *обнове* самосталну *Пећску Патријаршију*. То је био догађај од ванредног значаја за веру и народност нашу. Тада су први пут готово сви православни Срби дошли под једну заједничку власт црквену. Корисне последице тога тек се данас живо осећају... Међутим, устанци и сеобе Срба из Турске, крајем XVII. и током XVIII века, ослабише много Српску Цркву и уздрмаше самосталност Пећске Патријаршије. — То су једва дочекали Грци и 1766. помоћу Турака, коначно укинуше самосталност Старе Српске Цркве. *Цариградска Патријаршија* присвојила је тада себи власт над Србима и њезини Фанариоти задаваху много јада нашим претцима. Али, готово у исто доба, почело је и организовање нових самосталних српских црквених области, које данас чине *Савремену Српску Цркву*.

I. Многобоштво и Хришћанство.

1. *Сеоба и прво уређење наших предака на Балкану.* — Са севера Карпатских Гора спустили су се наши претци у

данашњу Угарску. Ту су Авари владали над њима... Али већ почетком VII. в., оставивши понешто својих саплеменика у Банату, Бачкој, Срему и Славонији, отеше се они од Авара, пређоше Дунав и Саву, те се спустише на Балканско Полуострво. Ту оружаном силом потиснуше староседеоце* и насташише се по крајевима у којима махом и данас живе.

Земље, које су тада разна наша племена населила, делиле су се у главном на *Поморје* и *Загорје*. Поморје се протезало уз Јадранско Море, од реке Бојане до Цетине; а Загорје од Саве и Дунава до Дрима и Вардара на Југ, па до Тимока на Исток. — Од Цетине и Врбаса на Север населише се наша најближа нам братска племена, која се доцније сјединише под именом *Хрвата*, а северозападно од њих настанише се браћа *Словенци*.

Српско име није одмах владало у свима нашим областима. — Странци, Грци и Латини (Романи), називаху нас испрва све општим словенским именом, па су и све земље наше и хрватске од VII. — X. в. називали *Словинијом*. — Остатак тога имена видимо у данашњој Славонији између Саве и Драве. Међутим, у самом народу нашем убрзо су многа стара племенска имена замењена новим, обично топографским именима, понајвише по рекама око којих се настанише. Тако су у Поморју били *Зећани* (Дукљани), *Требињани* (Травунци), *Захумци* (Хумљани) и *Неретљани* (Пагани-Многобошци), чији су потомци у главном данашњи Црногорци, Херцеговци, Бокељи и јужни Далматинци. У Загорју најзнатнија племена беху *Рашани* и *Босанци*, данашњи Старосрбијанци, Србијанци и Босанци. А *српско име*, као народно име, потпуно је овладало свима тим племенима нашим тек доцније. — Главни носиоци његови беху Рашани и Зећани. И када су они током X. и XI. в. успели, да готово сва српска и многа околна сродна словенска племена окупе у једну државу, која се назва *Србијом*, тада постаде име *Срби* националним именом за сва та племена.

Кад су се наши претци доселили на Балкан нису још знали ни за какову државну заједницу. Народ је живео слободно у својој области — *жупи* или *кнежији*, под својим племенским старешином—жупаном или кнезом, који су обично признавали

---

* *Илире*, чији су потомци *Арнаути* и разне полатињене народе, које према германском Валхен-Велше назваше *Власима*.

врховну власт византијских царева. Живот је био патријархалан. Породице се нису радо делиле, живело се у великим задругама под управом једног старешине. Више таквих кућа, у једном или више села, које су постале деобом од једнога дома, чиниле су *братство*, а више братстава — племе. Цео крај у коме је племе живело називао се *жупа*... — Све важније послове решавали су на жупанијским или обласним скупштинама и саборима.

Стари Срби у главном су били сточари, али су се бавили и земљорадњом. Не зна се, да ли су живели у многоженству, као остали Словени. — Побратимство и посестримство беше у великом обичају, те је доцније Хришћанска Црква тај обичај нарочитим молитвама благосиљала...

Староседеоци и околни културнији народи међу које Срби дођоше утицали су полагано на живот и обичаје наших предака; па их постепено привикаваху да мисле и о своме државном и верском уређењу. — И под тим утицајем, већ у почетку IX. в., подиже се једно угледно и храбро српско племе, између реке Лима и Ибра — *Рашани*, да извојује слободу. Успешно се поби са Византијцима и Бугарима, те окупи око себе многа сродна племена у једну самосталну државицу. То беше *прва* српска држава под управом жупана *Властимира* († око 850.). Она је била јак основ и потицај за даљи рад, који се развио и у Хуму или Захумљу (делу данашње Херцеговине и Црне-Горе). — Ту се почетком X. в. појавила једна нова прилично самостална државица, под управом кнеза *Михаила Вишевића*. А током тога века разви се и у *Рашкој* јака српска држава под великим жупаном *Чаславом*. Овај храбри и разборити човек окупио је *први пут* у једну државу заједницу готово сва српска племена и све српске области (од 931.—960.). У тој заједници извршена је тада и превласт имена *Срби*, као народног имена, над разним племенским и покрајинским именима народа нашег...

После смрти Часлављеве поцепаше се опет српска племена и изгубише своју самосталност, а многа властела из рашког Загорја уклони се у зетско Поморје. Стога ово постаде убрзо тежиште српског живота и у XI. в. поче окупљати у нову државу сва српска племена. Кнез *Зете* или *Дукље* (данашње Црне Горе) *Војислав* († 1051.) успео је, да под своју врховну власт вргне готово све српске области на Балкану. А његов

син *Михаило*, који је узео први краљевски наслов (1077.) и унук му *Бодин*, одржаше ту државу и још је више раширише. Седиште им је било у Скадру. Али, после смрти Бодинове (†1101.) распаде се опет српска држава у неколико покрајина, које осташе под византијском влашћу све до појаве Немањине у другој половини XII. в. . . .

С падом Хрватске под угарску власт (1102.) дошла је ускоро и Босна (1137.) под јак утицај Угарске; а дотле је бивала саставни део српских самосталних држава. Од сада, силом прилика, остаје она стално одељена од српског државног средишта Рашке или Србије, којој велики жупан Стеван Немања удари снажан основ, а његови наследници развише је до великог и моћног царства. Од то доба и историја Српскога Народа дели се у главном на историју Рашке или Србије и на историју Босне, па и Српска Црква у Босни има сасвим другачију судбину од оне у Рашкој.

2. *Стара вера*. — О многобожачкој вери наших праотаца зна се врло мало поузданога. Али нема сумње, да су и они као и остали Словени веровали у једнога врховнога Бога и многа нижа добра и зла божанства. Има трагова да су обожавали сунце, месец и звезде; огањ, муњу, па шта више и камење и дрвеће. А имена *Перуна* — громовника и *Велеса* — бога стадâ, као и *Додола* — божанства земаљске плодности, *Ладе* — божице љубави и друга, очувана су код нас и данас у називима местâ, брдâ и биљака, те у причама и обичајима народним. Зла божанства у доцнијим изворима називају се *бесима*. — И данас се вели: иди до *беса!*... или: до *зла Бога* ми је *тешко*...

О нижим божанствима остало је много више трагова у народној празноверици. — Ту су на првом месту *виле*, као духови изворâ, рекâ, морâ, шумâ, планинâ и облакâ. Њих је народна прича и песма опевала као вечно младе девојке у белом оделу, дуге распуштене косе, као помоћнице или осветнице људима. Њима су сличне *рођенице* или *суђенице*, које одређују судбину људи о рођењу, као и мушко биће-усуд. *Море и вештице* јесу зла женска бића, која чине пакости људима, сисају крв и одузимају живот њима и њихову благу... И данас још постоји по где-где веровање, да се у *вештице и вешце* преобраћају живе рђаве жене и људи, а у *вукодлаке* или *вампире* мртваци који устају ноћу из својих гробова.

Било је код наших старих и свештеника или *жречева*. Звали су се: *врачари, гатари, чаробници и ресници*. — Ови последњи беху нека врста философа. *Богослужење* се састојало махом у принашању жртава од домаће стоке и земљоделских плодова; а место за жртвовање беше обично по шумама и висовима, где су били и кипови богова (*болвани* или *кумири*), и називаше се *трјебник*.*

У народним причама и песмама има трагова, да су и код нас, као и код Руса и Полапских Словена, и људи приношени на жртву. Жртве су приносили породичне и племенске старешине, уз песме, игре и гатања. Међу светковинама најглавније беху *Коледо* или *Бадњак* у сред зиме, кад дан почиње расти и *Купало* или *Јарило* и *Крес* у сред лета, као празник сунца и огња.

Мртваце су наши стари закопавали у земљу или их спаљивали. Поред покојника метали су све, што му је за живота најмилије било; а бивало је случајева, да су и жене живе закапане или спаљиване поред мужа... На гробовима дизане су *хумке* или *могиле* од земље или камена. За тим се играле јуначке игре и надметало, те јело и пило за покој душе, што се у такозваним *даћама* и до данас очувало.

3. *Ширење и утврђивање Хришћанства*. — За Хришћанство сазнали су Срби већ у старој домовини, јер су и тамо по каткад долазили у дотицај са хришћанским народима. А када дођоше на Балканско Полуострво хришћански свештеници из далматинских, тесалских и трачких градова брзо су почели ширење Хришћанства међу њима, као и међу осталим балканским Словенима. И већ у VIII. в. морало је међу овима бити доста Хришћана, када је у другој половини тога века и један Словен успео да буде цариградски патријарх.

До 732. г. цео западни део Балканског Полуострва потпадао је под власт римскога папе, те су и први весници Хришћанства међу нашим претцима били римски свештеници (од 642.—732.), који су махом на латинском језику обављали богослужења и вршили обреде. Али ти први весници, као и они доцнији, што долажаху из Византије, нису много успели са

* Отуд долази и назив хришћ. богослужбене књиге *Требник*, јер садржи молитве и обреде оних радња, које донекле сретамо и у Многобоштву.

својом проповеђу; једно због богослужења на латинском и грчком језику, а друго и нарочито, што су наши претци ванредно одани били својој старој вери и њезиним обредима, те туђинци нису умели пажљиво да поступају са нежним осечајима Срба спрам отачкога предања и дубоко укорењених старих обичаја. — Осим тога, наши су се стари бојали, да се са Хришћанством не утврди и власт византијска над њима. Стога су, под притиском византијским, само поједине старешине примале Хришћанство, а масе народне остајале би и даље у старој вери. А и Хришћанство народних старешина било је испрва само привидно, већином тек да се удовољи жељи моћних византијских царева. Зато је брзо нестајало и тога привидног Хришћанства, чим би са њих пала власт византијска; па су тада и мисионари протеривани их српских крајева…

Али, и ако за прва два века (VII. и VIII.) не беше правога успеха у ширењу Хришћанства међу Србима, ипак се за то време успело много, да се у млађега поколења пољуља вера у старе богове и утре пут коначном примању Хришћанства. — Уз то, од друге половине IX. в., наступиле су за тај посао погодније прилике. У то доба (863-4. г.) саставио је Константин (Св. Ћирило) словенску азбуку и са братом Методијем превео најнужније црквене књиге на ондашњи језик јужних македонских Словена; те баш у то време најживље развијаху свој апостолски рад међу северозападним Словенима у суседној *Панонији* (Западној Угарској и Славонији), *Моравској* и *Чешкој*, а у Бугарској примио је Хришћанство кнез Борис с великим делом свога народа (864.).

Нема сумње, да је у таковим приликама било доста не само Словена него и Срба, који су већ подобни били да својим саплеменицима проповедају Јеванђеље и загреју их за Хришћанство. И лако је могуће, да је баш то највише утицало, да су за владавине византијскога цара Василија I Маћедонца многе старешине српских племена, признавши силом прилика његову врховну власт, заједно с Хрватима обратили се цару с молбом, да им пошаље довољан број свештеника који ће их научити правој вери и крстити. Цар им је одмах испунио жељу, те се Срби и Хрвати крстише у великим масама (око 879.). — То главно Крштење Срба беше у доба *Властимирова* сина, рашкога жупана *Мутимира*. А крајем IX. и почетком X. в., када протерани ученици Св. Ћирила и Мето-

дија из Моравске и Паноније, са многим црквеним књигама на словенском језику, дођоше у Далмацију и Маћедонију, те ту основаше нова религијско-просветна средишта, примила су Хрихшћанство и она српска и хрватска племена, која му се најдуже опираху, а нарочито западни Маћедонци и данашњи Херцеговци—Неретљани или Пагани.

4. *Прва Српска Црква.* — За Србе што примише Хришћанство нису одмах установљене посебне епископије. Њих су, у прво време, потчинили околним епископијама, које су већ одавно постојале за староседеоце тих земаља. Тако је прва Српска Црква у Рашкој и Босни потпала под епископије потчињене *Драчкој Архиепископији*, зависној од *Цариградске Патријаршије*, а она у Поморју, где је свака област наша брзо добила свога епископа, дође под власт *Сиљетске Архиепископије* потчињене Риму. И тако ето, одмах у почетку, један део Срба потпаде под утицај грчкога *Истока*, а други део под утицај римскога *Запада*. Доцније како за Рашку код цркве Св. Петра у Расу, тако и за Босну код цркве Св. Петра у Брду, основане су две епископије, које непосредно потпадоше под власт Цариградске Патријаршије. Када је за тим маћедонски владалац Самуило овладао Српским Земљама (989.), подврагао је он сву Српску Цркву новооснованој *Охридској Патријаршији*, доцнијој Архиепископији. То је 1020. г. потврдио и византијски цар Василије II. освајач целе Самуилове државе. Само Поморје остаде и даље под Римом.

Ускоро после тога раздели се Хришћанска Црква на Источну и Западну (1054.). Српски зетски владалац Михаило Војиславић, који је баш у то време успео, да поново уједини готово сва српска племена, наумио је одмах, да цело Српство уједини и у црквеном погледу. Ту мисао је он донекле и извео. Због борбе с Византијцима приклони се он Западу и признаде папу за свога врховног црквеног поглавицу, а папа допусти 1067., да се на место старе *Дукљанске Архиепископије* подигне, за цео Српски Народ, нова самостална архиепископија у *Бару*. Тој архиепископији буду одмах потчињене све Српске Земље од Саве и Цетине до Бојане и Дрима. Но, после смрти Бодинове († 1101.), дође српска епископија у Рашкој опет под Охридску Архиепископију и остаде под њом све до оснивања самосталне Православне Српске Архиепископије у манастиру Жичи (1219.), — до времена када се Православље коначно утврдило у већем делу Српскога Народа.

Али српска епископија у Босни остаде и даље под врховном влашћу римскога папе, као и неки крајеви наши у Поморју.

У XII. в. је основана *Дубровачка Архиепископија*, која се одмах почела такмичити са *Барском Архиепископијом* и одузела јој епископије у Босни, Травунији (у манастиру Св. Петра код Требиња) и Захумљу (прво на Стону, а Немањин брат Мирослав потиснуо ју је на Корчулу). — Међутим, разлика између Западне и Источне Цркве, све дотле, није се ни осећала у овим земљама. Од сада тек она се опажа и бива све већа.

5. *Охридска Архиепископија.* — Словени, који се крајем VI. в. доселише у Тракију и Јужну Маћедонију, измешали су се брзо са Грцима и прилично лако примили Хришћанство, па се многи током времена и погрчили. Међутим Средњу и Северну Маћедонију населили су Словени у густим масама, па су били и много отпорнији Хришћанству. Код њих се оно коначно утврдило тек крајем IX. в., када су у Маћедонију дошли ученици Методијеви, пребегли из Моравске, те почели обављати богослужења на словенском језику и развијати први књижевни рад словенски, преводећи и компилујући грчке књиге црквеног и световног садржаја. Те су књиге постале доцније својина свију православних Словена. А *Црноризац Храбар* написао је ту и кратку историју постанка првог словенског писма — *глаголице,* коју је саставио *Константин,* доцнији Св. Ћирило, према грчкој *курзивној* буквици и другим источњачким писменима. — Једна солунска легенда о њему вели, да је он та слова изумео у граду Равну на Брегалници, куда је ишао да крсти још некрштене Словене… Ту је постала и *ћирилица* у X. в., према *унцијалној* грчкој азбуци, која је по Маћедонији и целој Србији врло брзо истиснула тешку глаголицу.[1]

Средиште прве хришћанске културе словенског обележја беше на обалама Охридског и Преспанског Језера. А главни радници беху *Св. Климент* и *Св. Наум,* ученици Методијеви. Ту је Св. Климент подигао први наш манастир 890. г. у Охриду, па је ту 893. г. основана и прва словенска епископија за Маћедонију. За епископа постављен је сам Климент, који је

[1] Најстарији до сада познати ћирилски запис јесте из 980. г. То је потпис зографског игумана Макарија на једном грчком акту. А за тим запис из 993. г. на гробној плочи оца маћедонскога цара Самуила, која је нађена код Преспанског Језера.

умро ту 916. г. Други познати нам манастир основао је *Св. Наум* око 900. г. на југоистоку Белог-Охридског Језера. Тај манастир и данас постоји. Шта више, у том крају развио се монашки живот већ у оно доба тако бујно, да се у XII. в. помиње један архимандрит као старешина читаве групе пелагонијских манастира, којима је центар морао бити данашњи *Битољ*, а негдашња *Обитељ-Монастир.*

Прва словенска епископија у Маћедонији беше потчињена бугарском архиепископу, доцнијем патријарху у Доростолу (Силистрији), јер су тада целом том облашћу владали Бугари. А када је 971. г. прво Бугарско Царство пропало дође и Маћедонска, као и сва Бугарска Црква, поново под власт Цариградске Патријаршије. Но маћедонском владаоцу Самуилу брзо је пошло за руком, да од Маћедоније, Арбаније и околних Српских Земаља оснује једно велико *Словенско Царство*, које се све до 1018. г. успешно опирало византијској превласти. Уз царство подигао је Самуило († 1014.) и самосталну *Словенску Цркву* у Маћедонији, којој су први представници били Бугари, па се и она, као и царевина, називала и бугарском.

Седиште архиепископа, који се називао и патријархом, било је испрва у Малој Преспи на острву *Аилу*. Име то добило је острво по *Св. Ахилију* светитељу из IV. в. (отуд и наше Ариље код Чачка), заштитнику града Ларисе. Њему је Самуило 983. г., на том острву саградио манастир, те из Ларисе у манастирску цркву пренео његове светитељске мошти. — Импозантне развалине, у којима се очувао живопис, и данас се зову Велика Црква, те се у апсиди виде и престоли епископâ некадашње Преспанске Патријаршије.

Осим тога очувани су у том крају и многи други сведоци јаке црквене културе, која је ту цветала особито крајем X. и почетком XI. в. (976.—1018.). Тако се на самом Аилу, близу развалина Преспанске Патријаршије, налази добро очувани манастир Св. Богородице; а даље, и по језерским обалама преко пута, виде се зидови и темељи од других 11 порушених манастира и цркава. Док се на обалама Великог Преспанског Језера, особито у поткопима 3 м. изнад језерске површине, у пећинама и стенама, често надвесеним над језеро, налази знатан број скитова и црквица у скоро неприступачним положајима, са много примитивних слика светитеља, јелена, срна и других

животиња, израђених врло живим, већином црвеним и плавим бојама.

Како је у тим областима црквени живот у оно доба врло бујан био сведочи нам и предање, које каже, да је у другом центру Самуилове државе, потоњој престоници царства и патријаршије — *Охриду*, било 360 цркава. А слависта Григорович, који је 1847. пропутовао туда вели, на основу писмених података, да је у Охриду још у XVII. в. било 33 цркве и параклисе (капелице). Даље се прича, да је некад јужно од Прилепа и Бучина било 99 манастира, да је Костур имао 60 цркава, од којих и данас служи 11, а Велес 36 и т. д. Па и по рушевинама изгледа, да је некад у Јужној Маћедонији заиста било много цркава и манастира, можда као у Шпанији и Јужној Италији.

Маћедонску Царевину уништио је цар Василије II. Бугароубица 1018. г. и готово све земље Балканскога Полуострва поново подвргао Византији. — Тада је он, по старом асирском обичају, многе маћедонске Словене раселио по Малој Азији чак до Јерменске; а на њихова места довео многобројне колоније Грка и Јермена. Тиме је одмах почето издвајање Маћедоније из културне заједнице осталих јужних Словена и придруживање њено византијској цивилизацији... Истина, *Охридска Архиепископија* остала је и даље као самостална црквена област, а остављен јој је и њезин први архиепископ Јован који беше Словен. Шта више, са две дипломе од 1018. и 1020 г. подвластио јој је Василије 29 епископија по Маћедонији Арбанији, Српским Земљама и Бугарској. А како се далеко у наше крајеве протезала њезина власт види се и отуда, што су тада под њу потпадале и епископије у *Сремској Митровици* — Syrmium, у *Београду* — Singidunum и *Браничеву* на Morави — римски Viminacium близу Костолца...

Но после смрти Василијеве († 1025.) отпочело је одмах јелинизовање маћедонских Словена, а у првом реду њихове Цркве. Из тога је времена и први Грк на охридској архиепископској столици. Беше то Лав-Леон (око 1037—1056. г.), дотадашњи хартофилакс Цариградске Патријаршије, жестоки полемичар с Латинима у очи коначног разделења Цркве. — Од тада су не само архиепископи охридски него и епископи њихови бивали махом Грци. Архиепископе су постављали византијски цареви, а производили их цариградски патријарси. И за кратко време они су успели у многом, да погрче поверену им

Словенску Цркву и готово сасвим затру развитак старе словенске књижевности, која се тако лепо и бујно почела развијати баш у Маћедонији и Охриду, као средишту целог црквено-просветног живота ондашњих балканских Словена...

При том послу много су им помагали калуђери и свештеници грчки, који су са народом, испред насиља разних турских племена, кроз цео XI. и XII. в. стално избегавали из Пафлагоније, Памфилије, Витиније и других области Мале Азије у наше јужне крајеве. Зато у то доба и сретамо на обали Црне и великих маћедонских језера, на Вардару, па и у самом Призрену грчке калуђере и свештенике, који су рођени и одрасли у разним малоазијским крајевима. — Један од таковых, монах витинијског Олимпа, а после епископ струмички Манојло, подигао је 1080. манастир *Богородице Милостиве*, који се и данас налази на огромној стени изнад села Виљуше, на путу из Струмице у Штип.

После 1018. г. *Скопље* је постало седиште византијског управника целе бивше Самуилове државе. Зато се и ту развија знатна грчка црквена цивилизација. Подижу се многе цркве и манастири, а нарочито у Скопској Црној Гори. — Већина је данас у развалинама, али по неки још и сада служе. Својим грчким записима причају нам они каткад и о свом грчком пореклу. — Такав на пр. полуразорени манастир *Матејич* под Скопском Црном Гором, западно од Куманова, из доба цара Исака Комнина (1057.-9.) и прилично очувани манастир у селу *Нерез*, у планини Водно над Скопљем, кога је саградио неки грчки властелин 1164. г. Из тога времена потичу можда и манастири Нагоричано, Марков, Тетово, Гостивар, Кучевиште, Св. Јован Бигорски и многи други. — Уопште изгледа, да је Маћедонија и Скопска Стара Србија за време грчког господарства препуњена била грчким црквама и манастирима тако, да су српски владаоци, када су крајем XIII. в. почели те земље ослобађати, већином само обнављали старе грчке цркве и манастире, правећи од њих велике и лепе задужбине, које дадоше и сачуваше обележје снажне српске културе у целој тој области.

6. *Трагови Многобоштва.* — Срби су имали као култ предака нарочитог домаћег бога, заштитника породице. С тим богом нису могли да се растану ни кад су примали Хришћанство. Стога су им, по свој прилици, пажљиви проповедници Хришћанства препоручили, да при крштењу изаберу једнога

од хришћанских светитеља за заштитника породице и дома свога, на место оног старог домаћег бога. Тако је постало *Крсно Име* и свака српска кућа има свога светитеља — своју *Славу, Свечарство* или *Свето*, већ како се то у ком крају каже. Слава та спојена је са богослужењем, поменом умрлих сродника, свечаним обедом и гозбом, те даривањем сиротиње и цркве. Ту је крсни колач, жито или кољиво, просфора за цркву, црно вино, воштаница, тамјан и измирна. — По старом обичају ваљало би да „колач ломи и Бога моли“ свештеник са домаћином, а ако то није могуће сам домаћин са укућанима и гостима. У одсуству домаћинову врши то и сама домаћица, као што нам каже и народна песма о љуби Тодора војводе од Сталаћа, који и у тамници слави Крсно Име своје…

И данас је Крсно Име једна искључива особина Српскога Народа, те се с разлогом каже: *Где је Слава ту је Србин!* А народ наш дубоко верује, да је највећи грех *угасити* своју Крсну Славу. Стога и многи Срби у јужној Старој Србији, који су примили Мухамедовство, те и језик српски заборавили и постали Арнаути, још и данас држе Славу своју и ако понешто измењену. Па и Богомоли српски по Босни и Херцеговини држали су Крсно Име као најважнији празник. А у прво време славили су Крсно Име и сви римокатолички Срби. Но римски свештеници, који махом туђинци беху, полагано искоренише тај лепи обичај српски као и многе друге народне обичаје, који нас сећају дубоке старине и наших многобожачких праотаца. Ипак и данас још има у приморским крајевима (Боци Которској, око Дубровника у Конавлима и по западној Херцеговини) доста римокатоличких Срба, који славе Крсно Име као и Срби православни, и ако без благослова своје Цркве. — Међутим, Православна Српска Црква одмах је прихватила тај народни обичај наш и развила га у духу хришћанском, створивши нарочити црквени обред за прослављање тога домаћег празника. — У оно доба био је Св. Никола, као чудотворац и помоћник у свакој беди и невољи, најчувенији на Балкану, те је већина Срба њега изабрала за свога заштитника; док други изабраше Св. Јована, Св. Ђорђа, Св. Арханђ. Михаила и друге.

Трагови Многобоштва огледају се данас још и у многим другим обичајима нашим. — Тако се на пр. Св. Илија назива громовником, Св. Пантелија — чуварем ветрова, Св. Власије — чуварем стада, Св. Марија — Марија *Огњена* и т. д.

А о Божићу: бадњак, колач, чесница; О Иван-дану: венци, ложење и прескакање ватре-кресови; за тим ладарице, чароице, додоле, колеђани, као и многи други обичаји, о тим и другим данашњим нашим хришћанским празницима, сећају нас разних старих многобожачких светковина наших прадедова...

7. *Св. Симеун Мироточиви* (*Стеван Немања*). — Овај мудри и вредни владалац српски задужио је много српски народ. Чим је постао велики жупан Рашки он је одмах смишљеним и истрајним радом настојао, да сва српска племена ослободи и уједини, те са развитком просвете и културе удари здрав и јак основ будућој српској држави.

Немања се родио у Зети, која је, као и све друге приморске области српске, у оно доба, припадала Римској Цркви, те је крштен по латинском обреду. Ну, кад му се отац повратио у Рашку дао га је превести у Православље. И када је Немања доцније постао жупаном увиде одмах, да подела Српскога Народа на две Цркве — Латинску и Грчку — много смета напретку народном. Он се брзо увери, да Православље више одговара духу Српскога Народа и да је зато омиљеније у народу, те му може много помоћи у његову родољубиву раду на дизању народне свести и просвете. Стога се коначно одлучи за Православље и тиме решио судбину народа свога, одвргнуо га од Запада и коначно приклонио Истоку. — А да се Православље што боље утврди у народу почео је одмах дизати цркве и манастире као верска и просветна средишта, снабдевајући их богато свима потребним средствима за вршење њиховог узвишеног задатка. — Знамените су његове задужбине: Ђурђеви Ступови у Расу код Нова Пазара, „Студеница на Влаху Староме, бјел Вилиндар на сред Горе Свете....“ и многе друге.

Таковим радом Немања је брзо стекао велику љубав народа свога, те када му завидљива браћа зло наумише, опасан снагом народне љубави, савлада браћу и покори их. А када за тим, у боју под Звечаном (око 1170.), разби византијску војску, коју је водио против њега брат му Тихомир; и када доцније нешто освоји Зету, — уједини он под својом влашћу знатан део Српских Земаља.

Немања је 1183. г. извојштио потпуну слободу од Византије и знатно проширио границе своје државе, па је свом снагом наставио да уреди верске прилике у Рашкој. — Поред Православља, као државне религије, било је у приморским

областима још доста Римокатолика; а по целој држави налазило се много Богомола и других кривовераца, па и Многобожаца по забитам горским крајевима. Из политичких обзира Немања није прогањао Римокатолиштво, те је увек био у пријатељским односима са римским папом; па је зато, даривајући цркве у Јерусалиму, Цариграду и Солуну, даривао уједно и цркве Св. Петра у Риму и Св. Николе у Барију... Али да би Многобошце, Богомоле и друге јеретике обрати у Православље подузимао је он, у споразуму са својим епископом у Расу, све нужне кораке. Кад, међутим, лепим начином није могао успети, употребио је и он уобичајена оштра средства свога времена.

Број *Богомола* био је у то доба већ прилично велик, па су и нека угледна властела српска припадала тој јереси, која је била много ближа старом српском Многобоштву него Православље. — Стога Немања није хтео да сам реши то питање, него позва државни сабор у своју престоницу Рас. А на том сабору, после дуже препирке о вредности и штетности Богомолства, закључено би, да се та јерес ма и силом искорени из Рашке државе, јер је њено комунистичко и анархистичко учење врло опасно по српско друштво и државни напредак... После тога Немања крену читаву војску против непокорних Богомола и брзо их свлада. Све оне, који се не хтедоше крстити даде уништити, а неке и спалити живе; имања им одузе и подели околним црквама, манастирима и сиротињи. Учитељу и старешини њихову, по византијским законима против јеретика, даде језик одсећи и прогна га из земље своје; а све њихове верске књиге даде покупити и јавно на ломачи спалити... Од тога гоњења побегоше многи Богомоли у Босну — бану Кулину, где се настанише и умножише. А у Рашкој остаде сада Православље као једина народна вера; и ако се и ту још дуго после тога налазило притајаних присталица Богомолства и Многобоштва.

Немања је био искрено побожан владалац, па је настојао да ту побожност што дубље и у народ свој прошири. — Стога, када је већ остарио у раду и труду за добро и срећу народа свога, одлучи се да последње дане живота што чистије и богоугодније проведе. И промисливши о свему добро сазва 1196. г. народни сабор у Рас. Ту објави сабраним народним представницима, да своме средњем сину, даровитом и у византијском духу образованом Стефану, уступа великожупански престо свој, а најстаријем сину Влкану оставља и даље кнежевство у Зети и Требињу... Уредивши тако државне одношаје и поучивши децу своју како да управљају народом својим, отидоше Немања и жена му Ана у манастир. — Он у Студеницу, сазидану од мрамора бела, а она у женски манастир Св. Богородице у Расу. — И тако од великог жупана Немање постаде смирени монах *Симеун*, а од велике жупанице Ане побожна монахиња *Анастасија*.

После годину дана монашкога живота у Студеници, на позив свога најмлађега сина Саве, оде Симеун у Свету Гору, где га син и светогорски калуђери с највећом радошћу и најдубљим поштовањем дочекаше. Ту је живео као највећи испосник, те је са Савом подигао и данас знаменити српски манастир Хиландар. — Наскоро је ту и умро 13. фебруара 1199.

Ради богоугодна живота Немањина и великих његових заслуга за Православну Цркву и Народ Српски, убројала га је Црква наша међу прве светитеље своје. Он је управо понос наше средњевековне Цркве и изгледа, да је његов култ тада био већи и од Савиног. Сматран је и заштитником државе, па се у опасностима њему обраћало с молитвама. — А Доментијан назвао је једном цео српски Народ *племеном Св. Симеуна*...

II. Жичко-Пећска Архиепископија.

(1219.—1346. г.)

1. *Св. Сава и његов први рад.* — Раско, најмлађи син Немањин, беше бистар и разборит младић. Изгледа, да је он врло рано почео пажљиво да посматра живот народа свога, па је морао опазити како у том животу има много недостатака, који силно сметају напретку, благостању и срећи народној. Његовој нежној младићској души беше то тежак терет, јер није могао равнодушно да гледа, како народ његов без просвете, без својих народних свештеника и учитеља, лута по тами незнања и побија се од немила до недрага, — како у верском тако и у политичком погледу. Видевши уз то одличан пример напорна рада код свога доброга оца, за срећу и напредак народни, у племенитом заносу своме брзо разрачуна сам са собом и одлучи, да жртвује сва уживања овога света и све предности двора владалачкога, само да се што боље спреми. Његову спа-

жну природу и велики дух вукла је жива жеља, да што више користи народу своме и из таме незнања изведе га на просветну висину других народа. Стога, већ у седамнаестој години, кришом од родитеља одбеже у Свету Гору Атоску као просветно средиште свега Православља, да ту, далеко од светске вреве, у тишини манастирској и у друштву просвећених калуђера, достојно се спреми за просветитељски рад у народу своме. — Зато се у то време предаје и строгом аскетском животу.

Дошавши у Свету Гору Раско се испрва настани у руском манастиру *Св. Пантелејмона*, где се одмах постриже и доби име *Сава*. После неког времена, по жељи светогорског старешине, пређе Сава у грчки манастир *Ватопед*. Ту није он ни дана пропустио, а да не научи што ново, што ће му ум развити, срце оплеменити и духовне очи отворити, да што успешније може радити, када сиђе на апостолски рад у народ свој. А када је током времена довољно се спремио, да може и друге учити и просвећивати, тада је у Хиландару окупио око себе лепо коло младих Срба из Отаџбине своје. Њих је он, одличним примером живота и рада свога, те живом речју и писаним књигама вредно спремао, да му буду помоћници на просветном пољу рада у Народу Српском...

Док је тако Свети Сава у светогорској тишини спремао себе и ученике своје за апостолски рад, надвила се страшна бура над њиховом српском Отаџбином. — Моћни папа Иноћентије III. (1198.—1216.) чим је заузео престо почео је одмах настојати, да и све Србе привуче у крило своје Цркве. И старији брат Савин, зетски кнез Влкан, нагнан властољубљем и себичношћу, обећа папи, да ће Римокатолиштво прогласити у Србији државном вером, ако му папа помогне да брата Стефана збаци с рашког престола. Папа то једва дочека и одмах упути угарскога Краља Имру, да Влкану са војском помогне. Тако Влкан дође до жељена циља: збаци Стефана с престола (1202.) и овлада већином земаља у Рашкој, те прогласи Римокатолиштво за државну веру у целој Србији. Али, поред папске власти, морао је Влкан признати и врховну политичку власт угарскога краља... У исто време (1203.) постигла је слична судбина и другог српског владаоца, босанскога бана Кулина. — Он је силом прилика морао се одрећи Богомолства, примио је Римокатолиштво и потпао под власт угарску.

Тако је ето сва Српска Црква поново подвлашћена папи. Али, та власт римскога папе није дуго трајала. — У Угарској брво наступише нереди, те Стефан употреби ту згоду и помоћу оданог му народа збаци с престола угарског вазала Влкана (1203.) и опет постаде самосталан владалац српски. С повратком Стефановим на српски рашки престо, престала је коначно и власт римских папа над Српском Црквом у Рашкој, и ако је Стефан одржавао пријатељске везе с папама, па шта више доцније и краљевску круну из Рима добио — *првовенчани* краљ...

Но, и ако је Стефан савладао Влкана и обновио православље налазила се српска држава у тешким приликама и у свакидањој опасности, да опет заплива у братоубилачки рат. Стога оба брата обавесте Саву о свима невољама и позову га, да им дође у помоћ. Сава одмах похита из Хиландара у Рашку да измири своју закрвављену браћу и отпочне апостолски рад у народу своме. Са собом поведе многе своје ученике и понесе светитељске мoћи оца свога Симеона, сад већ Мироточивога. Браћа га дочекаше с величанственим збором Народа Српског и најсвечаније сахранише тело Немањино у његовој задужбини белој Студеници (1207), где и данас целокупно почива.

Дошавши у Србију и измиривши браћу своју над гробом оца свога, остао је Сава у Студеници, да у средини народа још боље проучи живот народни и упозна мане и недостатке, које треба лечити и искорењивати. — Ту је он, пре свега, окупио велики број младих Срба из разних крајева наших, те их са својим старијим ученицима вредно спремао за просветитељску службу у Народу Српском. Уз то је, као апостол, путовао и сам по градовима и селима, учећи народ правој вери и честиту животу; болне је лечио, сиромахе помагао, нове цркве подизао а старе оправљао, где цркава није било подизао је нарочите крстове, обилазио је и најзабаченије крајеве, исправљајући све што не ваља. При том просветитељском раду увидео је Свети Сава и то, да успешном ширењу хришћанске просвете међу Србима много смета, што у Отаџбини њиховој има мало православних епископа, па и ти су подвлашћени били погрченој Охридској Архиепископији, која је у то доба била још под влашћу Србији непријатељски расположених епирских деспота.

2. *Самосталност Прославне Српске Цркве.* — За десетгодишњег боравка и рада у Србији Свети Сава је прилично успео, да свој народ подигне у духу хришћанском и утврди у

Православљу. Он је уједно, својим ванредним дипломатским и државничким способностима, много помогао и брату своме Стефану, да се реши разних непријатеља и сретно посвршава разне политичке послове. За добро Отаџбине своје и народа свога није Сава презао ни од најтежих послова. Добивене тековине ваљало је сада учврстити, па да се живот Цркве и народа што боље развијати може. И Сава се брзо реши, да употреби прилике времена и изведе једно велико дело, које ће бити од неоцењиве користи за цео Српски Народ свију времена.

Због неспоразума са Стефаном отишао је Сава око 1217. у Хиландар. Ту је остао неко време и почео се спремати за велики посао. А када је све како ваља приредио отиде, с одобрењем Стефановим, тражити неколико калуђера својих, у малоазијски град Никеју. Тада се тамо налазила престоница византијскога цара и цариградскога патријарха, од како су Латини Цариградом овладали (1204.). Приспевши у Никеју Сава мудро извести цара и патријарха о опасностима што прете Православљу у Србији од Римокатолиштва, које натурују Србима не само папе из Рима, него и Латини из Цариграда и Бугарске, а Мађари из Угарске, и онда их замоли, да Православној Српској Цркви у Рашкој признаду самосталност, како би што боље могла утврдити се и свима непријатељима одолети. — Византијски цар Теодот Ласкар и патријарх Манојло I. и сами беху у врло тешким политичким и црквеним приликама, те су требали тако угледне пријатеље, као што беху Сава и брат му Стефан. Стога пристадоше на молбу Савину, али прво покушаше да само делимичну самосталност даду Српској Цркви. Но Сава им разборито представи све опасности од те половности и они најпосле пристадоше, *да српског архиепископа у будуће постављају и посвећују сами српски епископи, без икаква утицаја цариградскога патријарха или охридскога архиепископа.* Тако православна Српска Црква доби потпуну самосталност и патријарх Манојло, са присутним грчким епископима рукоположи Саву за епископа и произведе га одмах за првога српског архиепископа, а неке његове пратиоце посветише за нове српске епископе 1219. Против тога протестовао је охридски архиепископ Димитрије Хоматијан, под чијом је влашћу дотле била сва православна Српска Црква. Али и Срби и Никејци нису се на то много обазирали: једно што је он био у држави Стефанова противника деспота епирског, а друго што су цариград-

ски васељенски патријарси у то доба, као и раније, сматрани врховним духовним старешинама и над охридским архиепископима.

Свршивши сретно овај велики и добро смишљени посао повратио се Сава из Никеје у Хиландар. Ту и у Солуну задржа се неко време, ради набавке превода и преписа књига и осталих црквених потреба, па се онда врати у Србију са посвећеним епископима и другим одличним калуђерима, који ће му бити помоћници у великом и тешком послу уређења нове самосталне архиепископије у држави брата му Стефана. — У Србији дочекаше га с највећом радошћу и он одмах приступи своме задатку смишљено и одлучно. Пре свега, у говору са Стефаном и властелом српском, основа неколико нових епископија и подели целу државу на девет владичанстава: седам у Рашкој, (*Рас, Топлица, Моравица, Дабар, Будимље, Хвосно, Призрен*), а по једну у Зети (на Превлаци код *Котора*) и Захумљу (код Стона на Пељешцу). За седиште архиепископа изабра манастир *Жичу*, који баш у то доба доврши брат му Стефан са сином Радославом. Све епископије биле су испрва у манастирима, јер је градова онда било мало, а доцније су неки манастири добили нарочиту повластицу, да у њима не смеју бити епископске столице. Епископије разделио је Сава на протопопијате, а ове на парохије — нурије. А шиљући нове епископе, саме Србе, протопопе и свештенике, у одређена им места и крајеве учио их је очински: да народу ревносно проповедају Јеванђеље и вредно служе службу Божју на српско-словенском језику; да кривоверство и остатке многобоштва искорењују, а народ утврђују у свима хришћанским врлинама. Сваки епископ добио је тада најнужније црквене књиге у добром овереном препису, а свештенство по парохијама морало је из њих преписивати или према њима исправљати своје старе књиге. А да се хришћанска просвета што дубље у народ рашири подигао је Свети Сава на све стране цркве и старао се за спремање будућих свештеника и учитеља народних. Још је упутио брата свога Стефана, да изда и неке нужне прописе за хришћански живот народа свога.

Тако је ето тај велики јерарх и родољуб српски, а уз то редак државник и организатор, својим пажљивим, разборитим и неуморним радом извео Српску Цркву из непрестанога лутања од Истока—Западу и од Запада—Истоку; усталио је и коначно

утврдио Православље међу Србима у држави Немањића; а ударивши здрав основ уређењу црквеном, учинио је Цркву врло снажним чиниоцем у развитку српске државне моћи. Српска Црква и држава беху од тада увек у најлепшој и најтешњој вези, радећи удруженим силама на народној просвети и напретку.

3. *Смрт Св. Саве и спаљивање тела његова.* — После проглашења независности Српске Цркве и крунисања живео је краљ Стефан Првовенчани само неколико година, помажући и Св. Саву у његовом просветном раду. А пред смрт своју (око 1224.) покалуђерио се и доби име *Симон Монах*. После смрти уврстила је Српска Црква и њега у број својих светитеља, ради многих богоугодних дела његових. Тело његово и данас целокупно почива у Студеници. Наследио га је његов најстарији син *Радослав* (1224.—1234.), који је у споразуму са стрицем Савом наставио рад на просвећивању и културном дизању Срба. Али, он беше више монах него владалац и моћна властела збаци га с престола, па изабра за краља млађега му брата *Владислава* (1234.—1243.). Св. Сава био је у незгодном положају за време ових нереда и још пре коначне промене на државњом престолу, сазва народни сабор у Жичу. Ту предаде архиепископско место свом најбољем ученику *Арсенију I.*, а сам оде да поново обиђе света места у Палестини, Синај и Египат. Са тога пута није се више Св. Сава жив вратио у Србију. При повратку из Свете Земље затече га смрт у *Трнову* 14. јануара 1235. код Владисављева татста бугарскога цара *Асена II.*

Српски народ жалио је много што је Св. Сава у туђини умро. И синовац његов Владислав хтео је одмах да пренесе његово мртво тело. Али, и Бугари су много штовали Св. Саву, те не хтедоше пренос допустити Тек доцније, када је сам Владислав отишао у Трново тешком муком успео је, да кришом од Бугара, с допуштењем свога таста, изнесе тело Савино из Бугарске, и пренесе у своју задужбину у Рашкој — у манастир *Милешеву* (6. маја 1237.). У том манастиру почивао је Св. Сава као највећа светиња српска. Гробу његову долазили су с топлом вером, не само Срби Православне и Римокатоличке Цркве, него и Богомоли, доцније и Мухамедовци. Због тога је и босански краљ *Твртко I.*, и ако римокатолик, крунисао се краљевском круном на гробу Св. Саве у Милешеви (1377); па босански великан и господар старога Хума и околице, јавни

Богомол *Стеван Вукчић*, с дозволом султановом прогласио је себе херцегом или војводом Светога Саве — dux Sancti Sabbae (1448.), те су по томе сви ти крајеви названи *Херцеговином*, коју и данас тамошњи народ наш назива земљом или војводином Светога Саве.

То велико поштовање, које одаваху Св. Сави сви Срби без разлике вере, и било је главни повод, да су Турци цео покрет Срба крајем XVI. в. за слободом приписивали утицају духа и тела Савина. Па је стога велики везир *Синан-паша* издао налог, да се тело светитељево потајно узме из Милешеве и пренесе под Београд, где га је на *Врачару* 27. априла 1594. дао спалити, с намером да тиме уништи и утицај његов на Србе. Али се при том Турци преварише. Они спалише само мртво тело светитељево; а родољубиви дух његов живи у целом склопу Српске Православне Цркве и стално загрејава сва српска срца жарком љубављу за народ и веру своју.

4. *Први наследници Светога Саве.* — Арсеније I. беше достојан наследник Св. Саве. Њега је светитељ заволео ради доброте и вредноће, па га узео за свога најмилијег ученика, потом помоћника, а најпосле и наследника. Он је одмах пошао стопама свога великог учитеља, просвећујући народ и утврђујући Православље у њему. Својом благошћу, примерним животом и неуморним радом утицао је он снажно на своје млађе и стварао од њих људе чврста какактера, одлучне и одличне просветне раднике у Народу Српском.

За његове владе ударе кроз Рашку прво Татари, на повратку из Угарске преко Далмације и Босне, пљачкајући и палећи села, градове и манастире (1242.); а нешто доцније (1253.) продреше Бугари и Кумани чак до Лима, исто тако пљачкајући и пустошећи. Тада је пострадао и манастир Жича, те Арсеније I. пренесе архиепископски престо на југ тадашње српске државе, у новосаграђени манастир *Светога Спаса* (Вазнесења Господњег) код *Пећи* који је дотле био само метох жички. — Од тада па све до коначног укидања Пећске Патријаршије (1766.), остао је пећски манастир престоница српских архиепископа и патријараха, и ако су они од 1382. г. па до пада Смедерева (1459.), већином у Жичи становали, а неко време и у самом Смедереву.

Архиепископ Арсеније I. управљао је Српском Црквом 30 година, а у његову племениту раду ревносно га помагаху

српски краљеви *Владислав* (1234. — 1243.) и *Урош* I. (1243. — 1276.), млађи синови Стефана Првовенчанога. — Наследник Арсенијев био је унук Немањин *Сава II.* који је пре тога био епископ захумски. Он је мало година управљао Српском Црквом (1253. — 1270.), али је увек ишао стопама свога великога стрица или ујака Саве I., па је и њега Црква уврстила међу своје светитеље. А међу архиепископима, који су заузимали престо Св. Саве после смрти Саве II. (†. 1270.) највише се одликоваше побожношћу и вредноћом на пољу народне просвете и црквенога устројства, *Никодим I.* (†. 1324.) и *Данило II.* (†. 1338.). Обојица беху и одлични књижевни радници; а стекли су много заслуга и за државу српску: стретно посвршавали поверене им дипломатске послове са страним државама и мирили завађену браћу — Краља Драгутина и Милутина, као и Милутина са сином Стефаном Дечанским. Данило је, шта више, показао се и као ванредно храбар јунак. Он је 1308., под кишом стрела и страшним звуцима убојних труба, јуначки бранио манастир Хиландар, — у коме је он тада био игуман, — против разбојника Каталана...

Краљеви српски из дома Немањића, — који су разборитом управом, храброшћу и пожртвовним радом проширили границе државе српске и учинили је угледном и моћном међу државама европским, — свесрдно су помагали архиепископе и друге црквене представнике у њихову раду, те су оснивали и нове епархије, и подизали дивне цркве и богате манастире. — Тако је Краљ *Драгутин* (1276. — 1282.) стекао особитих заслуга за Српску Православну Цркву у северној Србији (Мачви и Браничеву), Босни и Срему с једним делом Славоније, где је био владалац од 1284. — 1316., с престоницом у Београду и Дебрцу на Сави између Београда и Шапца. Он је енергично устајао против Богомола у тим крајевима и ширио интересе Православља...

Иначе је он живео аскетски и своје тело мучио. — Спавао је у гробу напуњеном трњем и шиљастим камењем... На његов двор долазили су сиромаси, слепи и кљасти не само из Србије, већ и из других далеких земаља... Много је неговао и црквену уметност. А Краљ *Милутин* (1282.—1321.), подигавши многе задужбине: цркве, манастире и болнице по Србији, Светој Гори и другим земљама, пронео је славу Српске Цркве и на далеком Истоку. Он је на име, после једне победе удружене

српске и византијске војске над Турцима у Анадолији, саградио један чисто српски манастир у самом Јерусалиму и посветио га Крсном Имену породице Немањића — Св. Арханђелима Михаилу и Гаврилу. Манастир је богато обдарио многим добрима и снабдео свима потребама; а поред њега подигао је и болницу с гостионицом за беслатно свратиште богомољцима словенског порекла.[1] Милутин је подигао и издржавао и много других болница са нарочитим лекарима; а најлепша му беше у Цариграду, покрај његове задужбине црква на Продрому. једна од најлепших цариградских цркава. — Ту су, у црквеној порти по његовој наредби, сваког дана дељене сиромашним и страним знатне количине вина, леба и других јела... А у Солуну је подигао царске дворе, те цркву Св. Николе и Св. Ђорђа. У Барију, у јужној Италији, дао је начинити у цркви Св. Николе сребрни олтар, на коме се у латинском натпису поносито назива господарем читаве земље од Јадранског Мора до Дунава.

Он је заиста и био један од најревнијих владалаца српских. Држава његова беше у оно доба најснажнија и најугледнија држава на целом европском истоку... Она се од других држава одликовала и тиме, што је у њој владала, за оно време, готово нечувена верска трпљивост. У *већу* српског краља седео је тада, поред православних и римокатоличких епископа, и богомолски старешина — *дед* из Захумља. Али је ипак и у Милутиново доба, као и за време осталих Немањића, само Православље било државна религија у Србији; те је и Милутин стекао много заслуга за ширење Православља у Поморју а нарочито данашњој Херцеговини. За његово време умножен је и број српских епископија од девет на четрнаест, а Црква је постигла потпуно уређење. Стога је и он убројан међу светитеље. Тело му је испрва почивало у његовој задужбини манастиру Бањској, а после Косова пренесено је у оближње рударско место Трепче. Одатле је око 1460. однесено у Софију (стари Средац), где и данас почива у његовој катедралној цркви, коју Бугари по њему називају *Свети Краљ.* — Син Милутинов, а отац цара Душана Краљ *Стефан* (1321. — 1331.) подигао је један

---

[1] Тај манастир богато су даривали и цареви Душан и Урош, те је као српски постојао све до друге половине XVII. в. — Тада су га освојили Грци; али и данас служи за склониште словенским богомољцима, а нарочито Русима.

од најлепших манастира наших *Високе Дечане* у близини Пећи, те је по тој величанственој задужбини својој добио надимак *Дечански*. Он је код тог манастира подигао и уредио велику болницу, коју је често и сам похађао и у њој болне надгледао и тешио. Српска Црква признала је и њега за светитеља свога; а тело му и данас почива у Дечанима...

III. Пећска Патријаршија.

(1346. — 1459.)

1. *Проглашење Царства и Патријаршије.* — Св. Стефана Дечанског наследио је на српском рашком престолу његов син *Душан* (1331. — 1355.). То беше човек ванредних умних способности, а уз то јак вољом, издржљив и храбар. Разборитим и одлучним радом успео је он брзо, да границе српске државе знатно прошири. За његово време Србија постаде најјача држава на Балкану, а Српски Народ стече угледа у целој Европи. Осим Дубровника, Босне и Срема, сви тадањи етнички српски крајеви беху под његовом влашћу. Уз то је покорио Бугаре и Грцима отео многе земље: целу Маћедонију са Светом Гором, па Тесалију, Арбанију и Епир. Сретно је ратовао и са Маџарима, најопаснијим северним суседима својим... А када је велики део грчких земаља узео под своју власт занео се мишљу, да и сам Цариград освоји, те да на место старог Византијског Царства оснује ново **Српско-Византијско Царство**. Стога се, чим је 1345. заузео **Сер**, прогласио *царем Срба и Грка*. Али, по ондашњем обичају и државноправном схватању, требало је да патријарх крунише новога цара. Срби су међутим имали само архиепископа. Стога Душан сазва *сабор* у *Скопље*, да реши то питање. На тај сабор дођоше, поред српског архиепископа и епископâ с игуманима и протама, бугарски патријарх из Трнова, охридски архиепископ са својим епископима, игумани и старци Свете Горе, па и грчки епископи из освојених области. И сви ти представници Цркве, споразумно с царем и властелом српском, закључише на *Цвети* 1346., да се Српска Архиепископија прогласи *Патријаршијом*, а дотадашњи архиепископ *Јанићије*, пређашњи велики логотет (државни тајник) Душанов, проглашен би за патријарха Срба и Грка. — Седам дана за тим, о Ускрсу, нови патријарх с трновским патријархом **Симеоном**, у присуству

целога сабора круниса Душана за цара, а сина му нејакога Уроша за краља...

Тако ето мудрим и родољубивим радом Душановим добише Срби цара и патријарха. Тада су знатније српске епископије (Скопље, Призрен, Зета и Рашка) добиле наслов митрополије, а као првопрестолна сматрана је скопљанска, јер је била у престоници царевој. Охридска Архиепископија, која је пре тога готово погрчена била, дошла је цела под власт Душанову и остала је самостална с тим, да признаје првенство части пећском патријарху. У њој се од сада почео брзо враћати словенски и српски карактер...

После крунисања Душан је с царицом Јеленом посетио све манастире у Светој Гори и богато их обдарио сребром и златом, скупоценим одеждама, селима и земљама своје државе, а нарочито Немањину задужбину Хиландар. Милутиновој задужбини српском манастиру у Јерусалиму даровао је Душан цео данак дубровачки за Стон; богато је обдарио и цркву Св. Николе у Барију у Италији. По примеру својих предака саградио је и себи задужбину манастир Светих Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена (1347.), где је и сахрањен када је умро (1355). — Ту је он подигао и болницу са свима оновременим потребама за лечење и неговање болесника... А и први српски патријарх Јанићије подигао је неколико задужбина нарочито у Палестини, где је саградио две цркве: једну Св. Николе на гори Тавору, а другу Св. Илије на гори Кармилу..

2. *Уређење Српске Цркве за Душана.* — Створивши велику и снажну државу прегао је Душан да је и изнутра уреди, те удари здрав основ за културно-просветно напредовање. Као главног радника и врсног помагача на томе пољу узео је представнике Православне Цркве своје. Стога је углед патријарха и вишег свештенства у опште подигао до угледа највише властеле; а цркве и манастире, по примеру својих предака, богато је даривао земљама и кметовима (чивчијама), те многим правима и повластицама... Патријарх с епископима, игуманима и протама, као најпросвећенији људи у држави, беху у првом реду чланови државнога сабора, а за њима тек велика и мала државна властела. Никакво важније дело није предузимано без споразума с архиепископом или патријархом и осталим представницима Цркве. Па тако је, између осталога, на државном сабору 1349. у Скопљу донешена и једна збирка за-

кона. — Један део тих закона већ је и дотле постојао као обичајно право од давнине или као наредбе пређашњих српских владалаца, а други су узети из византијског законодавства или су према потребама времена измењени и допуњени. Један доцнији сабор у Серу 1354. допунио је ту збирку са неколико нових чланака... Тако је постао *Душанов Законик*, који се броји међу најодличније законике целог Средњег Века; а у њему има доста и чланака, којима се уређују верски и црквени одношаји у Српској Царевини.

По том Законику и другим изворима архиепископа и патријарха српског бирали су обично српски Државни Сабори у споразуму с владаоцем, а епископе постављали су Архијерејски Синоди. — Изабрани архиепископ и патријарх постављан је на престо Св. Саве и клицало му се: Многаја љета! Титула му је била слична краљевској и царској: *по милости Божјој архиепископ и патријарх свих српских и поморских земаља*...; аословљаван је са — *Твоја Светост*. Двор патријархов, упоредо с царским, важио је у старој царевини нашој као уточиште (азил) за бегунце-преступнике, које суд гони. — Цареви и краљеви полагали су свечане заклетве пред патријархом и архиепископом, који су са епископима потписивали и потврђивали све велике царске и краљевске даровнице манастирима...

Архиепископија и *епископије* имађаху своја нарочита добра са селима и кметовима; а владике поред тих и манастирских прихода имали су и посебни *духовни доходак* од народа, који се називао *врховина* и *димница*. Тај приход купили су нарочити изасланици епископски - *егзарси*. Ови беху уједно и надзорници цркава, парохијског свештенства и религијско-моралног живота народног. — Стога је Душанов Законик забранио, да световњаци постају егзарси...

Протопопе и *парохијско свештенство* уопште постављали су надлежни епископи у споразуму са властелином места за које је свештеник постављан. — Њих је издржавао народ својим приносима у природним плодовима (т. зв. *бир*). Неки су имали своје баштине, а остали су и од властелина добивали на уживање *три њиве законите;* што нас подсећа на данашње *сесије* у Митрополији Карловачкој. Свештеника̂ је било по равницама врло много тако, да је на једнога долазило тек по 20 кућа или димова; а по планинским крајевима беху тако ретки, да је на једног свештеника долазило и по 7 села са 200-300 кућа... —

Стара држава наша беше сталежна држава, па је дуго времена свештеником могао постати само син свештенички ако књигу изучи. Но ако син свештеников не би књигу изучио, губио би сва сталешка права свога оца и падао у сталеж сељака — *сокаљника*.

Црквени суд био је у великом угледу, те је судио и у грађанским стварима свима људима настањеним на црквеним и манастирским земљиштима; а такових у оно доба беше врло много. — Ту је лежао основ доцнијој грађанској патријарашкој и епископској власти за Турака и у прво време после велике сеобе у Угарској... *Духовни суд* уз тајну исповести вршили су само за то нарочито одређени калуђери, спремни и узорна живота старци звани *духовници*, који су добивали сваки свој округ А да се затру многе празноверице, остале из многобожачких времена, у широким масама народним, ударено је у Душанову Законику свом строгошћу старога законодавства против празноверица и враџбина, ископавања и спаљивања мртваца, - тобожњих вукодлака и т. д.

Угледна и богата властела српска имала је у својим дворовима *домаће цркве* и свештенике, који су им обично били тајници и учитељи деце њихове. — А по неки властелин подигао је на своме земљишту и манастир, те га богато снабдевао свима потребама.

3. *Охридска Архиепископија.* — За време владавине Латина у Цариграду, у првој половини XIII в., успело је Бугарима да поново овладају Мађедонијом. Али је та власт трајала само неколико година (од 1230.—1241.), те сва Мађедонија опет дође под Византијце. А крајем XIII. в. (почевши од 1282 г.) и у првој половини XIV. в. потпаде цела Мађедонија, са свима околним земљама, под српске краљеве и цареве; те је у српским рукама остала читав век. Од Срба су је, крајем XIV. в. освојили Турци. — Последњи српски владалац у оном западном делу беше краљ Марко, - опевани Краљевић Марко. Он је погинуо 1394. г. на Ровинама, у битци против влашког војводе Мирча. Престоница му беше у Прилепу, — тада поред Охрида најјачој грчкој колонији, — где се и данас у манастиру Св. Арханђела Михаила налази велика фреско слика Маркова и оца му Вукашина као ктитора̂, у пуној краљевској опреми онога доба...

Време српског господарства у Маћедонији беше златно доба маћедонске прошлости. Тада је ту поново почео да се развија културни и просветни живот, али са снажним српским обележјем. На јакој подлози грчко-византијске црквене цивилизације, српски владаоци и представници Цркве развијали су ту, кроз читав један век, српску националну образованост и многе крајеве колонизовали са Србима из централних српских земаља... Стога су ускоро сви Маћедонци словенске народности сматрани Србима; па и цар Душан у своме Законику од 1349. и 1354. г. назива становнике својих земаља само Србима, Грцима и Арбанасима. А национална свест српска, која се тада у Маћедонији утврдила, прешла је у пуној снази под турско господарство и дуго се под њим одржала...

Готово и сви најистакнутији остатци велике материјалне културе онога времена по Маћедонији јесу задужбине српских царева, краљева и властеле, који су их из темеља градили. А и остатци снажне духовне културе наше онога времена очувани су прилично у делима књижевности и писмености, која су опет производ одличних српских калуђера и писаца по многобројним манастирима разасутим по целој, а нарочито по Северној Маћедонији. Зато је и данас још, после свих невоља и незгода, у народној традицији по Маћедонији дубоко урезана успомена на она лепа времена српског царовања и тужне дане његова пропадања, па стога Маћедонци увек само српске владаоце и српске косовске и друге јунаке називају својима и певају их у песмама.

Кад су српски владаоци загосподарили Маћедонијом нису укинули Охридску Архиепископију, већ су је оставили као другу самосталну црквену област, поред Пећске Патријаршије. Али изгледа, да су од тада за архиепископе и епископе у њој постављани само Срби из Србије и Маћедоније, кад је у богослужењу и књижевности ускоро превладао српско-словенски језик, који се држао дуго времена и после под Турцима. Но ипак грчки карактер те Архиепископије није могао никад потпуно да се изгуби, те су Грци архијери за турске превласти доста лако успели, да јој поново даду изразито обележје грчке црквене области.

4. *Проклетство.* — Заузевши грчке земље Душан је одузео све тамошње епископије од Цариградске Патријаршије и потчинио их новооснованој Пећској Патријаршији. Шта више,

доцније, непоуздане Грке епископе сменио је с њихових места и поставио Србе... Тај поступак изазвао је силно огорчење у Цариграду, који је већ стрепио пред силом новога Српског Царства. И после нових освајања Душанових на штету Византије, цар Јован Кантакузин наговори свога љубимца цариградског патријарха Калиста, да баци црквено *проклетство — анатему* на Душана, патријарха Јанићија и сав српски сабор тобоже стога, што су самовласно прогласили Патријаршијом Српску Архиепископију. Калист је послушао цара и 1352., дакле пуних шест година иза проглашења Патријаршије, анатемисао је Србе... Грци су мислили, да ће тиме убити углед новом српском Цару и патријарху, изазвати незадовољство у народу и омести напредак Српској Царевини. Међутим, Душану и патријарху Јанићију, као и његову наследнику Сави IV., није много сметало то неправедно — политичко проклетство и они успешно наставише свој родољубиви рад за срећу и напредак Српскога Народа. Али прости народ и ниже свештенство, а нарочито српски светогорски калуђери почеше клонити, осећали су то проклетство као велики терет. Стога је и међу Србима било доста људи, који беху противници основаној Патријаршији и јавно су жалили, што није остало онако *„како је Св. Сава уредио“*...

То незадовољство почело је све више отимати маха, када после нагле смрти Душанове (1355.), под слабом владом младога цара Уроша V. (1355. — 1371.), у Српској Царевини наступише многе трзавице, које почеше разривати државу и спремати пропаст српској државној и црквеној самосталности. — Сва та зла народ је тумачио као директне последице проклетства... Велика властела српска, а нарочито браћа *Вукашин* и *Угљеша*, одметоше се брзо од Уроша. — Вукашин, отац Краљевића Марка, прогласи се већ 1366. Краљем Маћедоније с престоницом у *Прилепу* и заузе све земље испод Скопља и Призрена; а брат му деспот Угљеша овлада самостално источном Маћедонијом и Сером. Браћа *Дејановићи*, са стрицем Богданом, заузеше све земље поред Вардара до Струме и Солуна; а *Балшићи* осилише се у Зети и северној Арбанашкој. У осталој Арбанији, Епиру и Тесалији управљао је брат Душанов *цар Симеон — Синиша*. Никола *Алтомановић* завлада старом Рашком с околним областима, јужним Захумљем и Требињем; а *цару Урошу* остадоше верна само властела у зем-

љама што се дижу североисточно од Шар Планине до Дунава... И баш у доба тога нашег цепања утврдише се Турци на европском копну, те око 1363. освојише Једрене и у њ' пренеше престоницу своју. — Голему опасност од силних и свежих Турака осећали су сви, а највише Грци и Угљеша, који беху први на ударцу.

Заједничка опасност присилила је и Грке и Србе да промисле о заједничкој одбрани. — И већ 1364. сам патријарх Калист, онај исти који је бацио проклетство на Србе, дође удовици Душановој царици Јелени у Сер, да преговара о измирењу Срба и Грка. Доцније су ти преговори обновљени с Угљешом, који је 1368. пристао на главни услов, да се Цариградској Патријаршији поврате све епископије, што их је Душан одузео. Но већ 1371. г. у борби с Турцима на Марици, због непажње и лакоумности, пострадаше наши преци тако, да и Вукашин и Угљеша остадоше мртви на бојноме пољу. — Тим несретним бојем одлучено је: да ли ће Срби или Турци бити господари на Балкану. И Грци нису имали више зашто да се боје Срба, те склони беху одмах да се са свима измире. Требало је само да ко било заподене то питање...

Убрзо после битке на Марици умро је и цар Урош V., последњи Немањић. У Србији насташе претешке прилике и скоро право безвлађе. Тада се подиже велики властелин српски кнез *Лазар* и у споразуму са многом другом властелом прогласи се владаоцем српским у заосталим крајевима Урошеве Царевине. А чим се глас о томе пронео појавише се одмах у Србији светогорски калуђери с предлогом, да посредују у измирењу Грчке и српске Цркве. Кнез *Лазар* и пећски патријарх *Сава IV.* примише тај предлог и 1375. оде једно посланство Српске Цркве у Цариград, под вођством светогорског калуђера *Исаије.* Нови цариградски патријарх *Филошеј* беше разуман и образован човек, те српско посланство прими врло љубазно. Он се брзо споразуме са царем Јованом Палеологом и са својим Св. Синодом, те пошто су већ све грчке епархије повраћене биле Цариградској Патријаршији, скиде анатему са Српске Цркве и признаде установу самосталне Пећске Патријартије... Том приликом истакнута је једна погодба, да Срби, ако опет ојачају, не збацују више грчке епископе са њихових места. А да се скидање анатеме свечано објави Србима послата су из Цариграда два патријарашка изасланика.

Они дођоше у стару српску престоницу Призрен и после свечано одслужене литургије прочиташе јавно у цркви спис о измирењу Грчке и Српске Цркве, те скинуше анатему са оба српска цара и оба прва патријарха. — Када се о томе глас пронео завладала је општа радост по васцелом православном Српском Народу...

5. *Пропадање српске државне самосталности.* — Због опасности од Турака кнез Лазар је пренео престоницу у Крушевац. Тада је, уз српску власт и народну снагу, и просвета с културом потискивана са Југа наших земаља све ближе Дунаву и Сави. И већ кнез Лазар подиже своје задужбине, манастире Раваницу, Горњак и Орешковицу, подалеко од оних крајева где су Немањићи дизали своје задужкине...

У несретној битци на Косову Пољу, о Видову дану 15. јуна 1389., поред цвета српских јунака, погибе и сам кнез Лазар као мученик, „за крст часни и слободу златну." — Тај пораз задао је српској држави претежак ударац, готово самртни. Али Лазарев син наследник *Сшефан Високи* (1389. — 1427.) беше мудар и храбар владалац, те је ипак успео, да освежи и прилично опорави Српски Народ од тешке погибије косовске. Враћајући се једном са бојишта у Малој Азији, где је морао да помаже Турцима, свратио је у Цариград и од цара доби високи наслов *деспота.* Од тада се он и сви његови наследници називају деспотима српским... Стефан је умро без деце, па је пред смрт своју власт у Србији и Зети предао своме сестрићу Ђурђу Вуковићу-Бранковићу (1427. — 1456.); а Ђурђа наследи његов син Лазар, који већ иза две године (1458.) премину. — За време ова два последња деспота Србију су Турци неколико пута прегазили, поробили и палили, те се све више клонила своме коначном паду.

Бугарска је пала под Турке већ 1393., Цариград паде 1453. а с њим коначно сатрвено би и старо Византијско Царство. За тим је дошао ред и на остатке српске државне самосталности. — Турци су већ дотле готово све српске земље притиснули били и многа српска властела, већ одмах после смрти деспота Лазара, хтела је да се истрошена Србија преда Турцима и мирним путем нагоди са њима, да се истрошена снага српска не сатире у безуспешним бојевима. Али удовица Лазарева деспотица Јелена удаде ћерку своју за Стефана сина босанског краља Томаша и под заштитом Угарске предаде му српски деспотски престо. Њу

је руководила лепа намера, да се те све државе српске споје у једну, која би боље могла Турцима одолевати. Али је за ту комбинацију већ прекасно било. Уз то је претила опасност, да ће са доласком римокатоличке босанске династије и у Србију доћи превласт Римокатолиштва, а већина властеле одлучила се пре и за Турке него за Рим. Та властела протера Краљевића Стефана из Смедерева и ову престоницу деспотску, са целом напаћеном и поробљеном земљом предаде у руке Турцима (1459), који већ са великом војском дошли беху под град Ђурђев. А Турци одмах целу Србију претворе у Пашалук и тако остаде готово 400 година.

После пада Деспотовине ни Босна се није могла дуго одржати. Њу савладаше Турци већ 1463., а 1482. паде и Херцеговина. Најдуже се одржала српска власт у Зети — данашњој Црној Гори. Та је област, после смрти последњега Балшића († 1421.) припала његову ујаку деспоту Стефану Високоме и његовим наследницима Бранковићима. А када је Деспотовина пропала Зета је под својим кнезовима Црнојевићима још неко време животарила самосталним животом, признавајући час млетачку а час турску врховну власт. Но 1499. изгуби и она потпуно своју самосталност и би спојена са Скадарским Санџаком.

Тако ето, за нешто више од стотину година, угаси се и последња искра старе српске државне самосталности.

6. *Пропадање српске црквене самосталности.* — С падом државног јединства опадала је и губила се моћ Православне Српске Цркве. У расцепканим и често крваво завађеним државама нашим, које су уз то готово непрекидно морале да се бране од Турака, Мађара и Млечића, разуме се да ни у црквеној управи није могло све повољно бити. Стога су често на висока црквена достојанства долазили и такови људи, који своме узвишеноме позиву не беху дорасли — ни срцем ни умом. И место да мире завађену властелу и династе српске, они су умели још да распирују огањ зависти и мржње, а под влашћу својих политичких господара они су одрицали послушност своме врховном поглавару — пећском патријарху — који је био под влашћу другога владаоца. Јасно је било одмах, да је с падом државног јединства пало и црквено јединство, иако је пећски патријарх по имену и даље важио као врховни поглавица целе Православне Српске Цркве, по свима крајевима негдашње Душанове и Урошеве Царевине.

Ово жалосно стање наше Цркве опазило се особито јасно већ после смрти патријарха Саве IV. (1376.) Тада је требало изабрати новога патријарха. Но патријарха бирао је дотле државни сабор са владаоцем својим, а сада је било више такових сабора и владалаца. Стога два најугледнија српска господара, велики кнез Лазар и зет му Ђурађ Балтић, који је тада владао Зетом и Призреном, с Пећи и околином, одредише да се у Пећи састане сабор самих архијереја и игумана српских из свију крајева, те да они, без икакова утицаја државних власти, сами себи изберу врховнога духовног поглавицу. Али, када се сабор састаде, не би сложнога рада. Многи представници Цркве наше, угледавши се на тадашњу себичну и неродољубиву световну властелу, хтедоше и на овом духовном сабору, да заступају само своје личне и провинциалне интересе. О општим интересима готово нико није водио правога рачуна. Стога, после дуге, бесплодне препирке, једва једвице изабраше за патријарха чувена пустињака — старца *Јефрема*, који беше врло побожан и ваљан човек, али не познаваше света и живота. Јефрем је сам осећао да нема позива за тако тежак посао и молио је да га опросте те дужности. Но када му неки родољуби живо представише преку потребу Цркве он се ипак прими избора. Али, већ после неколико година увиде он, да попустљивом и слабом управом својом не може ништа користити Цркви, те захвали на патријараштву (1382.) и оде натраг у пустињу своју.

После косовске катастрофе (1389.), под разборитом управом Стефана Лазаревића, који је успео да окупи већину српских земаља под своју власт, наступиле су опет нешто боље прилике и за Српску Цркву. Манастир пећски био је у његовој држави, али власт пећскога патријарха није се ни тада још простирла на Православну Српску Цркву у Босни, у којој се већ од 1374. рачунала *Дабарска Епископија*. Но углед патријарха ипак се ојачао, и ако је на југу земаља наших изгубио неколико епископија, које Турци подвргоше Охридској Архиепископији, када ова дође под њихову власт.

С напретком државним поче се поново дизати и живот црквени, али сад већ више у северним, него у јужним крајевима нашим. — *Деспот Стефан* пренео је престоницу из Крушевца у *Београд*, који је утврдио и у њему саградио велики манастир с болницом и више цркава. За културно-просветно

средиште начини доцније у *Ресави* манастир (1407.) и огради га читавим градом за обрану. За тај манастир рече знаменити архѐолог *Каниц*, још пре пола века, да је, „најзнаменитија грађевина у Србији, а можда и у Европи". У Београду обнови *Мачванску Митрополију* и даде пренети уњ' мођи *Св. Петке* (мајке Параскеве) и царице *Св. Теофаније*, које је његова мати *Милица*, с удовицом Угљешином калуђерицом *Јефимијом*, у Видину добила од свога зета Бајазита, када је овај 1398. освојио Видин. — Милица је прво пренела Св. Петку и Св. Теофанију у Крушевац, у дворску цркву.

За *Десйоша Ђурђа* дошао је Београд под Мађаре. Стога је он саградио град *Смедерево* себи за престоницу (1430.). Ту је обновљена стара *Браничевска Митрополија*, а из Цариграда пренесене су мођи Св. јеванђелиста *Луке* врло свечано у Смедерево, да светитељ буде заштитник граду и целој Српској Деспотовини.

Ово прилично повољно стање Српске Цркве нарушише брзо Турци, када мало за тим почеше проваљивати у Деспотовину робеђи, палеђи и отимајуђи. То је било нарочито од 1439., када је цела Деспотовина први пут пала у руке Турцима и остала под њима до 1444. А када је Пеђ пала под Турке успео је патријарх Никодим II. да бар за неко време (1451.—1453.) управља и Охридском Архиепископијом, када је ова остала упражњена. Међутим, охридски архиепископ, као старији поданик турски, ширио је све више своју власт над Српском Црквом и још за живота деспота Ђурђа самовласно називао је себе *„патријархом бугарским, српским и северних (влашко-молдавских) страна"*. Тако је власт пеђскога патријарха и самосталност Српске Цркве гасила се упоредо са нестајањем српске државне самосталности.

7. *Римокатоличка Црква у Србији*. — Када је основана самостална Српска Архиепископија у Жичи 1219. убрзо је потиснута Римска Црква и из српскога Поморја. Под *Барском Архиепископијом* остали су тада веђином само Арбанаси и Романи у Поморју, од Кроје и Љеша до Будве. — Она је готово у сваком градиђу и тврђави имала по једну епископију; али су те епископије биле врло мале и сиромашне, те су многе дуго времена остајале непопуњене и коначно укинуте. — У XII. в. постала је *Дубровачка Епископија*, која је убрзо отргла од Барске неке ближе епископије, па је хтела и целу архиепископију да потчини себи. Барани су се томе одлучно опирали, а при том су их увек помагали српски владаоци. Зато су они, — када је 1247. Дубровачка Црква последњи пут покушала да потчини Барску себи, — овако испратили посланике дубровачког епископа: „Шта се нас тиче папа? Наш господин краљ Урош нама је папа!..." Архиепископа барског постављао је или сам папа или га је бирао *каптол* (свештенство) тамошње катедралне цркве Св. Ђорђа. Под његовом управом било је доста манастира *Бенедиктова* реда; а међу њима најзнатнија беше опатија *Св. Марија Ратачка* код Бара. Њу су као поклоничко место и Дубровчани много похађали. Међу *Фрањевачким* манастирима најзнатнији беше *Св. Срђ и Вакхо* на Бојани код Скадра, где су биле гробнице старих дукљанских краљева; а одлични су били и манастири, што их је подигла краљица српска Јелена Анжујска са синовима Драгутином и Милутином.

Которска Епископија са саборном црквом Св. Трифуна веђ од XI. в. потчињена беше архиепископу талијанског Барија у Апулији, па је тако остало и када је Котор дошао под српску власт. Шта више, Которска Епископија проширила је тада границе своје и на све латинске парохије и опатије разбацане по целој српској држави ван граница Барске Архиепископије. То су биле не само цркве *Саса* и *Далматинаца*, по њиховим колонијама у рудницима и тржиштима од морске обале до *Београда* и *Голупца* на Дунаву, него и све латинске цркве и манастири у Поморју, који су некада спадали под римокатоличку требињску и захумску епископију, које су крајем XII. в. из српске државе потиснуте и пренесене на острва под дубровачком влашђу. — Везе Котора са *Баријем* у Италији учиниле су много, да су српски владаоци богатим даровима обасипали тамошњу поклоничку цркву *Св. Николе*. Први поклон учинио је Немања. Затим је Краљица Јелена послала у Бари слику Св. Николе на којој је приказана и она како клечи са својим синовима Драгутином и Милутином. А Милутин је 1319. начинио сребрни олтар за подземну капелу где леже мођи Св. Николе и послао велику слику светитељеву сребром оковану и златом извезену, која се и данас чува у ризници црквеној. Цркву ту обдарио је и краљ Дечански; а цар Душан, на молбу каптола, одредио је на дан крунисања свога 1346., да се тој цркви даје 200 перпера (дуката) годишњега

дара од његова дубровачког дохотка, — да се свештеници моле Богу за њега и његове живе и мртве. Још је Душан давао годишњи дар и женском властелинском римокатоличком манастиру *Св. Кларе* у Дубровнику; а бенедиктовски манастир *Санкта Марија* на острву *Мљету*, који 1409. присвојише Дубровчани себи, имао је даровнице српских владалаца од Стефана Првовенчанога до цара Уроша...

Ове добре одношаје српских владалаца са Римском Црквом подржавале су доста и краљице западњачког порекла: *Млечанка Ана* жена Првовенчанога, а нарочито *Францускиња Јелена* Анжујска жена Уроша I. — Тада су још православни и римокатолички епископи заједно учествовали при неким државо-правним пословима... Али већ после 1300., када се папе преселише из Рима у Авињон, престадоше ти добри одношаји. Главни узроци томе беху с једне стране сукоби Срба са француском династијом Анжувинаца, који су тада владали у Напуљу и Угарској, а с друге особито жестоко прогањање и управо затирање Православља у Угарској за краља Лајоша I. Стога се чује, да и у Србији нема више оне старе толерантности према Римокатолицима. И већ је краљ Милутин пред крај свога живота († 1321.) почео одузимати имања латинским црквама и манастирима; а цар Душан у своме Законику од 1349. прописује строге наредбе за оне, који пригрле „*латинску јерес*“, за латинске свештенике који покушају пропаганду међу Србима и за мешовите бракове. Шта више, 1350. Душан је силом одузео римокатоличке цркве и манастире својих поданика и присилио их све да приме Православље, па их поново дао крстити. — То је био одговор на поступак Лајошев у Угарској са Православнима... Тек када је Душан, из политичких обзира, ступио у одношаје с римским папом и приказивао се као да тобоже жели примити унију, привремено су обустављени прогони Римокатолика, враћене им цркве и манастири, па и пропаганда допуштена. Али, чим је опасност прешла преговори су с папом прекинути и прогонства настављена. Стога је папа и после смрти Душанове покушао да подигне крсташки рат на *шизматике* Србе, те је за вођу именован Лајош краљ угарски. И већ се у Загребу скупило било преко 100.000 крсташа да иду против Срба, али их је Лајош одвео против Млетака, где се надао бољем успеху...

После Душана ступали су у пријатељске одношаје с папама српске династе у Зети — *Балшићи* (1360.—1421.), али је и то било без већих успеха по Римску Цркву међу Зећанима. Међутим деспот *Ђурађ Бранковић* Смедеревац једини од православних владалаца није послао своје изасланике на сабор у *Ферару* и *Флоренцију* 1438.—9., када се радило о унији Источне и Западне Цркве. А када је чувени фрањевац *Јован Капистран*, проповедник крсташкога рата против Турака и јеретика, салетао деспота Ђурђа да прими унију одговорио му је деспот: да је пре готов умрети, него напустити веру отаца својих. За то су и његови поданици после његове смрти радије пристали и уз Турке, него што би допустили превласт Римске Цркве у Србији.

Више успеха имала је Римска Црква у Српском Поморју, које је нешто у XIV. а већином у XV. в. дошло под власт *Млетачке* и *Дубравачке Републике.* — Обе ове државе беху одане Римокатолиштву, те у својим областима свим силама настојаваху, да и становници њихови приступе у крило Римске Цркве. И успели су. Због тога су морали и српски калуђери из манастира на *Стону*, — који је Душан 1334. уступио Дубровчанима уз сталан годишњи данак, — да напусте свој манастир и преселе у манастир краља Милутина у Јерусалиму. А Дубровчани су на место њихово довели Фрањевце. И *Конављани* код Дубровника морали су силом да приме Римокатолиштво. А 1455. г. наредиле су млетачке власти да се православни калуђери и свештеници имају прогнати из целог Которског Приморја, па и са данашњег острвца Страдиота код Котора, где је Св. Сава 1219. г. у манастиру Св. Арханђела, поставио био столицу зетских епископа. — Данашњи православни Срби по Далматинском и Которском Приморју већином су каснији досељеници и обраћеници у Православље из времена турских.

8 *Босанска Црква.* — Српска црква у Босни није ушла у састав самосталне Жичко-Пећске Архиепископије, јер Босна већ тада није потпадала под државу Рашку. Она је била у политичкој зависности од римокатоличке Угарске, па је и њезина Црква бар формално остала стално у вези са Римом. Босански епископ, као и сви први епископи у Поморју, потпадао је испрва под сплетског, а затим под барског епископа. Доцније узе власт над њим дубровачки архиепископ, а 1225.

и коначно 1247. предаде папа угарском калочком архиепископу власт над Босном. Православни нису испрва ни имали народитог епископа у Босни. Над њима су вршили духовни надзор православни српски епископи из Рашке (Дабарски и Моравички) и из Захумља. Али ни Римокатоличка Црква није у Босни имала никад чврсте организације. Ту је под утицајем Богомолства развила се једна нова, не толико јеретичка, колико шизматичка Црква. Та је Црква доцније названа *Босанском* или *Кршћанском Црквом*. Њој је припадала и већина босанских, тобож римокатоличких, епископа из XII. и у почетку XIII. в. Они носе чиста народна имена и беху махом Богомоли.

Због незгодног географског положаја и политичких прилика у Босни су верски односи стално несређени били. Стога су Богомоли ту нашли врло згодно земљиште за ширење своје науке, па се одатле раширили и по Далмацији, Хрватској, Славонији и Угарској. Њих овде нису називали Богомолима већ по латинском *Патаренима,* што су много молили Оче наш (Pater noster) или по Patari-u предграђу у Милану где их је било много. У Србији опет звали су их *Бабунима*, јер их је највише било око планине Бабуне под Прилепом у Маћедонији, или *Полуверцима*, јер су се доста држали и Православља. — Међутим, они сами у Босни и Херцеговини називаху се увек само *Хришћанима* или *Крстјанима*.

После бана *Кулина* († 1204.) Богомолство је поново отимало маха у Босни. И папа Хонорије III. беше наумио 1221. да крене крсташку војну против Босанаца. Али није могао успети, иако је због тога 1225. калочком надбискупу предао врховну духовну власт над Босном. Међутим, за бана *Нинослава* (1232.—1250.) Богомоли се у Босни тако умножише, да је већ изгледало да ће Римокатолика сасвим нестати у Босни, јер је и сам римокатолички бискуп босански прешао Богомолима. Стога папа поново и енергично позва све западне Хришћане на крсташки рат против Богомола у Босни, наређујући да се даде потпун опрост грехова свима, који иду у тај рат. Папа је том приликом успео и брзо се скупи велики број крсташа против Босанаца. Војна је одмах отпочела и водила се пуних пет година с промењљивом срећом. Но када и усорски кнез *Себислав* пређе на страну крсташа савладају ови Босанце и продру у Захумље, где је такође било доста Богомола, па и од њега један део освоје 1237. Сада Римска Црква одмах поче одлучно

радити, да искорени Богомолство из Босне. Папска курија и калочки надбискуп послаше одмах многе *Доминиковце* за мисионаре у Босну, те почеше дизати цркве и манастире и градити тврђаве за одбрану Римокатолиштва у тој земљи. А хрватски бан *Коломан* даде босанском бискупу пространа добра са *Ђаковом* у Славонији. Па ипак од свега тога не би користи. Јер чим је угарска војска изишла диже се бан *Нинослав* са својим Босанцима и сврже власт угарску, те Богомолство опет диже главу. Шта више, босански бискуп морао је да напусти Босну и пресели се у Ђаково, те да се поврати натраг тек после сто година (око 1340.) — Тада је врховни црквени поглавица у Босни постао богомолски *дјед*, који се називао и *епископ Цркве Босанске*.

За те борбе увидео је папа *Иноћентије IV.*, да ширењу Римокатолиштва међу Србима много смета и употреба латинског језика и писма у Цркви. Стога је 1248. допустио словенско богослужење и глаголско писмо у Хрватској Сењској Бискупији и по свима крајевима где је то и дотле обичај био.... Међутим су за бана Стефана II. наступили и у Босни бољи дани по Римску Цркву. Тада се и бискуп босански повратио из Ђакова, па је у Думну основана за Босну нова епископија. То јачање Римокатоличке Цркве особито су потпомогли Фрањевци, који су у првој половини XIV. в. одржали победу над Доминиковцима и од тада готово једини, под народним именом *ујаци*, одржавали Римокатолиштво у Босни и Херцеговини. Они су испрва настањени били само у руднику Сребрници и по другим латинским колонијама, али су се брзо умножили и развили знатну пропаганду. Њима су много помагали и дубровачки свештеници, који су обично бивали секретари и канцелари босанских краљева... Ипак је Богомолство било много јаче у народу и повело је поновну борбу против ове пропаганде. Стога је угарски краљ Лајош I. са острогонским архиепископом 1363. повео нову крсташку војну на Босанце и у први мах савладао их. Али убрзо после тога успео је бан Твртко I., помоћу Богомола и православних, да збаци са себе угарски јарам и очисти Босну од крсташа. Но Твртко је желио да сачува независност од Угарске и уједно да завлада Далмацијом и Хрватском, па је стога требао папску помоћ и примио је сам Римокатолиштво. — То су чинили, бар привидно, и други владаоци, те је пропаганда римска могла јаче да развија свој рад; и ако су

после смрти краља Дабише (1391.—1395.) Богомоли тако се осилили, да су почели рушити римокатоличке цркве и манастире. Но за последња два босанска краља, који су сасвим подлегли утицају римокатоличком, наступило је жестоко прогањање Богомола. Најгоре прогањање било је 1450., када су многа села и градови попаљени, те је преко 40.000 Босанаца пребегло у Србију, Турску и Херцеговину. Ти и други незадовољници ступили су затим у преговоре с Турцима, примили Мухамедовство и довели Турке на Босну. И Босна је 1463., у првом реду баш због тих непрестаних крвавих верских размирица, готово без крви и јуначке смрти — без Косова — пала у руке Турцима, а велики део босанско-херцеговачке властеле и народа лако је примио Мухамедовство.

Босанска Кршћанска или *Богомолска Црква* организовала се први пут у XII., а коначно у XIII. в. — Њезин врховни старешина звао се *дјед*, као њен архиепископ. Уз њега су били *гости* као епископи, који су обично били на дворовима војвода у појединим областима. За њима су били *старци* као проте, те *кршћани* и *крстјанице* као свештеници и свештенице. То је била њихова јерархија. Једино њима припадало је право да моле за душу. Женили су се као и други, али су се заветовали на непрекидан пост. Остале присталице ове Цркве називале су се *мирски* или *мрсни* људи, јер могу и мрсити. Веру своју називали су *правом апостолском вером;* а. путник Курипешић из поч. XVI. в. (око 1530.) вели, да су вере Св. Павла.

У XV. в., по тестаменту знаменитог *госта Радина*, њихово учење беше врло блиско Православљу. Поштовали су крст и светитеље, осим старозаветних; веровали су у свету нераздељиву Тројицу, у опраштање грехова и страшни суд; као велике празнике славили су Божић, Ускрс, Благовести, Вазнесење, Богородичне празнике, Св. Петра и Павла, Св. Ђорђа, Св. Арханђела Михаила, Св. Стефана Првомученика и Недељу Свих Светих; а особито свечано држали су и славили своја Крсна Имена. Но поред недеље много су поштовали и петак, а нарочито младе петке. Начин крштења имали су други, а молили су се и клечећи. У XV. в. градили су већ и боље *храмове*, уносили у њих иконе и палили свеће за душе покојника. Ту су сахрањивали и своје црквене представнике: дједа, госта и старца, које су називали још и *стројницама.* Иначе им гробља обично не беху заједничка већ разбацана по баштинама: пољима, ливадама и

шумама. — Та гробишта очувана су до данас по целој Босни и Херцеговини у знатном броју, као једини истакнути сведоци тако јаке секте верске у народу нашем. Гробни споменици већином су високи камени *стећци* са урезаним записима и сликама: звезде, полумесеци, коњаника, стреле, народнога кола у игри и т. д. Од *Св. Писма* признавали су само *Нови Завет* и *Псалтир*, кога су делили по православном обичају, док су им Заповеди Божје дељене и по римском начину.

Богомолства нестало је у главном убрзо после обновљења Пећске Патријаршије, али се по нешто и даље одржавало. Тако је још крајем XIX-в. око Неревте у Херцеговини и око Крешева у Босни било неколико хришћанских кућа, које нису признавале ни православне ни римокатоличке свештенике. — Њих је нестало тек за аустријске окупације...

Православље је ухватило јачега корена у Босни тек за владе сремског краља *Драгутина Немањића* у Северној Босни, крајем XIII. и почетком XIV. в. — Тада је основана и православна епископија у северо-источној Босни, којој је наследница данашња *Зворничка* или *Доњо-Тузланска* Митрополија. Први православни босански епископ Василије беше Драгутинов повереник у државним и дипломатским пословима. Тада је у већем делу Славоније владао Драгутинов најстарији син *Владислав* (од 1292.), као наследни господар... Шта више и сам бан босански из прве половине XIV. в. *Стефан Котроманић*, син кћери Драгутинове био је и остао је до краја живота свога вере православне, и ако је папа много настојао да га обрати у своју веру. Православан је био и брат његов *Владислав*, а уз њих и многа властела босанска, који су у друштву с Богомолима успешно се опирали превласти угарској и пропаганди римској. А ово снажење Православља у Босни потпомогнуто је особито за време бана, потоњег првог краља босанскога *Твртка I.* (1353.—1391.), који је склопио савез са кнезом Лазаром, свладао Николу Алтомановића и задобио један део старе Рашке, који беше у власти тога властелина. — Том приликом пала је под Босну и православна *Дабарска* Епископија, која је имала седиште у области Дабру, а у манастиру Бањи близу Вишеграда. Дабарски епископ добио је тада закониту власт и над целом Српском Православном Црквом у Босни, те је одмах развио плодоносан рад у корист Православља. Осим тога, Твртко је, као потомак по женској лози краља Драгутина, ишао и за

тим да наследи српски рашки престо породице Немањића, када је ова с царем Урошем 1371. изумрла. Стога је обилно помагао Православље и 1377. на гробу Св. Саве у Милишеви дао се крунисати за краља Рашке и Босне...

Но још више почео се умножавати број Православних у Босни када су Турци, после несрећне битке на Косову Пољу, отпочели своја продирања и пљачкања по јужним Српским Земљама. Тада су многи из Рашке склонили се у Босну и тамо остали. Те сеобе бивале су доцније све чешће, те је већ пред пад Босне знатан број Православних налазио се у Босни. Дабарски епископ постао је тада митрополит и неко време имао је столицу у Милешеви, као врховни старешина Босанске и Херцеговачке Православне Цркве. А још раније *Захумска Епископија*, коју је основао Свети Сава на Стону, пренесена је била у задужбину Немањина брата Мирослава — у Петров манастир на Лиму у Белом Пољу... — С падом Пећске Патријаршије дошла је ускоро и цела Српска Православна Црква у Босни и Херцеговини, као и сва остала Српска Црква, под власт охридскога архиепископа, да доцније уђе у састав обновљене Пећске Патријаршије и добије коначну организацију.

9. *Манастири и калуђери.* — Видели смо, како се код нас одмах с појавом Хришћанства појавило и монаштво по византијском обрасцу те се најјаче развило по Маћедонији, а нарочито око Преспанског и Охридског Језера. Доцније нешто јавља се оно све више и у централним Српским Земљама, а особито у долини Лима, која беше средиште пренемањићске Србије. У Шоплуку међутим, — у крају између Вардара, Струме и Мораве развио се нарочито *пустињачки* облик монаштва. Ту се као први велики аскета помиње *Св. Јован Рилски* († 946.), коме је 1333. г. обновио манастир чувени Душанов војвода Хреља те се тамо и данас види 25 м. висока Рељина Кула. Реља је ту и умро, као монах Харитон. Доцније је Рило оправила и царица Мара, ћерка Ђурђа Бранковића, те 1469. пренела у њ' и тело Св. Јована Рилског из Трнова, где се тада налазило... Из XI. и XII. века су чувени пустињаци *Св. Прохор Пчињски* са Овчег Поља, *Св. Гаврило Лесновски* код Кратова и *Св. Јоаким Сарандапорски* у планини Осогову... У XIV. и XV. в. има пустињачког живота и у западним крајевима нашим, а нарочито око Призрена и Пећи. Из тога су доба *Св. Петар Коришки* у горама призренским и *Св. Јанићије*

Девички из планине *Девич* северно од Пећи. А и у североисточном крају Србије тога времена био је прилично развијен пустињички живот, нарочито по планини *Мојсињу* код Сталаћа, у *Ресави* и *Подунављу.* То су били већином страни калуђери, које је народ називао *Синајцима.* А најзнатнији међу њима беху испосници *св. Ромил*, родом Видинац, у Раваници, *Св. Григорије* од Смирне у Горњаку и *Св. Зосим* у Туману код Голупца. — За овог последњег се прича, да га је у шуми нехотице устрелио Милош Обилић, чији двор беше тобоже у оближњем селу Дворишту; па је Милош и подигао манастир Туман, да би покајао тај грех. По народном предању у самом Мојсињу било је тада око 50 богомоља; а и данас се ту, на релативно малом простору, налази 25 цркава и црквишта. И изнад манастира пећског у клисури има осам пећина, у којима су негда пустињаци становали. Таквих пећина налази се готово по свима крајевима нашим у близини већих манастира...

Прави *манастирски киновијски* или заједнички калуђерски живот, који су у јужним областима нашим већ у XI. и XII. в. Грци знатно развили, у средишњим крајевима почео је снажније да се развија тек од Немање, па је у XIV и XV, в. дошао до врхунца своје моћи. *Најзнатнији* манастири беху *царски манастири* или *лавре* са ставропигијским самоуправним правима. — Први такав манастир беше Немањина *Студеница*, са лепом црквом од бела мрамора. Њу је Немања подигао себи за гробницу. А остали Немањићи нису, по примеру византијских царева, начинили ту *Маузолеј*, у коме би се сви сарањивали, већ су дизали себи нове *задужбине.*[1] Тако је постала *Жича* Првовенчанога, *Милешева* Владислављева, *Сопоћани* Урошеви, *Бањска* Милутинова, *Дечани* Стефанови, *Арханђел* код Призрена — Душанов и други; па и *Раваница* Лазарева и *Манасија* Стефанова у Ресави.

Старешине ових манастира зваху се *велики игумани*, а игуман Студенице носио је још и наслов *велики архимандрит*, јер је Св. Сава био први архимандрит тога манастира. У редове царских манастира наших убрајао се и *Хиландар* у Светој Гори. Игумана за те манастире бирало је само братство манастирско на предлог владаочев, архиепи-

[1] Занимљиво је, да су сви наши приморски — зетски владари пре Немањића имали свој Маузолеј у манастиру Св. Срђа и Вакха на Бојани, као што смо већ напоменули.

скоп или патријарх производио га је у чин, а владалац, на свечаној служби, лично га је уводио у то достојанство тиме, што би му предао палицу или жезао и пољубио га. — Углед тих игумана био је врло велик и на државним саборима они су седели, по реду старешинства, за посебним столом одмах иза епископâ. Уз то су ти манастири потпуно изузети били од епископске власти, па су старешине њихове како у самом манастиру, тако и по селима и засеоцима својим, вршили потпуну судску власт над свима, — изузевши само неке нарочито велике кривице за које се ишло директно на владаочев суд. А села и заселака имао је сваки тај манастир довољно, јер су им оснивачи даривали за издржавање многе земље, готово читаве области, — *метохије* са многобројним селима, засеоцима, виноградима, воденицама, пчелињацима, шумама и пашњацима...

Ти велики спахилуци давали су манастирима велике приходе, па је и број калуђера бивао у њима врло велик. Покаткад износио је у некима и по неколико стотина, а пропис је био, да се на 1000 кметских кућа може издржавати само 50 калуђера. Стога су многи монаси могли безбрижно живети и бавити се молитвом, наўком и просветом.

Манастирима је много дизало углед и то, што су тада у калуђере ишли и владалачки и властеоски синови, па и сами владаоци, а већина тих калуђера живела је примерним животом и одликовала се дубоком побожношћу, иако код нас никад није било оног претераног источног анахоретског, аскетског живота, какав после и у Русији сретамо.

Друга врста манастира наших беху *епископски дворови*. — У њима је било седиште епископа, митрополита, архиепископа и патријараха наших. Најстарији такав манастир био је у *Расу*, са црквом св. апостола Петра и Павла, где је била и прва српска православна епископија. Налази се и данас северно од Новог Пазара, при ушћу Дежеве у Рашку. Тај манастир беше центар црквеног живота у Србији, све до оснивања самосталне архиепископије (1219.). Ту је Немања примио Православље, ту окупио и први сабор против Богомола, па се ту на сабору и престола одрекао. Епископи рашки седели су у њему за све време државне самосталности наше, а манастир је појао још и средином XVIII. в. Доцније тек обрнуше га Турци у свој војни магацин. — Таквих епископских манастира било је колико и епархија а најзнатнији су *Жича, Пећ, Грачаница и Моравски Градац (Ариље)*. У њима није било игуманâ, јер је сам епископ био старешина манастирски.

Остали манастири беху *епархијски* и *ктиторски*. — И међу њима су многе саградили или обновили владаоци наши или њихове жене, а друге подигоше властела, епископи, калуђери и народ. *Ктитори* или оснивачи имали су нарочита права у манастиру. Они су *Типиком* прописивали унутрашњи ред и постављали игумана; за живота имали су почасно место, а после смрти гроб у манастиркој цркви. Уз то је манастир дужан био, да стално помиње, како за живота тако и после смрти, ктитора и његове у молитвама својим, а нарочито на дане, које је он посебно одредио. Још су ктитори имали право, да свој манастир даду у *метох* коме другом манастиру. То су особито чинили владаоци, давајући мање манастире Хиландару, Јерусалиму и другима тако, да су ти метоси дужни били половину па и две трећине, својих годишњих прихода претворити у новац и шиљати оном манастиру, коме су приклоњени.

Унутрашњи живот у нашим манастирима равнао се у главном по општим црквеним законима за калуђере и ктиторским нарочитим прописима — типицима. Старешина је био *игуман*, а њега су у управи помагали за то изабрани *старци*, *иконом* и *параиконом*, *еклисијарх* и *дохијар*, који је примао и испраћао госте. Сви калуђери добивали су одело и потпуно издржàвање у манастиру; у некима имали су и малу годишњу плату у злату. Храна је била посна, без меса. Јео се обично просени хлеб, вариво, сир и риба, а пило се доста вина, пива и медице; за ракију се у то доба још није знало у нашим крајевима У животу калуђерском умело је да буде и недостатака, па је Душанов Законик и у том погледу донео неколико одредаба у корист доброга реда и напретка манастирског, а нарочито: да калуђери и калуђерице не смеју живети ван манастира својих.

Ради сталног поста манастири су наши развили речно и језерско рибарство, као знатну привредну грану. Испочетка је и код њих, као и по целом народу нашем превлађивало сточарство, а доцније се све више развија земљорадња, те се чешће појављује и пшенични хлеб.

Поред многих манастира наших беху доцније и склоништа за старе и изнемогле сиротане; а неки манастири на главним трговачким друмовима, подизали су и свратишта за путнике.

Тако знамо, да су епископски манастири Св. Николе у Дабру код Прибоја и Св. Петра и Павла у данашњем Бијелом Пољу служили као караванске станице Дубровчанима крајем XIV. и почетком XV. в. Најпосле око неких манастира развише се током векова и читава места, вароши и градови. Тако су постали Битољ, Чачак, Прокупље, Ариље, Тетово, Гостивар, Бијело Поље, Цетиње, а можда и Пећ, Ђунис (Св. Дионисије) и још нека друга места.

Многи калуђери наши бивали су високи чиновници по владарским и властеоским канцеларијама, па су они обављали и скоро све дипломатске послове са Византијом; а за одношаје са Западом употребљавани су обично римокатолички монаси наше народности из Приморја. — Круна је свагда у представницима црквеним гледала своје природне савезнике против моћне властеле; али ипак немамо ни једног случаја, из доба државне самосталности наше, да су представници Цркве учествовали у бојевима и истакли се као војсковође. Знамо само за архиепископа Данила († 1338.), да је као игуман Хиландара јуначки руководио обрану манастира од Каталана; а архиепископ солунски Јевстатије записао је, да су се Срби калуђери, из манастира Св. Димитрија у Солуну, 1185. г. одликовали својим јунаштвом при одбрани града од Нормана.

Женских манастира било је такође у нашој Старој Цркви. — Први такав манастир познат нам је код цркве Св. Госпође у *Котору*, који је пре 809. г. подигао властелин Андреације за своју ћерку *Теодору*, која се замонашила. Затим је био код цркве Пречисте у *Крајини* на Скадарском Језеру. Ту је, после убиства св. кнеза Владимира (1016.) г.) живела његова удовица *Косара*, ћерка маћедонског цара Самуила. А и прва Немањина задужбина, из времена пре 1168. г., беше женски манастир Св. Богородице у *Топлици*, недалеко данашње Куршумлије. — Ту је он, са својом женом Аном, установио *збор чрница* и предао га Ани да се стара о њему. Изгледа, да је доцније и у *Расу* основан женски манастир, где је Ана као калуђерица *Анастасија* провела последње године живота. А кнегиња Милица, као калуђерица *Јевгенија*, саградила је манастир *Љубостињу* недалеко Крушевца, у коме је окупила многе удовице косовских јунака. И сестра кнеза Лазара Драгиња, удовица челника Мусе, подигла је женски манастир у Копаонику код *Брвеника*, где је и умрла као монахиња *Теодосија* (после 1381.).

А крајем XV. в. подигла је деспотица *Св. Анђелија* један женски манастир код *Крушедола* у Фрушкој Гори; док је нешто доцније у удовичком манастиру у *Сремским Карловцима* провела последње године живота *Јелена*, удовица војводе Св. Стјепана Шкиљановића... Помиње се још женски манастир у *Јањушу* код Лесковца 1499. г., а затим *Ђенавија* женски манастир у Пећи током XVI. в. Но изгледа да је било много више женских манастира и да су ти били већином поред знатнијих мушких. Тако се зна за калуђерице код Студенице, Сопоћана, Дечана и т.д. — Тај тип женских манастира поред мушких превлађивао је доцније за Турака, а можда већ и у Немањићско доба...

У калуђерице наше ишле су већином удовице и уопште женскиње, које је живот разочарао; али турски путописац Евлија Челебија помиње и један чисто *девојачки манастир* наш у тврђави града *Вучитрна* на Косову А у XIV. и XV. в. нарочито су се много монашиле удовице српских владалаца и властеле. Неке од њих и даље су живеле у дворовима својим, као што је то и у Византији обичај био. — Тако на пр. знамо за Јелену Анжујску, удовицу краља Уроша I., да је скоро 40 година провела као калуђерица на двору своме у Брњацима. Ту је она држала одличан пансион за девојке, у коме су обучаване књизи и ручним радовима, а по том удаване. Шта више ту је Јелена отворила и радионицу за преписивање књига, које је онда поклањала разним црквама...

Међу калуђерице ушла је и прва царица наша Јелена Душанова, па Јелисавета Краљевића Марка, Мара-Марина Вука Бранковића, Теодора-Ксенија Ђурђа Балшића, последња деспотица у Србији Јелена-Хипомена Лазарева и многе друге. Али је најистакнутија међу њима *Јефимија*, удовица деспота Угљеше, за коју писац њенога времена Константин Философ из XV. в. вели: да је била врло отмена, одважна, присебна и веома корисна кнегиња — калуђерица. Она је живот провела већином у манастиру Љубостињи са кнегињом Милицом, где је необично много уметнички везла; а кад је требало бавила се и дипломатским пословима...

Бивало је и код нас случајева, да су неке властеоске жене и кћери, морале да се калуђере ради кривице свога мужа или оца. Тако знамо, да се око 1397. г. морала да закалуђери Видосава рођака књегиње Милица, а супруга у побуни савла-

даног сребничког војводе Новака Зојића, са своје четири кћери, да би спасле живот његов. — Ради тога морао се и он закалуђерити.

Унутрашњи живот женских манастира равнао се у главном по истим правилима као и у мушким. Разлике су биле само у том, што је богослужења обављао нарочити *духовник* који је био мирски свештеник или старац из ког оближњег мушког манастира, а монахиње су читале и појале за певницама. Но монахињама није било дозвољено ни све црквене песме певати, а особито не прокимен, нити су смеле улазити у олтар. — Иначе су се калуђерице наше, поред молитве и васпитања женске деце, бавиле још и разним ручним радовима; те нам се од њих сачувало неколико тако дивно израђених везова на црквеним стварима, да се и данас с њима поносимо.

Први *мотиви*, који су покретали владаоце и властелу нашу, да подижу велељепне манастире и цркве беху *религијско-политичке* природе. — Требало је, на име, и спољашњом величанственошћу и лепотом, као и унутрашњим сјајем, утицати на душу народа, да се утврди у Хришћанству и што радије окупља у те онда још једине школе, не само моралног него и културно-просветног подизања. Зато су цркве украшаване што се лепше могло. Неке су од њих и споља и изнутра обложене биле разнобојним, често каткад као стакло углачаним мрамором, те покриване оловом и другим металом. А изнутра су сјале у злату, сребру и драгом камењу разасутом по иконама на иконостасима, ћивотима светитељским, кандилима, крстовима и другим црквеним стварима. Уз то су сви зидови били украшени одличним сликарским радовима, који су живо представљали, са педагошком тенденцијом, најважније догађаје из Св. Писма и даље црквене историје, нарочито пазећи на илустрацију Страшнога Суда...

Из истих разлога набављане су за манастирске цркве читава телеса или поједини делови њихови од разних светитеља, као и друге реликвије. — Тако на пр. знамо, да је већ 809. г. купљено тело *Св. Трифуна* за његову цркву у Котору; 983. г. пренесен је *Св. Ахилије* из Ларисе у патријаршијску цркву Мале Преспе; 1072. г. однели су Мађари руку *Св. Прокопија* из Ниша у Сремску Митровицу, а 1167. г. повратио ју је византијски цар Алексије I. у Ниш; у Ђурђевим Стубовима у Расу

од XIV. в. налазила се рука *Св. Јована Дамаскина;* а у XV. в. кнегиња Милица пренаша из Видина, прво у Крушевац а после у Београд, тело *Св. Петке* и царице *Св. Теофаније*; док деспот Ђурађ Бранковић доноси 1453. г. из Цариграда у Смедерево тело *св. јеванђелиста Луке*. И краљ Стефан Првовенчани приложио је својој Жичи много реликвија. — Тако: комад часног дрвета на коме је Христос разапет био; парче ризе и појаса Богородичина, део деснице и главе *Св. Јована Крститеља*, те делове и делиће моћи светих апостола, пророка, мученика и других светитеља. А у Дечанима се чува *коса* Христова, коју је Св. Сава добио на дар од јерусалимског патријарха, и сунђер у који је Св. Стефан Дечански купио крв своју када су га ослепљивали...

Уз то су набављане и *чудотворне иконе,* а нарочито иконе Мајке Божије. — Тако знамо, да је у Београду већ 1073. г. била *чудотворна икона Св. Богородице,* коју је тобоже *Св. Лука насликао.* С њом је византијски командант Београда те године изашао пред Мађаре, када су град освојили. Она се помиње и доцније као велика светиња за Драгутина и Милутина, па и за деспота Стефана и после њега све до освојења турског 1521. г. За тим се спомиње: *Нерукотворна Чудотворица Црногорска* у манастиру Матејчи код Куманова, *Чудотворица* Градачка у Чачку, *Богородица Милостива* код Струмице, *Тројеручица* у Скопљу и Хиландару, као и још неке друге.

А како је велико богатство у златним сребрним и другим драгоценим стварима морало бити по манастирима нашим онога доба, можемо бар донекле представити кад знамо, да су Турци, поробивши у XV. в. Раваницу Лазареву у Ресави, однели из ње на 12 камила разних скупоцених предмета.

Поред поменутих мотива дизани су манастири и из побожности, што је карактеристична црта Немањића. — Страх од *Страшнога Суда* потресао је онда многе душе, па се као једно од најпоузданијих средстава за спас душе, сматрало подизање цркава и манастира, као и прилагање побожним установама. Отуд их народ и назива *задужбине*... Неки су манастири подигнути и као извршење завета. Тако су постали Немањини Ђурђеви Стубови у Расу, јер се заветовао Св. Ђорђу да ће му служити целога живота, ако га ослободи тамнице у коју су га браћа бацила; а господар Зете Иван

Црнојевић подиже манастир Богородици на Цетињу, јер се у изгнанству заветовао Богородици од Лорета, да ће јој подићи цркву, ако му помогне да се поврати у своју земљу. Душан опет прилажући дар Св. Арханђелу у Јерусалиму 1350. вели: да тиме он и жена стварају *чеда бесмртна*, када им Бог није дао да буду *многочедни*. — Но поред тих мотива било је, несумњиво, и много таштине, моде и жеље за репрезентацијом.

10. *Хиландар и Св. Гора*. — Кад је Св. Симеун дошао на Св. Гору 1197. становао је неко време код свога сина Саве у грчком манастиру *Ватопеду*. Стога су они овај манастир лепо обновили, украсили и богато обдарили златом, сребром и иконама; а слично учинише и са манастирима *Каракалом*, *Ксиропотамом* и *Филотејем*, који их зато и данас називају својим другим ктиторима... Међутим, обилазећи Свету Гору дошли су они брзо на сретну мисао, да ту подигну један нов велики манастир у коме ће се српски калуђери, у духу источног православља, образовати и спремати за узвишену просветитељску службу у своме народу. Одмах су изабрали и место. — Један од најлепших положаја с леве стране, недалеко од улаза у Св. Гору са полуострва Халкидике. Ту су лежале развалине једног старог грчког манастира, који су гусари опљачкали и разорили. Цар византијски Алексије III., таст Стефана Првовенчанога, уступио им је радо то пусто манастирско земљиште, те они помоћу Стефановом саградише величанствену задужбину себи и Народу Српском 1198. г. То је чувени манастир *Хиландар* — Лавља Уста, који са својим високим зидовима и кулама, што их је доцније подигао краљ Милутин, изгледа и данас као какова средњовековна тврђава. — Та утврђења подигнута су због гусара, који су врло често досађивали манастиру, те је пре тога краљ Драгутин, да им помогне у одбрани, шиљао своје сељаке од Призрена, да у Хиландару чувају стражу на морском пристаништу. А старешина кула звао се *башта*, те је био монах као и његова војска...

Св. Симеун дошао је у Свету Гору са неколико својих властелина, који се одрекоше власти и с њиме се покалуђерише; а поред њих убрзо се преселише у овај нови манастир и многи Срби калуђери из разних светогорских и других манастира. — Велики жупан Стефан обдарио је одмах ову нову задужбину са земљама у Србији и предао јој у баштину многа села; а цар Алексије III. даде јој наслов и права царског манастира... Сава је, међутим, одмах саставио и Устав или Типик,

по коме се има проводити живот у Хиландару. — Тиме је он постао први законодавац за српске, а донекле и за остале словенске калуђере на Св. Гори, јер су та правила и Руси и Бугари усвојили.

Тако је Хиландар под управом Св. Саве брзо и бујно почео да напредује и цвета, те је постао српско културно огњиште у главном центру монаштва и византијске црквене образованости. — Зато је он стекао великих заслуга за Цркву и Народ Српски. У њему су, на име, образовани готово сви први архиепископи и књижевници наши; а стално је остао средиштем преводилачке књижевне радње наше, па је ту постало и неколико оригиналних дела старе српске литературе. Ту су не само многе књиге превођене, писане и преписиване, него и иконе сликане и разне друге црквене ствари израђиване, те у Србију и све друге крајеве наше разашиљане... Зато су сви владаоци наши велику бригу о њему водили и богато га снабдевали свачим, а нарочито са земљама, којих је он имао више него иједан други српски манастир, — само да би свој задатак чим боље могао извршивати. А када је нестало српских владалаца преузели су на себе ту бригу, бар донекле, велики руски владаоци, који су му 1556. г. даровали и *Подворје* у Москви. Али главну бригу о њему преузео је на себе сав Српски Народ, који је и од уста својих умео да откине, па да даде Хиландару и другим манастирима, само да би их одржао као чуваре вере и просвете своје, и сачувао од обести турске. Свесрдно су то чинили и многи аустријски Срби, док им државна власт није то забранила у другој половини XVIII. в. А када је почетком XIX. в. обновљена Србија, преузела је она одмах на себе бригу о Хиландару. И док је свима другим калуђерима забранила долазити у прошњу, тако звану *писанију*, није хиландарскима. Но када је после законом од 1847. г. писанија у Србији коначно забрањена, одређена је Хиландару стална годишња помоћ од 500 дуката. Осим тога Хиландар има и данас у Нишу један свој *метох*, под управом једног свог јеромонаха. — Уз то је Србија увек била његов законити заступник код Порте у Цариграду, па је то и данас код грчке владе у Атини, док се можда светогорско питање друкчије не реши.

Хиландар се и данас сматра као *царски манастир* и убраја међу пет првих и најугледнијих светогорских манастира, чији представници у главној управи у Кареји могу заузети

председничко место. У његовој огради има једна велика и једанаест мањих цркава. *Ћелијâ* посебних има 26, а калуђера до 100; од којих су тек око 40 Срби, а остало Грци, Руси и Бугари. — За Бугаре је Хиландар такође многе заслуге стекао, јер су баш главни радници на духовном препорођају Бугара своје образовање већином у њему добили…

Библиотека Хиландарска беше највећа српска библиотека, те њој имамо много да захвалимо, што су очувани понеки домаћи извори за проучавање наше прошлости. — У њој, као и у целом манастиру, налазе се сачувани и врло многи предмети наше старе лепо развијене црквене уметности…

У Хиландару се чува и једна од најдрагоценијих и најпоштованијих *реликвија* на Св. Гори. — То је икона *Богородице Тројеручице*. О њој постоји предање, да је припадала Св. Јовану Дамаскину († око 754.) и да му је на њој зарасла, због обране икона, одсечена шака. Стога је он начинио од сребра шаку и приковао је, као трећу руку, на икону Богородичину… Из Дамаска пренесена је доцније та икона у Јерусалим. Ту ју је нашао Св. Сава, откупио и донео Хиландару. А овде се она налази у вечној светлости, јер око ње стално горе вековима свеће и кандила. Уз то је сва обасута драгим камењем те златним и сребрним поклонима.

Српски владаоци и народ богато су даривали и друге светогорске манастире све до XIX. в. Особито их је обилно даровао цар Душан, када је цела Света Гора дошла под његову власт и он у њој са царицом 1347. неко време провео. А деспот Угљеша из основа је подигао грчки манастир *Симонпетру* око 1370. г., јер му је аскета Симон, који се на том месту подизавао, излечио ћерку. У XIV. в. прешао је у српске руке грчки манастир *Св. Павла* и остао чисто српски до XVI. в. А Срба калуђера било је доста и по другим светогорским манастирима све до XVIII. в. Шта више, током XV. и XVI. в. изгледало је као да је Св. Гора преплављена Србима, који улазе у све светогорске манастире, постају игумани, па их често бирају и за старешину — прôта целе Свете Горе. Но од XVIII. в. занос Срба за калуђерским животом нагло опада и опао је тако, да се често и у самом Хиландару тек једва по који Србин нашао. Од XV. в. помагали су Срби много и руски манастир *Св. Пантелејмона* на Св. Гори, који је имао и своје метохе у Србији, а најревноснији његови помагачи беху последњи деспоти Бранковићи.

Наши стари много су поштовали и манастир на Синају. Цар Душан, хвалећи у једној повељи живот монаха наших у манастиру Трескавцу код Прилепа, на првом месту истиче Синајце, па онда тек Светогорце. Зато је већ од XIII. в. било у њему и неколико Срба калуђера, који су тамо писали и преписивали разне књиге српско-словенским језиком и шиљали их у Отаџбину браћи својој. Тај манастир је богато даровала и краљица Јелена, са својим синовима краљевима Драгутином и Милутином, па је чак и Богомол херцег Стјепан Косача, у половини XV. в. послао му богате дарове по милешевском митрополиту Давиду. Стога су Синајци и за турског ропства одржавали везе са Србима и долазили по милостињу нашим претцима, који су их увек лепо примали. У библиотеци синајској и данас се чувају рукописи, које је српски серески митрополит Јаков 1360. даровао синајским калуђерима српске народности.

Најпосле, цареви наши Душан и Урош даривали су много и знамените грчке *метеорске манастире* у Тесалији. А оснивалац главног метеорског манастира, Св. Преображења, беше последњи изданак лозе Немањића — монах *Јоасаф*, син цара Симеона Синише Палеолога, брата Душанова по оцу. — По источном обичају у том се манастиру и данас чува његова лубања.

11. *Просвета и књижевност*. — И пре Св. Саве било је код нас понешто рада на просвети и књижевности по маћедонским и грчким узорима. Шта више изгледа, да су Богомоли имали прилично развијену своју посебну књижевност, чија је дела Немања дао спалити. Но сав тај рад у оним несређеним државним и верским приликама није могао бити од већега значаја. Поуздано је међутим само то, да је већ до Св. Саве старословенски језик и правопис добио код нас српско обележје и развио се у *српско-словенски* или *србуљски* књижевни језик, а за писмо већ поодавно беше уведена *ћирилица*.

У прво време развијала се књижевност наша врло споро, а сметња јој је била и то, што још тада не беше ни повољних средстава за писање и раширивање књига. Писци и књижевници морали су да се боре са великим тешкоћама. Не само да није било штампарија, него још ни хартија не беше ушла у обичај. Све књиге писане су на учињеној животињској кожи — *пергамену*, који је био врло скуп. Али ипак из тих најстаријих времена ми имамо врло вештачки напи-

саних књига, с бојадисаним илустрацијама и са разним другим орнаментима рађеним често и сребром и златом. И све је то тако израђено, да се морамо дивити не само вештини, него и вољи и истрајности у раду наших старих писаца и књижевника. Примера ради поменућемо само *Јеванђеље* Немањина брата *Мирослава* жупана захумског (1171.—1197.). — То је уједно и најстарији до сада познати споменик наше писмености.

Од *глаголске* писмености наше остало је само неколико одломака; а од писмености наше на *латинском* језику остала су нам само два списа, од којих је један без наслова и завршетка. То је *Хроника попа Дукљанина*, како се од XVI. в. назива, а компиловао ју је, по свој прилици, неки свештеник из Бара у првој половини XIII. в. Спис се дели на три дела у којима се износе махом непоуздани податци локалних традиција о Хрватима и Србима, те о зетском кнезу Св. Владимиру и другим зетским владаоцима из X.—XII. в. Други је спис написао архиепископ барски *Виљем Адам* (1324.—1341. г.) као *упутство за пут у Палестину*, са описом српских земаља и кратким прегледом историје Рашке државе од почетка XIII. в.

Као код свију културних народа Средњега Века тако су и код нас манастири били главна просветна средишта. — Уз мушке и женске манастире подизане су школе, у којима се деца учила читању, писању и другим нужним наукама оног времена. Учитељи су били махом калуђери и калуђерице, код нас звани још чрнци и чрнице. Но осим ових манастирских школа било је школа и у епископским дворовима, као и у владалачком двору и по домовима неке властеле. А у доба превласти наше на Балкану, за царева Душана и Уроша, подигла се знатно и просвета наша. Тада су отворене многе школе по новим богатим манастирима, а моћна властела доводила је са Истока и Запада спремне учитеље у дворове своје, да им децу васпитавају или су децу шиљали на науке у просветне центре Византије—Цариград и Солун, као на Јадранско Приморје — Дубровник.

Тако је властела прва примала културу Истока и Запада, те је ширила по Отаџбини својој. А ширењу тих култура много су допринели и разне занатлије и трговци, нарочито Дубровчани, који се настанише по српским градовима и трговима или путоваху по свима Српским Земљама. — Од Душановог доба било је већ и код нас подеснијих средстава за ширење књижевности. Тада

већ чешће улази у употребу хартија, која је у XV. в. готово сасвим истиснула скупи пергаменат.

Још се је просвета и књижевност наша развијала особито живо за деспота Стефана Лазаревића (1389. — 1427.). Он је књижевност ванредно помагао, а и сам се њоме бавио, превађајући с грчкога и пишући самосталне производе на српском језику. — Један његов рукопис чува се у Народној Библиотеци у Београду под бр. 200. — У његово доба изведена је и нова редакција српског књижевног језика и правописа. Извео ју је *Константин Философ* према грчком правопису. Он је био учитељ и поправљач црквених књига на двору Стефанову и први писац *о правопису српском*. И док су *Хиландар, Студеница, Жича* и *Пећ*, поред других манастира, били главна средишта прве наше књижевности и просвете, главни центри ове нове књижевне школе наше постадоше ресавски манастири, а нарочито Стефанова *Ресава*, названа доцније по његову песничком називу *Манасија*. Ту је Стефан из Свете Горе и из других манастира довео многе образоване калуђере, да преписују, преводе и исправљају богослужбене и друге књиге. Стога стари писци и називају Стефана српским Киром, по богатим даровима, Манасијом по слаткоречивости и Птолемејем по љубави према књизи... Изгледа, да је у то доба и *Београд*, престоница Стефанова, био средиште неког књижевног или бар преписивачког рада, када је војвода Радослав могао у Београду наручити, да му се препишу 8 књига за његов манастир Пречисте у Радешино, па после послао преписивача у сам манастир, да настави преписивање...

Рад на поправљању превађању и преписивању књига настављен је и за деспота Ђурђа, који се и сам лично много интересовао за црквену књижевност. По једном његовом аутографском запису из 1434. г. он је прочитао књигу *Лествицу*, коју је дуго тражио. Читајући ту књигу он је увидео, да се преводи те књиге не слажу међу собом, те је у Цариграду и Св. Гори нашао неколико грчких и словенских примерака њених. Онда је позвао себи у Смедерово неке одличне Светогорце старце, те с њима и са својим браничевским митрополитим Саватијем сео, и после многог труда, упоређењем разних преписа и превода те књиге, сачинио свој примерак...

Ресавски преводници уживали су велики углед и доцније у народу нашем, те су њихова дела разнесена по целоме Српству. — Шта више, од XV.—XVII. в. њихов је утицај

био општи и претежан не само по српским крајевима, него и по целом православном словенском Југу.

Основ јачем развитку српске књижевности, као и просвете у опште, ударио је *Св. Сава.* — Он је и сам доста написао; а главна су му дела: *Живот Св. Симеуна Мироточивога, Типици* или правила за манастирски живот у *Кареји* (његовој самачкој ћелији у Св. Гори), *Хиландару* и *Студеници*, те *Законик* за Српску Цркву названи *Крмчија.* Ова је под његовим руководством преписана на српско-словенски језик и као збирка општих црквених закона има и данас вредност не само у целој Српској Цркви него и по осталим Словенским Православним Црквама... Књижевник је био и брат Савин краљ *Стефан Првовенчани.* Он је такође написао *Живот Св. Симеуна,* али много опширнији од Савинога и са више обзира на његов политички рад. *Хиландарски калуђер* и одличан ученик Савин *Доментиан* написао је *Живот Св. Саве.* То је наша највећа стара биографија. И он је написао *Живот Св. Симеуна.* — Сви његови радови препуни су богословских украса... Стога је његов Живот Св. Саве прерадио један други хиландарски калуђер *Теодосије,* који је написао још и неколико других дела. Овај калуђер надмашио је својим китњастим стилом све претходнике, те веле за њега да је *најбољи стилиста* и *најслађи приповедач, управо романсије српски* XIII. в. Због тога је био и врло популаран; а његова биографија Св. Саве сматра се као једно од најбољих дела целе наше старе књижевности.

У XIV. в. особито су се одликовали својим књижевним радовама архиепископи Никодим I. и Данило II. *Никодим* († 1324.) је превео са грчкога *Типик Св. Саве Јерусалимскога,* у коме су изложена правила за богослужења преко целе године; а *Данило* († 1338.) писао је *Животе краљева и архиепископа српских* до свога времена. Тај рад Данилов наставили су доцније други до избора патријарха Јефрема 1376. — Још је из овога века знаменит књижевни радник и митрополит *Кипријан.* Он је крајем тога века са многим књигама отишао из Србије у Русију и руски историци веле за њега: *да је он први наново подигао замрлу просвету у Русији.* Био је одличан проповедник и организатор Руске Цркве. Превео је и написао многе књиге, а умро је 1406. као митрополит у Кијеву.

Из XV. в. одлични су књижевници *Григорије Цамблак, Константин Философ* и *Пахомије Логотет.* — *Григорије* је дошао из Бугарске у Србију, која беше *последње уточиште Православља на Балкану* после пада Бугарске под Турке. Но он је већ 1409. такође отишао у Русију, где је постао митрополит. Писао ја много бугарском и руском рецензијом; а српски је написао само *Пренос Св. Петке у Србију* и *Живот Св. Стефана Дечанског.* Ово потоње дело убраја се међу најбоља дела наше биографске књижевности. Познати нам *Константин Философ* написао је поред дела *О правопису* и *Живот деспота Стефана Лазаревића,* по налогу пећског патријарха *Никона.* То је најбоље историјско дело наше старе књижевности. А калуђер *Пахомије* отишао је такође с многим књигама нашим у Русију, где се прославио својим књижевним *агиографским* радовима. Њега истичу Руси као једнога од најплоднијих писаца старе Русије...

Осим ових истакнутих писаца наших било их је и много других, који су преводили са грчкога разна дела црквене књижевности и писали животе првих наших светитеља, из времена пре Немањића, али им имена нису сачувана. — Тако су особито заслужни непознати песници, који су први пут од X. — XIV. в., а по други пут крајем XIV. в., превели готово сву византијску црквену поезију. Тада је преведено и неколико *апокрифних* списа Старога и Новог Завета, као: *Протојеванђеље Јаковљево, Никодимово* и *Томино,* те дела и посланице апостолске и т. д. Особито су много превођена дела која се тичу монаштва и његова живота; а затим и *проповеди,* нарочито *Јована Златоустога* и *Григорија Назијанзина.* Златоустове проповеди сачуване су у неколико великих рукописа из XIII., XIV. и XV. в. Међу *агиографским* списима страних светитеља највише се налази у рукописима: *Живот Св. Ђорђа, Св. Павла Кесаријског, Алексија Човека Божијег, Марије Египћанке* и *Св. Петке.* А од домаћих светитеља имамо из овога доба: *Живот Св. Константина* (Ћирила) и *Живот Св. Методија;* а за тим: *Животе Св. Јована Рилског, Св. Јована Владимиро, Св. Наума* ученика Методијева и т. д.

У XIV. в. преводили су непознати писци и т. зв. *Хронике,* у којима се излаже стара јеврејска, римска и грчка историја; а под крај тога века појавише се и српски *Летописи,* у којима су поред осталога кратким цртама бележени важ-

нији догађаји из живота Српске Цркве и Народа. А превођена су и друга дела световне књижевности, као *романи* и *приповетке* о Тројанском Рату, Александру Великом и т. д. — Међу приповеткама од особитога је интереса *Фисиолог.* У њему су изложене приче о разним животињама и о њиховим врло често баснословним својствима. Те приче обично завршују хришћанском поуком, која им даје карактер црквене проповеди, те су по свој прилици и читане по црквама...

Од те најстарије писмености и књижевности наше има и данас доста очуваних рукописа, на кожи и хартији, по разним нашим и страним књижницама, где се чувају као велике и ретке драгоцености.

12. *Црквена уметност.* — Стари су Срби показивали снажан осећај и јак смисао за лепоту. Стога су и народни представници наши, још у доба утврђивања Хришћанства међу нашим претцима, умели често да одаберу и у свој народ пресаде и оно, што је најлепше и најукусније било у уметности византијског Истока, а донекле и латинског Запада. А током векова уносили су они све више и свога народног духа, укуса и смисла, како у архитектуру и скулптуру, тако и у сликарство, рез, вез и друге вештине...

Најславније доба наше црквене уметности беше у време наше највеће политичке и економске моћи, а нарочито за Милутина, Дечанскога и Душана. — Томе је много допринело и одлично *рударство*, које се у централним областима нашим од половине XIII. в., под вођством Саса из Ципса у Угарској, тако снажно развијало, да је Србија већ за краља Милутина (1282.—1321. г.) сматрана једном од најбогатијих земаља, по рудном и економском благу уопште. А Византијац *Теодор Метохит*, посетивши краљев двор у Скопљу, са заносом је описао лепоту његову, нарочито истичући — да му је сав намештај од злата и сребра, те да и све одело краљево трепери у злату, бисеру и драгом камењу... Разуме се, да се то богаство морало одразити и на задужбинама наших владалаца и властеле, као и на унутрашњем украсу њиховом. Па зато највеличанственије и по техничкој обради најлепше цркве наше и потичу из тога времена.

Археологија је код нас још врло млада наука, те осим грађевинарства није доспела да испита довољно на сликарство, ни вајарство, као ни остатке из области металургијске и конфекцијске уметности. Све је тек у почетку. Стога је немогуће

дати добру и тачну синтезу наше црквене уметности; те ћемо се овде упознати само са кратким прегледом свих грана старих наших вештина. — Но пре него што пређемо на тај посао ваља нам нагласити, да је стара црквена уметност наша увек била понос, па чак и гордост целога нашег народа, који ју је и у песмама својим опевао; а летописац XV. в. дао је израза не само своме усхићењу него и уверењу својих савременика, када је записао: *„Призренске цркве патос, дечанска црква и пећска припрат, бањско злато и ресавско писание не обретает се нигдеже."*

Грађевинарство. — Прве хришћанске цркве наше постале су већином од старих римских и византијских грађевина, које су наши претци затекли кад су населили ове земље. Али су све те грађевине током времена, под разним утицајима, сасвим пропале или тако президане да се карактеристични трагови њиховог првобитног облика обично и не опажају. Уз то је у централним областима нашим превлађивао више утицај Запада, док је у јужним и источним крајевима господарио утицај византијски. Зато се у Маћедонији и сретају црквени споменици готово искључиво у *византијском стилу;* док у Старој Рашкој превлађује *романски стил*, преудешен, утицајем византијским, за потребе православног богослужења; а у Поморављу развио се крајем XIV. и почетком XV. в. посебни *српско-византијски стил.*

Најстарије цркве наше представља епископска црква *Св. Петра* у *Расу.* — Она је округла грађевина незграпних облика, дебелих зидова и заплетених мрачних ходника. Лако је могуће, да је пре била многобожачки храм — *кумирница*; а предање хоће, да ју је саградио још апостол Тит. Међутим, по облику своме, слична је само *ротондама* Св. Доната у Задру и Св. Ђорђа у Солуну, које се убрајају у најстарије хришћанске храмове. Из врло су давног доба, по свој прилици из римског, и цркве *Св. Николе* у *Ђунису*, четрдесет мученика у *Варварину* и још неке друге. А у развалинама црквице у селу *Дренови* код *Пријепоља* нађени су латински натписи из IX. в.

И *василички стил* био је заступан у нашем грађевинарству. — Таква је била црква *Св. Прокопија* у Прокупљу, очувана црква у *Нагоричану* код Куманова и друге. Њему припадају и ниске четвороугласте црквице око Студенице, а нарочито у *Годовићу* и *Железници*. Шта више, и неке цркве подизане у XIX. в., а нарочито у *Нишу* и *Пироту*, имају врло

старе василичке моделе с *гинекејем* — одељењем за женске — на горњем спрату.

Византијски стил заступан је код нас врло много, али су цркве подигнуте у том стилу већином из доба грчке византијске превласти у јужним областима нашим. — Зидане су обично црвеним опекама, између којих је у правилним редовима наизменце, слаган камен који је каткад и тесан био, или бигор, кречњак и пешчар. Где су зидови од самих опека били, ту је наизменце, метан ред лепа, дебео као и опека; те се и тиме постизавао приличан естетски ефекат. На некима је све то тако вештачки израђено, да спољашњи зидови цркава и данас изгледају, као да су од крупног мозаика израђени... Те су цркве обично имале по једно или пет *кубета*, а неке по два и три. Кубета су већином споља осмоугаона, а изнутра кружне основе као и апсиде. Кубе цркве у *Јежевиици* код Краљева разликују се од осталих у томе, што је сасвим плитко и без прозора, као на византијским црквама пре VII. в. — Међу црквама овога стила један од најотменијих византијских споменика из XI. в. у нашим крајевима јесте разорена црква Матејич код Куманова, а интересантна је грађевина и прилично добро очувана црква са 5 кубета Св. Пантелејмона у селу Нерези код Скопља, саграђена 1164. г.

Крајем XIII. и током XIV. в. подигли су или обновили у том стилу многе цркве и владаоци и властела наша по јужним крајевима. А најизразитији је и уједно најбоље очувани пример чистог византијског стила у нас црква манастира *Грачаниџе* на Косову код Приштине, коју је из темеља обновио краљ Милутин. — Она је ванредно витких размера, архитектонско-естетски скоро савршена и управо живописна. И црква *Пећске Патријаршије* грађена је у том стилу, са врло пријатном унутрашњошћу, али нема естетске спољашњости. — Она се састоји од три упоредо положена и зидовима спојена храма, од којих сваки има по једно кубе.

Романски стил има код нас много више добро очуваних цркава из времена Немањића. Али он није могао да буде тако просто пресађен нама као стил византијски, јер је због православног начина богослужења ваљало га у унутрашњости прилагодити тој потреби и комбиновати са облицима византијским. Зато се тај стил код нас огледа махом само у спољашњим пластичким архитектонским украсима, структури зидова и осталој

техничкој обради. — Тако су на црквама тога стила сви спољашњи зидови изведени већином од углачаног камена, а богата орнаментика особито је развијена око портала и витких, дводелних и троделних прозора. Цркве овога стила имају обично само једно кубе, а градили су их већином неимари са нашег Приморја.

Немањина је *Студеница* прва знатнија црква романског стила у нашим земљама. — Она је израђена од белог изглачаног мрамора са техником, која је равна најсавршенијој техници оновремених неимара Далмације и Италије. Има особито богату романску орнаментику у мрамору око прозора на олтару и око јужних врата. *Бањска* црква краља Милутина беше најлепша и најбогатија грађевина овога стила у Србији, али већ давно лежи полуразорена северно од Косовске Митровице. Споља је сва обложена белим и црвеним мрамором, те модрим серпентином, који су до сјајности углачани; а врата, прозори, стубови и сви архитектонски делови израђени беху од белог мрамора. *Високи Дечани* Стефанови јесу највећа и највиша црква наша. До врха кубета има 25 м. Израђена је у сјајном белом и шарено-црвенкастом мрамору, а первази, капители и сви други украсни делови с поља и унутра израђени су из мрамора белог. Знамо и за име њена неимара. Беше то *Вид* из *Котора*, калуђер римокатоличке мале браће. За Душанов *Свети Арханђел* код Призрена казују, да је с уметничке стране надмашио био Дечане, али је био нижи и слабијег рада у мрамору. Његове развалине и данас су импозантне, иако је главна грађа још крајем XVI. в. употребљена за Синан-пашину џамију у Призрену. И *Жича* је претежно романског стила, саграђена од полутесаног и ломљеног камена, али је више пута преправљана.

Готски стил није имао примене у нашим земљама, али се његов утицај опажа на цркви манастира Градца, коју је крајем XIII. в. обновила краљица Јелена Анжујска. Та црква је мешавина византијског, романског и готског стила. Изгледа, да су је обновили француски неимари из Прованса. Саграђена је од сиге, а врата и прозори обложени су углачаним мрамором. Кубе јој је осмоугаоно и с поља и изнутра, каковог иначе нигде у Србији нема. А трагови готике опажају се јасно: у потпорним стубовима, шиљастим луковима, сводовима и капителима. — Занимљиво је, да је Јелена при обнови Градца управо обасипала раденике златом, како вели стари летописац

само да не буде негододовања међу њима. Данас је црква у развалинама.

Српско-византијски стил развио се у доба пропадања српске државне самосталности. — Кнез Лазар и његови наследници не беху тако богати као Немањићи, па нису могли доводити скупе неимаре са Приморја и из Византије (Цариграда и Солуна), те су им задужбине градили домаћи неимари по својој замисли. А међу овима изгледа да се највише истакао *Раде Боровић*, познати у народној песми *Раде Неимаре*, који је саградио манастир Љубостињу задужбину кнегиње Милице а можда и још коју цркву тога времена. — Лако је могуће, да је он био представник читаве једне градитељске школе, која је створила нов период у историји наше архитектуре.

Главна је карактеристика овога стила: византијска основа са једним или пет кубета (Раваница и Манасија) и готово иста структура зидова — бојадисан камен и опека наизменце или сам камен; а уз то врло богата пластична орнаментика, коју цркве чисто византијског стила никако немају, а романске је имају на свој начин. Ова орнаментика, у којој се највише огледа специфично српско схватање уметности, врло је укусна; али грађевине овога периода иако су врло живописне, сравњене са Немањићским, много су слабије технике, скромнијих димензија и без прецизности у изради зидова.

Најстарији споменик ове врсте, јесте *Лазарица* црква у Крушевцу; а технички су најбоље израђене *Манасија* и *Каленић* деспота Стефана. Манасија је уједно и највећа грађевина овога стила, лепих витких размера, од тесаног и глатко обрађеног камена. А Каленић је оригинална и значајна грађевина скромних димензија, али лепих размера и врло живописна изгледа. Грађена је од жутог пешчара, црвене опеке и сивог лепа; а и орнаментисана је више од осталих. И Лазарева Раваница, као и Миличина Љубостиња, имају знатну уметничку вредност, иако нису толико ефектне.

Са пропашћу српске државне самосталности пропаде и овај стил, и ако се још неко време одржавао у новим српским крајевима преко Дунава и Саве, где се подигоше многе цркве и манастири. Али је до нас остало само неколико слабих примера тога стила, па и то у преправљеним облицима. — Највише се опажа код манастира *Ораховице* у Славонији и код манастира *Ходоша* у румунском Банату.

И пустињаци, звани *Синајци*, из XIV. и XV. в. оставили су неколико црквица, које се по стилу знатно разликују од осталих наших црквених грађевина. — Оне су грађене у облику крста, обично на склонитим и тешко приступачним местима, те изгледају као какове *мрачне пештере*. Такове су на пр. Горњак, Туман, Св. Нестор код Ђуниса и др.

Манастирске зграде беху такође често од знатне уметничке вредности — читаве *палате*. Али су нам од њих очувани само незнатни остатци; јер обично не беху од тврдог материјала, па су лако паљене и разораване, како за турског освајања тако и доцније. — Манастири су увек ограђени били четвртастим или полигоним *зидом*. У средини ограде била је црква, а уз зидове, доцније и на самим зидовима, подизане су *ћелије* за становање калуђера. На улазу у манастир обично су биле једна или две *куле* (стубови или пиргови, као што су на пр. Ђурђеви Стубови, — манастири код Берана и у Расу) за обрану од непријатеља. Куле су четвртаста облика и имале су у себи црквицу за браниоце. Под самом кулом или уз њу била су добро утврђена манастирска *врата*, о којима је нарочити вратар бригу водио... — То је био типичан облик манастира по целом Истоку од најстаријих времена. па је прешао и к нама; а постао је по узору класичких градова.

Од свих *манастирских утврђења и градова* највећи и најлепши беше град око цркве манастира *Манасије*. Он има 12 вишеспратних кула и једну реду и ту уз реку. Унутрашња дужина градског зида износи 330 м., а споља поред зида водио је сакривен пут, ограђен ниским зидом, испред кога је ров дубок 5 м. — Осим тога очувана је ту и *трпезарија* или књижница манастирска. Трпезарија је увек била најзнатнија манастирска зграда, која је знатно одвајала од осталих. Била је обично у облику крста с апсидом или квадратна, те је редовно и осликана била фрескама. — Уз неке манастире биле су још посебне зграде за госте зване *странопријемнице* или *гостаре*, а и *болнице*.

Зидане *звонаре* у ово доба беху још врло ретке, а и звона не беху свуда у обичају. — Прва наша звонара за коју знамо беше она, што ју је почетком XIII. в. дао саградити краљ Стефан Првовенчани уз цркву Св. Трифуна у Котору; а у Св. Гори најстарија је звонара Ватопедска, која је саграђена тек 1427. г. У исто време грађени су мањи четвороу-

гласти (Крушевац), па и осмоугаони (Мала Студеница), звоници на самим црквама над западним вратима; а покаткад су и манастирске куле употребљаване за звонике...

Сликарство. — Ова грана црквене уметности наше развијала се врло снажно кроз цело време државне самосталности; а први јој представници беху светогорски и солунски *зографи* — сликари, живописци или иконописци. У Солуну је, због близине Св. Горе, већ у XII. в. ванредно негована ова вештина, те су наши стари још и много доцније поред светогорских и солунске сликаре позивали, да им *пописују* или *пишу* — сликају најбоље храмове. — Тако на пр. знамо, да је то чинио пећски патријарх Мојсеј Рајовић 1722. г. за своју катедралу...

Разуме се, да су и код нас иконе рађенѐ махом према познатом кодексу или законику грчке православне иконографије, који је током векова допуњаван. — Али су Срби сликари у своје радове уносили и понешто самосталности и живота, примајући утицаје и са других страна. У опште, код наших сликара тога доба констатовано је не само много старих образаца, већ и нових оригиналних радова сваке врсте. Томе је допринела знатно и та околност, што је Србија, за свога првог цветања, привлачила у своје манастире многе одличне представнике сликарства из разних крајева Православља, а налазећи се у сталним сношајима са Далмацијом и млетачким областима, добивала је и са Запада новијих и свежијих утицаја. Стога су наши стари могли да производе своје уметности шаљу не само на Атос, с којим су увек били у тесним везама, него и у Бугарску, Буковину, Галицију, Влашку, Молдавску, па и у Русију.

Међу српским сликарским школама овога времена најзнатнија је била *Маћедонска школа* из краја XIII. и прве половине XIV. в. — Њени најбољи радови очувани су у Матејичу, Грачаници, Нагоричану и Маркову манастиру код Скопља. Радови ти тако су одлични, да се могу упоредити са делима чувених Сијенаца на Западу. А познат нам је и један представник те школе — зограф *Евтихије*, чије је име забележено на једној нагоричкој фресци 1317. г. У исто време опажа се и утицај талијанског средњевековног живописа, а особито на сликама у Милутиновој Малој Студеници и на фрескама у разореној цркви села Љуботена у Скопској Црној Гори, коју је подигла или обновила властелинка Даница 1337. г. — Ту су укочени типови и ликови старих византијских оригинала добили доста грације и живости. Тако је на пр. особито живо приказан Брак у Кани Галилејској и Страшни Суд... У доцнијим радовима, а нарочито за кнеза Лазара и деспота Стефана, осећа се тај утицај све више; јер је тежња за препорођајем наукâ и вештинâ — *Ренесанс* — из Италије захватио и Србију. То се најлепше види на фрескама у Манасији. — Шта више, у исто доба опажају се и знаци утицаја српског живописа на ново талијанско сликарство...

Фреско сликање беше најјача сликарска грана код нас. — Фрескама су испуњени били сви зидови наших старих цркава и трпезарија, илуструјући обично врло лепо, са религијско-педагошком тенденцијом, многе догађаје из Старог и Новог Завета, Црквене Историје и легендарних Житија Светих... А за раздеобу слика по зидовима постојао је и сталан план или канон, кога је у XIII. в. коначно утврдио знаменити мајстор Панселин из Солуна. По његовим теоријама и техничким прописима саставио је атоски калуђер Дионисије у XV. в. један уџбеник правила, који и данас служи као извор за православну иконографију. — Међу многобројним сачуваним фрескама најлепше су оне Маћедонске школе, а затим у Малој Студеници, Манасији и Каленићу.

Портрети ктитора црквених, њихових породица и рођака, који се налазе у фрескама по свима старим црквама нашим, имају за нас неоцењену вредност. — На тај су нам начин очуване слике готово свију чланова династије Немањића, њихових наследника на престолу и многих других знатних особа из наше прошлости. А пошто су то, у великој већини, прави савремени портрети, рађени по оригиналу, послужиће они необично добро за разна научна истраживања, а нарочито о ношњи владалаца наших и њихових жена, властеле и властелинки, архиепископа и патријараха, епископа, монаха и монахиња, па и протомајстора — старих архитеката, и других.

Први помен о портретисању ктитора по црквама код нас налази се у једном напису који нам каже: да је *бан Кулин поставио свој образ у цркви*, коју је подигао пре 1204. г., али је то несумњиво и раније чињено. — Ктитори су сликани обично стојећи, са моделом своје задужбине у левој руци. Но има и других положаја. Тако на пр. у Студеници приказује једна фреска жену Немањину, монахињу Анастасију, како

клечи и моли се пред Богородицом са малим Христом на крилу Слична је фреска у охридској цркви Св. Климента; а представља српскога династу Остоју Рајаковића, господара од Костура, како се моли пред иконом Богородичином. У Градцу опет, на ктиторској фресци, Богородица води краљицу Јелену за руку и приводи је Христу, да јој благослови цркву од које му Јелена приноси модел; а прате је муж њезин и Св. Симеун-Немања. Има и сликâ које приказују како се ктитор монаши или држи у руци ктиторску повељу или отворен ковчежић с дарovима. У Милешеви налази се фреска с натписом *Обретеније моштии Св. Стефана-Дечанскога;* а у Пећи приказано је умирање архиепископа Саве II. У Морачи опет има из доцнијег времена фреска, која приказује зидање тога манастира. — Ктитор Стефан, син Влканов, седи пред манастиром, а пред њим стоји архитект. У натпису се каже: да се Стефан саветује с протомајстором.

Осим тога у манастиру Дечанима има једна добро очувана врло жива фреска јасних, топлих боја, која нам на оригиналан начин приказује у природној величини целу *лозу Немањића*, од Немање до цара Уроша. Висина је слике 6 м., а ширина 2·55 м. Распоређена је генеалошки у облику разгранатог стабла, које се види иза Немање, који је у дну и краља Дечанскога, са царевима Душаном и Урошем на врху. Владаоци су приказани у целини, а остали чланови породице у попрсју. — Слабо успеле копије ове слике налазе се у Пећској Патријаршији и у Грачаници.

Од икона рађених на дрвету, а нарочито на плочама од гипса, мрамора и метала, остало нам је само мало примерака. — Најстарије иконе на дрвету налазе се у Охриду. Оне су махом од XI. — XIV. в., а приказују понајвише Богородицу и Христа.

Минијатуре су се код нас развиле врло снажно као огранак византијског сликарства, али са много оригиналних особина српског обележја. Многима се нису нашле аналогије ни у Византији ни на Западу. До сада је пронађено неколико минијатурних зборника српских уметника из XII. — XV. в. У њима је много сличица, које су постале на основу самосталног проучавања Летописâ и легендарних Житија. Такав је на пр. и *илустровани српски Псалтир* из XIV. — XV. в. у Минхенској Библиотеци. Он се силно разликује од свих познатих византијских илустрованих Псалтира. За његове минијатуре

утврдили су стручњаци: да су оригиналан српски рад, под утицајем коптско-египатским, сирским, византијским и западним; па да је у том правцу створена и читава школа минијатуриста... Таково је и чувено *Мирослављево Јеванђеље* из краја XII. в., са арабескама и тератолошки украшеним иницијалима од преплетеног биља, чудовишних животиња и људских фигура. А Јеванђеље из 1428. г. тако је лепо и вешто украсио сличицама и вињетама минијатурни сликар *Радослав*, да служи на част ондашњој нашој уметности.

Мозаика по зидовима није у нас било. — Остало нам је само неколико примерака одличног мозаика по *црквеним подовима.* Тако је управо ремек дело те врсте морао бити патос у Душанову Св. Арханђелу код Призрена, када га летописац на првом месту спомиње међу знаменитостима српским, којима у свету нигде пара нема. А знамо, да је по техничкој изради заиста одлично дело патос у припрати цркве у Манасији. Он је склопљен из углачаног белог и црвеног мрамора, те модрог серпентина. Од уметничке су вредности и подови у пећским црквама, који су начињени од разнобојних углачаних каменова, лепо распоређених у правилне орнаментске фигуре. Још су и неки *амвони*, у већим црквама нашим, који су равни с подом, ванредно вешто мозаички израђени у облику звезде. А у Дечанима употребљене су при том и *оловне плоче*, те су и сви спојеви *оловом заливени.*

Вајарство. — Ова вештина није негована код нас у њеним монументалним облицима; али имамо доста врло лепих ситнијих примерака те вештине, нарочито рељефа и барељефа, у камену, дрвету, слоновој кости и металу.

Пластична орнаментика у камену најлепша је око врата и прозора цркава наших у романском стилу, а особито на Студеници и Дечанима. Ње има и у српско-византијском стилу са знатним српским обележјем по народним мотивима уметнички изведеним, а најбоља је у Каленићу. У првим има доста изваjаних животињских и људских фигура, а у другима превлађују геометријски и биљни орнаменти. Има и читавих икона у камену извајаних. Тако се на пр. на Дечанима налази: Крштење Христово, Св. Тројица, Св. Ђорђе убија аждају и др.; а у Студеници Богородица, апостоли и анђели. И Каленић има рељеф Богородице с Христом. — Најбоље су израђивани биљни и геометријски делови у орнаментима, слабије су вајане живо-

тиње, а најслабије људске фигуре. — И у црквама византијскога стила заступана је ова уметност на капитлима унутрашњих стубова; а нарочито на иконостасима, саркофазима и високим амвонима. Поменућемо само колоне и балустраде на мраморним иконостасима у Маркову манастиру код Скопља и у Старом Нагоричану, те мраморне иконостасне стубиће у цркви Св. Софије, данас џамије у Охриду, са много ознака античке скулптуре. Ту се, као и у Нерези, налазе и остаци високог амвона, сличног данашњим проповедаоницама, који показују необичну вештину у изради орнамената у камену. Особито је у Нерези ванредно отмено и прецизно изведена једна дивна стилска резбарија у белом мрамору, са врло укусним плетивом, палметама, фазанима и другим украсима. Тај стил подсећа много на најбоље филигран радове у сребру наших старих и модерних златара — кујунџија Призрена и Скопља.

Дрворез је имао код нас одличних представника, али нам се од њих мало предмета сачувало. — Ватра и време најлакше су поништавали те сведоке наше старе уметности. Ипак, поред минијатурних радова у крстовима и енколпијама, очувало нам се и неколико крупнијих примерака тога рада. Тако су на пр. очувана врло лепо орнаментисана дрвена врата из XIII. в. на цркви Св. Николе у Охриду. Рез је уметничка израда птица, животиња, људи и разних чудовишта по хришћанским и грчким атничким мотивима. А врло је занимљив и дрворез из XIV. в. на вратима у манастиру Слепчу код Битоља. Из тога је времена и дрвена статуа Св. Климента у његовој цркви у Охриду — Она је пре стајала на игуманову месту у трпезарији манастирској. Ремек дело доцније дрворезбарске уметности представља и ћивот Св. Стефана Дечанскога. На његову заклопцу изрезани су Немањићи са властелом, коњицом и пешадијом, те патријарси са епископима и свештенством. Кнез Александар Карађорђевић дао је позлатити овај ћивот 1849. г. А као пример одличног дрвореза из новијег времена имамо и ванредно добро очувани иконостас цркве Св. Спаса у Скопљу, који су радили резбари из Дебра. — На њему су изрезани многи светитељи и иконе свих важнијих празника, у вештачки испреплетеним гранама, лишћу и воћу. На архијерејском столу приказани су и сами дрворезбари при свом послу.

Рез у слоновој кости и другом сличном материјалу био је такође у обичају. — Тако су обично рађена архијерејска

жезла и панагије или енколпије, са минијатурним иконицама Богородице, Христа и других светитеља. А у Дечанима се чува тас израђен у *инорогу* са изрезаном иконом Богородице у средини и 20 светитеља около, — окованих у сребрним медаљонима.

Орнаментика у металу одлично је заступана у нашој старој уметности. — Ту је показано и много самосталности и оригиналности у композицији и изради. Рад тај почео се бујно код нас да развија крајем XIII. в., када је рударство ухватило маха и стављало на расположење обиље драгоценог метала. Зато су рударска места, а после особито Призрен и Скопље, постали центри те вештине, па су и данас најбоље кујунџије у тим крајевима. У доба последњих Немањића морало их је бити много и по мањим местима. Дечански хрисовуљ помиње *коваче* и *златаре* као поданике манастирске. А краљ Драгутин на свом двору у Дебрцу на Сави подигао је нарочиту *металургијску радионицу*. У њој су израђивани путири, дискоси, крстови, рипиде, кадионице, свећњаци и други црквени предмети од сребра и злата, те су окићени бисером и драгим камењем поклањани разним црквама и манастирима по Србији и осталом православном свету.

Највећи предмети од *сребра* и *злата* беху саркофази и модели цркава, али нам је од њих због робљења, пљачкања и претапања врло мало сачувано. Један од најлепших очуваних предмета јесте сребрна црквица са 24 кубета у Дечанима, за коју се прича да је била модел по коме би Дечани саграђени били, да је Стефан дуже поживео. И крст Дечанскога скован од сребра, са лепим позлаћеним вајарским орнаментима, има уметничку вредност. Поред крста сачувано је доста малих сребрних ковчежића у разним уметничким облицима за чување светитељских моћи и других реликвија; а затим и многи сребрни окови јеванђеља и икона, — са разним пластачким орнаментима у медаљонима, арабескама и иконицама. Ту су наши златари показали често пута много уметничког укуса, самосталности и оригиналности.

И у *бронзи* и *бакру* рађени су неки предмети. Особито окови и цела црквена врата, полијелеји и друго. Нарочито нам је познат бакарни полијелеј краља Вукашина, који се налазио у Маркову манастиру код Прилепа, а сад је у Народном Музеју у Београду. Занимљив је и бронзани полијелеј кнегиње Милице и њених синова у Дечанима. Он виси на 19 .м. дугачким вери-

гама, које састоје од коланаца и плочица на којима је извајан српски грб — крст са четири оцила.

Емаљ је код нас такође употребљаван. — Сретамо га већ на оковима икона у Охриду из XI. и XII. в., а нарочито по металним крстовима, иконицама, ћивотима, копчама или павтама од појасева и т. д. Шта више, има примера да су у њему израђивани и минијатурни портрети наших владалаца и светитеља. Тако се у светогорском манастиру Св. Павла налазио сребрни ковчежић са крстићем од Христова дрвета а на њему слика краља Владислава. А на Дечанскоском крсту са пет кубета израђени су на стопи ликови Св. Симеуна, Св. Саве и краља Милутина, са четири јеванђелиста и три српска грба.

Још је обичај био, да се и рељефи израђени у камену и дрвету *бојадишу*. Тако је на пр. у Студеници бојадисан био рељеф Богородице са Христом, а околни венац беше позлаћен. Исто тако бојадисана је била и дрвена статуа Св. Климента у Охриду. Па и листови на главама камених стубова, црквених и иконостасних беху покаткад бојадисани.

Вез на свили и другој скупоценој материји највише је негован по владалачким и властеоским дворовима. — Већ знамо како је краљица Јелена основала на свом двору школу за учење девојака женским ручним радовима; а њен син Драгутин на свом двору у Мачви, подигао је поред металургијске још и *конфекцијску радионицу*, у којој су израђиване богато украшене црквене одежде и друге потребе те врсте. Везло се, као и у Византији, златом, сребром и свилом, а уз то се китило бисером и драгим камењем. На појединим одеждама, а нарочито на епитрахиљима и фелонима, рађени су ликови светитеља и читави догађаји из Св. Писма по византијским узорима; али нам се најлепши примерци очуваше на плаштаницама.

Образоване везиље наше умеле су покаткад, на својим радовима, да иглицом извезу и своје и туђе умне производе, а нарочито славу Богу и похвале светитељима. — Тако је на пр. калуђерица *Јефимија*, удовица деспота Угљеше, једна од најотменијих жена наше прошлости, крајем XIV. в. извезла златом на покрову кнеза Лазара врло дирљиву похвалу томе светитељу нашем — пуну женске нежности и топлоте, оданости и побожности. Покров тај налази се данас у манастиру Врднику у Фрушкој Гори. А слична је томе и њена молитва Христу, коју је извезла на завеси царских двери у Хиландару,

где се чува и једна ванредно вештачки израђена плаштаница из XIV. в. са врло интересантним композицијама фигура. — После пропасти наше државне самосталности прешла је уметност ова, са многим властелинкама нашим, у Румунију, где се особито развила у XVI. в.

Вокална музика или појање прешло је к нама такође од Грка, заједно са црквеним песмама. Грчке црквене песме писане су у правилним уметничким облицима тако, да су строфе састављене из ритмичких стихова, са једнаким акцентом и бројем слогова, па су ти стихови, у старим рукописима, одељени били црвеним или црним тачкама, које су појцима служиле и као мерило за појање. Стари словенски и доцнији српски преводиоци црквених песама износили су у преводу само смисао стиха и то у прози, али су ипак задржали уметнички облик оригинала и тачкама означили сваки став. А то је помогло, да са обликом песама лакше пређе и грчка музика или мелодија у Српску Цркву.

Тако је у прво време, по свој прилици, наше појање било исто као и грчко. Ну доцније су код нас, који смо увек песму волели, све више отимали маха народни мотиви и на хармонијској основи византијске музике развили *српско црквено појање*. Из манастира и епископских дворова наших, где је црквена песма већ обогаћена народним мелодијама, прешла је она парохијском свештенству и народу, где се још више србизовала и постала народном својином. И већ у XIV. и XV. веку било је српско црквено појање тако на гласу, да су Русини из северне Угарске шиљали своје најбоље појце у Србију, да се науче појати по српском начину.

IV. Српска Црква под Охридском Архиепископијом.

(1459.—1557.).

1. Прво укидање Пећске Патријаршије. — Набрзо после пропасти Српске Деспотовине угасила се и самосталност Светосавске Српске Цркве. Пећска Патријаршија укинута је, а све њезине митрополије и епископије подвргоше Турци старој Охридској Архиепископији. Није нам тачно познато како се и када се то збило, али је поуздано да се није догодило пре 1459. — Према познатим подацима изгледа да је овако било:

Када су Турци коначно освојили Пећ, а за тим и целу Србију, био је патријарх Арсеније II. По свом обичају Турци

су навалили велики данак на Патријаршију и посебно на патријарашко достојанство. Патријарх Арсеније подносио је још некако тај данак и задржао власт патријарашку до смрти. Али, када је он очи заклопио међу сломљеним, збуњеним и запрепаштеним претцима нашим, није се одмах нашао човек, који би се поуздао да ће моћи подмиривати онај големи данак, јер попаљене и оробљене српске земље јако су осиромашиле... Та невоља још је већа била, што су у оним крвавим ратовима опустеле и пропале многе епархије и манастири наши, а епископи и калуђери или побијени или се разбегли; док они што осташе нису имали довољно снаге и смелости, да се лате управе целом Српском Црквом.

Тај тешки положај Српске Цркве добро је дошао амбициозном поглавици Охридске Архиепископије, који је већ дотле, помоћу Турака, отргао био од Пећске Патријаршије неке митрополије и епископије, па се шта више називао и патријархом Србâ, поред жива законита патријарха, који се крајем XIV. в. преселио у Жичу, а доцније у Смедерево. Стога он одмах употреби ову прилику и помоћу турских власти брзо прошири власт своју над целом Српском Црквом. — Патријарашко достојанство узе самовласно себи; а њему подвлаштени митрополити милешевски или херцеговачки сматрани су од тада старешинама Српске Цркве, те их стога наши стари у записима називају по каткад и *архиепископима, који држе престо Св. Саве*...

Када је доцније, почетком XVI. в. (1531.), митрополит смедеревски Павле, помоћу одличних Срба и за добар новац поткупљених моћних Турака, одметнуо се од Охрида и прогласио се пећским патријархом, те покушао да самостално управља Српском Црквом, тада је охридски архиепископ сазвао Синод и проклео тога родољубивог Србина. Уједно је потражио помоћ од цариградског патријарха, који је Павла прогласио свргнутим с престола и одредио, да се Пећска Патријаршија има сматрати коначно укинутом и сва Српска Православна Црква подвргава Охридској Архиепископији. То су за тим санкционисале и турске врховне власти, али не на дуго време... — У то доба, а на име 1550., постао је охридским архиепископом и један Србин, митрополит рашки Симеон; али су га Грци већ после пола године збацили.

2. *Српски Народ у ропству турском.* — Срби нису наједанпут потпали под Турке, као што је то био случај с Бугарима. Политички расцепкани и међу собом завађени претци наши почели су мало по мало потпадати под Турке већ од битке на Марици 1371., а коначно потпадоше тек у другој половини и крајем XV. в. Они у Угарској и Славонији одржаше се и даље, све до половине XVI. в.

Због великих државних потреба, честог пљачкања и робљења турског, те многих крвавих међусобица српске властеле, већ у XIV. в. био је претежак живот српских сељака у јужним крајевима нашим. Стога у појединим областима није се народ ни опирао свом жилавошћу турској превласти; јер се надао да ће тада бар пљачкања и робљења престати и ако се тешки данци и кулуци не умање. И Турци су збиља, у прво време, оставили наше претке да по својим старим обичајима мирно живе. За то терет нових господара није у први мах много тежи био од пређашњега. Али, то није дуго трајало. Већ од XVI. в. поједини обесни управници турски почеше грдно досађивати Србима својим претераним наметима и неделима. Уз то се подигоше царски данци (харач и друго) и спахијски кулуци тако, да их појединци често пута нису могли да подмире, па су зато немилосрдно мучени и продавани у робље.

У то доба било је по Балканском Полуострву неколико тргова с робљем; а уз то су трговци из Мале Азије и Тракије размилили се по свима крајевима нашим, да купују робље од Турака и даље га воде и препродају по источним тржиштима. Ужас је било погледати, као што нас уверавају стари путници кроз наше земље, како ти бездушни трговци по друмовима и путовима гоне пред собом као стоку: људе, жене и децу, по 20 и 30 повезано за један ланац или уже, па их још крвнички шибају и муче глађу и жеђу, по студени и припеци, одрпане и готово наге. Па шта више, ни малу дечицу нису штедели, него су их трпали у вреће и носили на тржишта. А на трговима ценили су скупље млађе и јаче, угледније и веште којем занату, док су старије и слабије често и у бесцење давали. Снажан човек продаван је за пола дуката, а најлепша девојка за пар чизама и т. д. — Онај јаук и писак што се тужно разлегао по тим срамним тржиштима с робљем, када се растављао муж од жене, отац од сина, а мајка од дечице своје, није могао да дирне само она окорела зликовачка срца... Тада, као

и доцније, чешће се виђаху мушки и женски са ланцем око врата, где скупљају милостињу за откуп робља. А и многи представници цркве и манастира откупљивали су кадгод су могли јадно робље наше од бесних Турака. Ови појави сретали су се доста често и у почетку XIX. в.

Од многих терета и спахијских недела наш је народ доста често остављао стара огњишта своја и бежао у стране земље, само да сачува име, веру и част себи и потомству своме. Али један од најтежих терета био је страшни *данак у крви*, који је трајао све до краја XVII. в. Турци су, наиме, с времена на време, ишли од места до места и од родитеља узимали најздравију и најлепшу мушку децу, па их одводили собом да их одроде и учине јаничарима, потоњим најгорим крвопијама народа свога. Многи родитељи сами су сакатили децу своју, само да их Турци не одведу, иако је додуше било и таквих случајева, да по неки родитељи чак нуде децу своју Турцима из жеље, да им деца дођу до бољега положаја, угледа и власти, те да и њима живот олакша. А за време крвавих ратова, колико од мача и огња турског, толико и још више од робљења и одвођења у друге земље, опустела су не само многа села и градови, него и читави крајеви наши. Властела српска, која се није хтела потурчити и није избегла у друге земље, већином је брзо сатрвена, јер је главна тактика турских силника била, да народ обезглаве и тако лакше по својој вољи владају над њим.

Под таковим приликама, због насиља турског, окитише се убрзо горе и шуме наше са оним славом овенчаним *хајдуцима*, који онда беху једини заштитници и осветници сиротиње раје. Ови су уједно били и први носиоци идеје о слободи и раденици на ослобођењу... — Ето у таковим и сличним приликама провео је народ наш готово све време свога робовања Турцима, па није чудо, што му је и живот Цркве исто тако јадан и чемеран био.

3. Српска Црква под туђом управом. — Већ за првих провала турских у наше земље, попаљени су и поробљени многи манастири и цркве наше, а нарочито по градовима и у близини главних путова. А када Турци коначно овладаше земљама нашим, тада су постепено све веће и лепше цркве и манастире по градовима претворили у џамије или их разоравали, па од камена њихова градили мостове, гостионице и друге јавне зграде. — Тако су на пр. од митрополитске цркве

и манастира у Београду начинили безистан и караван-сарај... Православним Србима оставили су само мале и трошне црквице и капеле, без звона̂ и крстова, да се у њима свештеници тихо Богу моле. — Путници кроз наше крајеве XVI. в. веле, да су на пр. у Нишу видели тада седам џамија, а тек једну малу дрвену црквицу; у Сремској Митровицу било је 17 џамија, а ниједна црква; док је у Земуну једна једина црквица, па и та покривена сламом, више личила на шталу него на храм...

Ни оправке цркава Турци нису допуштали без великог мита; па и тада се оправка могла извршивати обично само материјалом старе цркве — истим каменом, дрветом, па чак и лепом. Изузеци су били врло ретки...

Звона су поскидали, где год су нашли, и прелили у топове, да њима бију земље и градове хришћанске; а наши стари место звона уведоше поново клепала, да потмулим тужним гласом њиховим означују почетак и важније тренутке свога богослужења. — Злато, сребро и све друге драгоцености из цркава и манастира наших покупише Турци и однеше собом; а иконе и живопис нагрдише оружјем, копајући очи свецима, гађајући у нишан и т. д. Стога је чак у београдској, негда богатој престоничкој цркви, и путир и дискос, као и свећњаци и звездица, све од дрвета било већ у XVI. в. — О томе нас уверава путописац Герлах, који је 1578. пропутовао кроз Београд и друге крајеве.

Већину села и земаља — *метохија*, које су наши владаоци и властела даровали својим задужбинама за издржавање њихово, одузеше Турци и претворише у своје спахилуке. Једва је који већи *манастир* успео, да код турских султана изради право на уживање бар једнога дела својих пређашњих добара; а сви остали готово сасвим опустеше, јер *калуђери* које Турци не побише, не могоше у њима живети и подносити големе намете и насиља турска, те побегоше које у Св. Гору, а које у врлети и планине. А тамо, уз помоћ прибеглог народа, саградише мале црквице и манастириће, крај каковог горског извора, да се ту, далеко од очију турских, окупљају Срби на молитву и братски разговор, те уз гусле и песму оплакују горку судбину своју и помињући стару славу и старе јунаке челиче се и загревају за лепу веру прађедовску, мило Српство и златну слободу... — Ти наши калуђери беху велики сиротани и издржаваху се махом само

милостињом, коју им народ даваше. Стога су они, с времена на време, залазили и у најзабитније српске колибице, те примајући милостињу за манастир: поучавали, храбрили и тешили народ, да не клоне под тешким теретом и да верује у бољу будућност. Они су уједно били и *духовници*, којима се народ радо и искрено исповедао, а они га очински поучавали и саветовали како да проводи честит хришћански живот.

Српско *парохијска свештенство* тога доба беше исто онако бедно као и цео народ. Њих је уопште мало било, те је бивало доста села која по двадесет и више година нису видела свештеника; људи су живели и умирали као и нехришћани, без св. тајана и обреда. А у селима где их је било живели су и носили су се свештеници као и сељаци, од којих се разликоваху само посебном капом. Ако нису знали какова заната, тада су орали и копали земљу као и други тежаци; а бивало их је и таквих који су морали зарађивати кору хлеба и тиме, што су секли и цепали дрва по шумама, те их на мазгама носили по улицама околних градова и продавали. О већим празницима давао им је народ милостињу, али ни сâм није често довољно имао. — Стари путници забележише нам, да су виђали такове свештенике наше босоноге и врло јадно одевене, при погребима и другим обредима... Градски свештеници живели су нешто боље. Они су се обично бавили каковим занатом. Тако је на пр. прота београдски крајем XVI. в. по занату био бојадисач, јер од малих парохијских прихода није могао да живи...

Лако је појмити, да ти наши свештеници нису могли бити довољно образовани, као ни већина калуђера онога времена. — Они су обично знали само понешто читати и писати, те литургију, важније црквене обреди и тајне некако обавити. Али ипак, у оним претешким временима они су велике услуге учиниле Српској Цркви и народу своме, сачувавши му веру и народност. Уз то је тада свака српска кућа, а нарочито у забитим крајевима, у којој се задружни живот јако развио, постала малом црквицом. Старешина задруге био је онда нека врста домаћег свештеника, који истина обично ни *Оче наш* није знао, али је имао кратке и топле народне молитвице. Он је, у одређено време, позивао све укућане ни домаћу молитву пред иконом свога светитеља, домаћег заштитника. — Тада су многи црквени обичаји још јаче пренесени у куће наше и још свечаније по-

чели се обављати. А када би откуда свештеник наишао у такову забитну кућу сматран је као посланик Божји...

По закону Турци су признавали слободу вероисповести, али су у пракси свима силама настојали, да све оно што је имућније и угледније у народу прими њихову веру. — За прост народ нису се толико отимали, јер су им требали поданици који ће харач плаћати и све друге терете сносити, којих су Мухамедовци ослобођени били. Али, ко би нанео ма и најмању увреду вери Мухамедовој тај се морао потурчити или је иначе мучен и жив спаљен. И ради тога ми смо имали много мученика, који, обеђени да су погрдили Мухамеда, издануше у највећим мукама на коцу, конопцу и ломачи јер се не хтедоше Хришћанства одрећи... Примера ради поменућемо само Св. Ђорђа Кратовца из почетка XVI. в. — Био је то младић од 18 година, родом из Кратова у Старој Србији. Изучио је златарски занат и беше понос својих родитеља. А пошто је био леп, уман и угледан хтедоше га Турци силом да потурче. Стога се он уклони у Софију и ту код једног српског свештеника, поред цркве краља Милутина, изучи науку хришћанску и још више заволи веру своју. Но и ту је упао у очи Турцима, те га почеше салетати да прими Мухамедовство, обећавајући му да ће га учинити силним и моћним човеком. Ђорђе није хтео ни да чује о том, него је још поучавао Турке и њихове хоџе који му долажаху, да је само Хришћанство права вера, а Мухамедово учење да је пуно бесмислица. То силно разгневи хоџе и они га оптужише кадији, да је погрдио веру Мухамедову. Међутим он се и кадији допао, те га овај прво понуди лепим да прими Мухамедовство, а када он то одлучно одби врже га у тамницу и удари на страшне муке. После мучења изведоше га опет пред кадију, који му поново и замамљиво понуди богатство и велико достојанство; али Ђорђе остаде као стена непоколебив у вери отаца својих. — Кад се тако Турци уверише, да ово дивно Српче никад потурчити неће моћи, они га прогласе хулитељем вере Мухамедове, осуде на страшну смрт на ломачи, и жива спале. А Ђорђе, по сведочанству очевидаца, и у највећим мукама величао је Христа и мирно Богу дух предао...

Такови примери челичне издржљивости и верскога јунаштва много су утицали на цео народ наш. И многи родитељи да би сачували децу своју од присилног или добровољног отпадништва од вере, соком од неке биљке писали су неизбри-

сиве крстове на челу, прсима или рукама деце своје — да им они буду стално хришћанско обележје и чувари вере у тренуцима великога искушења и слабости.

4. *Прва расељавања.* — Словени и Срби били су настањени у Јужној Угарској већ од VI. и VII. в. Мађари су их затекли и крајем IX. в. покорили. Доцније се увећао број Срба у Угарској и Славонији, за време угарско-рашке борбе са Византијом у XI. в., а нарочито у XIII. и XIV. в. за владе краља Драгутина у Срему и Источној Славонији, — ширењем Српскога Народа у том правцу. Међутим, од почетка 15. в., када су Турци после битака на Марици 1371. и на Косову 1389. све више провађивали у Српске Земље, наступило је јако померање Срба са њихових старих огњишта, те су многи прелазили стално Саву и Дунав. Отуд је већ брат Краљевића Марка — *Дмитар* 1404. г. постао жупан Арадске (старе Зарандске) жупаније и краљевски заповедник Вилагоша у Угарској. А у исто доба добили су Срби код Ковина на доњем Дунаву нарочите повластице од угарскога краља, које су сачували и доцније када су се преселили и основали нови Ковин више Будима. Нешто касније населио се много већи број Срба и по добрима деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Вуковића—Бранковића, која они добише по Угарској и Срему од угарског краља, што признаше његову врховну власт и уступише му Београд (1411. и 1427.) А после пада Смедерева, Босне и Херцеговине прелазили су Срби све више с једне стране Дунав и Саву и насељавали многе готово сасвим пусте крајеве по Срему, Славонији и Јужној Угарској, док су с друге стране постепено спуштали се у Далмацију и Хрватску и заузимали тамо, од турског робљења и палења, опустеле земље. — Тада се нешто Срба населило и по Ердељу, Влашкој и Молдавској, те се доцније раселило или порумунило.

По Срему, Славонији, Бачкој и Банату населило се већ у XVI. в. толико Срба, да су ти крајеви од то доба, па све до XVIII. в., на географским картама и у научним делима називани *Расцијом* или Србијом. А у Лику, Крбаву и Приморје населили су Турци силом многе Србе, када су те крајеве у XVI. в. поробили и освојили. Ту су Срби, поред турских чета по градовима, морали да буду *мршва стража* на Крајини, а уједно дужни били, да обрађују пусте земље и помажу Турцима у обрани и нападају.

5. *Српски деспоти у Срему, Славонији и Угарској.* — После пада Смедерева (1459.) разиђе се многа властела српска на све стране, а међу њима и потомци деспота Ђурђа. Међу овима први се истакао, у народним песмама опевани *Вук-Змај Огњени*, унук Ђурђев од сина му слепога Гргура. Он је прешао у Угарску 1465. и храброшћу својом задоби краља Матију тако, да му овај 1471. даде деспотско достојанство над Србима у Срему и околици са седиштем у *Сланкамену*. Доцније, обдарио га је краљ, за велике заслуге његове стечене на бојним пољима, многим селима и градовима по Славонији и Хрватској. А кад је 1485. деспот Вук умро без деце, позвао је краљ Матија његову браћу од стрица му слепога Стефана. Ови су се тада, с мајком својом Анђелијом, рођаком славнога Скендербега Кастриотића, налазили у фриаулском Београду под млетачком влашћу. У Угарску су дошли 1486., поневши собом свето тело оца свога *Стефана Новог*. Краљ је одмах поставио за деспота старијега брата *Ђорђа*, који је управљао Деспотовином до 1496., а онда се закалуђерио. Његов млађи брат *Јован* примио је тада деспотско достојанство и са мајком својом управљао Србима под угарском влашћу. Њихова престоница беше испрва у *Беркасову*, а затим у граду *Купинику* (Купинову) на Сави од кога се и данас виде рушевине. — Јован је био одличан јунак и успешно је одбијао Турке од граница своје Деспотовине, али је већ 1502. умро. Његова удовица *Јелена*, ћерка знаменитог војводе српског *Стефана Јакшића*, преудаде се брзо за славонског властелина *Иваниша Бериславића*, коме краљ доцније даде наслов српскога деспота. А када је Иваниш 1514. умро деспотовала је сама Јелена, док јој није дорастао син *Стјепан* и добио од краља деспотско достојанство 1520. Ну, после битке на Мухачком Пољу (1526.) деспот Стјепан Бериславић пређе на страну аустријскога принца *Фердинанда*, те угарски краљ *Запоља* постави за српскога деспота знаменитог војводу *Радића Божића*, који је имао своја добра око *Темишвара*. Тако Срби у једно време имађаху два деспота — једног у Угарској под краљем Запољом, а другог у Срему и Славонији под краљем Фердинандом. А после смрти Стјепанове постави краљ Фердинанд за српскога деспота славнога војводу *Павла Бакића*, који међутим брзо погибе у боју код *Иванкова* 1537., бранећи храбро Славонију од Турака...

Осим деспота имали су Срби под угарском влашћу и много других војвода и властеле, који су Угарској велике услуге чинили и у животу њезину играли знатне улоге. — Најстарија и нају-

гледнија властела беху браћа *Јакшићи*, који су већ 1464. добили велики спахилук нађлачки; а за тим војвода *Белмужевић*, браћа *Бакићи*, цар *Јован Ненад-Црни*, *Петровић*, *Овчаревићи*, последњи војвода сремски *Радослав Челник* — у народној песми познати под именом *војвода Рајко* — и многи други... Они су често имали велике спахилуке и штитили народ наш од Мађара, који су нас увек мрзили, ради повластица што их наши претци добиваху од угарских краљева, за велике крваве заслуге српске на Крајини, као и због умешности наших у трговини и занатима. — Те српске старешине у Угарској и Славонији много су допринеле, да је Хабсбурговац Фердинанд I. надвладао супарника свога краља Јована Запољу и постао краљем угарским.

Један од последњих војних старешина српских под угарском влашћу био је *Стјепан Шкиљановић*, код нас боље познат као светитељ Стеван Штиљановић. — Он је испрва био деспотски војвода (кастелан) у Срему и Славонији; а када Турци, после погибије Бакићеве, коначно овладаше тим крајевима пређе он у северну Славонију и југозападну Угарску — Барању, где од краља Фердинанда доби пространа добра. Ту је Стјепан више од две године (пре 1543.) храбро бранио град Валпово од Турака. Кад се разболео прешао је преко Драве у Шиклуш где је и умро... После његове смрти овладали су Турци брзо, не само целом Славонијом и готово целом Угарском са Будимом, него и великим делом Хрватске и Далмације, те су и сви Срби по тим земљама дошли под њихову власт.

6. *Прва Српска Црква под угарском влашћу.* — До коначног раздељења Хришћанске Цркве на Источну и Западну (1054.), па и неко време после тога, није Православна Црква у Угарској прогањана. Шта више изгледа, да су баш у то време Срби, који у Угарској тада често до највећих положаја долажаху, не само слободно исповедали веру своју по источном обреду, него су подизали и цркве и манастире за своје свештенике и калуђере. Тако се на пр. зна, да је угарски палатин *Радо* у другој половини XI. в. подигао на Сави велики православни манастир *Св. Димитрија*, по коме носи име данашња Митровица у Срему, и 1057. г. поклонио га епископској цркви у Печују. — Тај манастир помиње се и 1341. г. у писму папе Климента, из кога се види, да су у њему до тада служили Грци, Мађари и Словенци, иако су засебно становали; игуман

је потпадао под цариградског патријарха, који га је и постављао. Климент је својим писмом наредио њитранском епископу, да манастир обнови и попуни са римокатоличким калуђерима Бенедиктова реда... А угарска краљица *Јелена*, ћерка рашкога жупана *Уроша*, када је за малолетства свога сина Гејзе II. у половини XII. в. управљала Угарском, подигла је цркву и манастир Ковин на острву Чепељу код Будима. У исто време 1137.—1163. г. њезин брат Србин *Белош* био је дуго времена бан славонски и палатин угарски, те је подигао манастир *Баноштар* код Черевића у Срему. Но после тога, када је од XIII. в. разлика између Западне и Источне Цркве све више почела да се осећа, настојале су папе, да се у Угарској искорени Православље. И за краља Лајоша I. у XIV. в. готово је и затрвено. — Највише су се опирали Срби у Банату око *Липове*, источно од Арада. За њих пишу Фрањевци у то доба: да су врло упорни и да су протерали римокатоличке свештенике, који су им обављали свете тајне, те се повратили својој старој вери и постали још тврђи него што су били...

Међутим, када се, с почетком XV. в., почеше Срби у већим масама насељавати по угарским земљама, угарски су краљеви силом прилика поново почели да трпе Православље. А када деспот Стефан Високи ступи у тешње пријатељске везе с Угарском (1411.), поче и Српска Православна Црква у њој полагано да напредује. — Испрва је, нема сумње, над Српском Црквом у Угарској и Срему водио бригу *мачвански* епископ, доцније митрополит београдски; који је после уступања Београда Мађарима постао законити духовни старешина свију православних Срба и Румуна под угарском влашћу (1429.—1521.).

Када су се деспоти српски настанили у Срему одмах су почели дизати цркве и манастире. И већ за кратко време цела Фрушка Гора начичкана беше њиховим задужбинама; које су подизали већином на развалинама римокатоличких и негдашњих старих православних храмова. Тада су поникли готово сви данашњи наши фрушкогорски манастири: *Гргетег*, *Хопово*, *Крушедол*, *Јазак*, *Кувеждин*, *Беочин*, *Шишатовац* и т. д. А у исто време деспоти и властела наша подигоше многе манастире и по Банату и Бачкој, од којих и данас неки постоје; а један од њих, с немара наших старих (Јакшићеву задужбину *Ходош*), присвојише себи крајем XIX. в. Румуни, који се умножише у ономе крају и оделише од нас. — Властела српска подизала је и

цркве на својим добрима, те је ванредно толерантна била према другим хришћанским вероисповестима. Тако знамо на пр. за браћу Јакшиће, да су, — када се међу Римокатолицима по њиховим добрима почело ширити Хуситство, — разделили свој православни храм у Нађлаку на два дела, те се у једном обављало православно, а у другом хуситско богослужење.

Почетком XVI. в. основана је *Сремска Епархија* са седиштем у *Крушедолу,* који је сазидао бивши деспот српски Ђорђе Стефановић-Бранковић. — Он је 1495. напустио деспотско достојанство и закалуђерио се под именом Максим. Доцније (1507.) отишао је у Влашку војводи Радулу. Ту је брзо постао митрополит и свршивши сретно неке дипломатске послове повратио се, после неколико година, у Срем; где је из Крушедола управљао Српском Црквом под угарском влашћу све до смрти своје 1516. — После његове смрти седиште сремских епископа бивало је и у манастиру Хопову.

Ова ново организована црквена област наша била је, по свој прилици, полусамостална и признавала је само врховну власт цариградског патријарха. То изводимо отуд, што држимо невероватним да би угарски Срби признали над собом духовну власт Охридске Архиепископије, која је с турском силом укинула самосталност Пећске Патријаршије; а уз то имамо доказа, да су се угарски Срби у важним црквеним и верским питањима, у то доба, обраћали не Охриду него Цариграду... Но са падом Боеграда 1521. и Срема под власт турску прешло је и средиште српског црквеног живота у северније крајеве Угарске, где су основане и нове епархије. — Од тих ће бити да је прва постала у *Липови* или *Јенопољу* више Темишвара, а за тим у *Вршцу, Будиму* и т. д. А када и ти крајеви дођоше под власт турску, тада је цела Српска Црква подвргнута Охридској Архиепископији, дотично Пећској Патријаршији, која је убрзо после тога 1557. обновљена.

7. *Просвета и књижевност.* — Баш у доба када је на Западу отпочео Нови Век, проналаском штампарије 1456., обновом наука и вештина и т. д., савладан је Српски Народ и после дуге и мучне борбе подвргнут утицају остатака старе источне културе, коју Турци собом донесоше. Али ипак наши стари нису клонули, нити сасвим напустили рад на просвети и умном развитку своме. Шта више, они се живо отимаху, да и у тим претешким приликама учине све што могу у корист културнога и

религијскога напретка свога. Зато су међу првима примили и проналазак штампања књига. А први прегаоци на томе пољу и опет су били калуђери наши из западних крајева — Црне Горе, Арбаније, Босне и Херцеговине. Њих су материјалним средствима помагали родољубиви кнежеви и властела српска; а они су и сами изрезивали у дрвету или левали из олова слова и са њима штампали књиге. Предговори и поговори у тим књигама казују нам јасно: како је велико родољубље било у тих наших просветних радника.

Прву српску *штампарију* основао је на *Цетињу* зетски кнез *Ђурађ Црнојевић.* У њој је од 1493.—1494. штампана прва наша књига *Октоих.* А први штампар наш и први радник у тој штампарији био је калуђер *Макарије.* Он је после коначне пропасти Зете 1499. отишао у *Молдавску* и тамо наставио штампање богослужбених књига за Румунску и Бугарску Цркву, те је доцније постао и митрополит румунски. Мало касније подигао је подгорички војвода *Божидир Вуковић* нову штампарију српску у *Млетцима*, која је од 1519. до краја XVI. в. штампала многе богослужбене књиге у неколико издања.[1] Убрзо за тим, већином још у првој половини XVI. в., подигнуте су штампарије готово по свима крајевима нашим. Тако је била по једна штампарија у *Горажди* у Босни, у *Милешеви* у старој Херцеговини, у *Скадру* у Арбанији, у *Грачаници* на Косову и у *Рујну, Мркшиној Цркви* и *Београду* у Србији. Па иако су кратког века биле (1519.—1566.) те прве штампарије наше, ипак су оне доста користиле не само нашој Цркви, него и Румунској, Бугарској и Руској, јер је у Русији почело штампање књига пуних шездесет година после нас (1553.).

Књиге из тих наших штампарија штампане су лепим словима на хартији, а по који примерак и на пергамену. Језик је у њима српско-словенски, а правопис готово искључиво ресавске школе, чије су књиге штампарима и свима даљим преписивачима за углед служиле. У календарима (мјесецословима) по тим књигама помињу се и први опште слављени српски светитељи: Св. Симеун Мироточиви, Св. Сава, Св. Арсеније I. и Св. Стефан Дечански. А у *Зборнику* или *Празничном Минеју,*

[1] Тај рад наставили су и довршили у Млецима туђинци у првој половини XVII. в. (1638.). А у XVIII. в, отворио је 1765., опет у Млецима, нову српску штампарију *Димитрије Теодосијев* из *Јањине*, која је до 1810. наштампала доста богослужбених и световних књига наших.

штампаном у Млецима од 1536.—1538., налазе се и службе па и ликови тих светитеља наших — осим Арсенијева...

Поред штампаријâ најзнатније је обележје овога периода јак развитак усмене народне књижевности у песми и причи, које нам испричаше и опеваше славну и тужну прошлост нашу. У ту усмену књижевност ушло је много мотива из писане црквене књижевности. Зато се, поред најстаријих митолошких песама и прича, налазе и побожне хришћанске песме и приче у народном језику, које већином према апокрифној књижевности и агиографским списима описују душевна стања Богородице, Исуса Христа, Апостола, Срба светитеља и друго. Тада је ушло у обичај и писање *Хронографија*, које је 1442. увео први у Русији наш калуђер Пахомије. Ту се, упоредо с грчком историјом, по каковој *Хроници* излаже укратко и историја православних Словена: Руса, Бугара и Срба до пропасти наше државне самосталности. — Прва Хронографија појављује се код нас 1512., а главни јој је развитак тек у XVII. в.

Поменућемо још, да су у ово доба многи Срби, који су силом или милом потурчени, у Турском Царству до великога угледа дошли, а особито за Сулејмана Сјајног (1520.—1566.), када је турска моћ, баш заслугама њиховим и других потурица, до врхунца славе дошла. У то доба (XV. и XVI. в.) и језик српски са ћирилицом беше *дипломатски језик* и писмо турскога двора у преписци са Русима, Мађарима, Румунима, Млечићима и Дубровчанима. Српски језик ширио се тада и по *Арбанији*. Сачувало се, на име, доста српско-словенских докумената писаних у Кроји на двору Ђурђа Кастриота, па чак и у Валони. А један од српских калуђера успео је крајем XV. в. да постане цариградски патријарх. То је био *Рафаило I*. Док су монаху српском *Аникити*, који се прославио својим проповедничким даром у првој половини XVI. в., послали Руси свога посланика чак у Србију, да им напише похвале светитељима и кнезу...

Али, поред свега напрезања наших родољубивих предака, ово је заиста било најтужније доба наше прошлости, када нисмо имали ни политичке ни црквене самосталности, те је ток наше старе просвете готово сасвим обустављен, а писменост скоро упропашћена. Књижевних принова једва је било и то под утицајем западне литературе; док је међу римокатоличким Србима и Хрватима, а нарочито међу Дубровчанима, баш у ово време отпочео развитак знамените наше књижевности, којој

су први прегаоци и најзнатнији представници и опет били калуђери и свештеници, као *Ветранић*, *Држић* и други.

V. Обновљена Пећска Патријаршија.

(1557.—1766.).

1. *Црквено ослобођење*. — Када се Срби по мало прибраше од оних големих невоља, које их снађоше после пада државне и црквене самосталности, почеше полагано да раде прво на црквеном, а за тим и на политичком ослобођењу своме. У раду на црквеном ослобођењу пружила се нашим претцима једна врло згодна прилика почетком друге половине XVI. в. Тада је потурчени Србин Херцеговац *Мехмед Соколовић*, потоњи најславнији велики везир турског цара Сулејмана Сјајног, већ у великом угледу и положају био... Њега су Турци из манастира Милешева, са гроба Св. Саве, где је књигу код стрица учио приликом купљења српске деце за јаничаре, одвели у Цариград и потурчили. Ту је он природним даровима, те пажљивошћу и вредноћом, постигао највеће достојанство у Турској Царевини, али никад није заборавио своје српско порекло, нити изгубио љубав према роду своме и Православљу. Стога је већ за везирства свога чинио многа добра не само члановима породице своје, који остадоше у Православљу, него и целој Српској Цркви. А највеће добро за сав Српски Народ где год га има учинио је Мехмед тиме, што је својим утицајем омогућио, да се поврати самосталност Српској Цркви и обнови Пећска Патријаршија.

Мехмеда је на то велико дело, по свој прилици, подстакао његов брат калуђер Макарије, који је у првој половини XVI. в. био игуман манастира Хиландара. — И већ за игумановања Макаријева израдио је Мехмед код султана Српској Цркви и њеним манастирима неколико фермана, којима се узимају у заштиту српске задужбине од насиља турских чиновника и спахија. А 1557. издао је султан берат, којим се обнавља Српска Пећска Патријаршија и за патријарха поставља брат Мехмедов — *Макарије*...

У састав Патријаршије, раборитим настојањем ова два брата, ушле су све земље у којима су тада Срби живели под турском влашћу. — Тако је обновљена Пећска Патријаршија, поред Србије, Црне Горе, једнога дела данашње Бугарске (Самоков и Ђустендил), те целе Босне и Херцеговине с Дал-

мацијом, обухватала још и Хрватску са Славонијом и Сремом, те Угарску са Банатом, Бачком и Барањом све до више Будима и Арада. — Тим мудрим и родољубивим радом учинише браћа Соколовићи, да су тада први пут сви Срби дошли у једну народно-црквену заједницу, која је стекла неизмерних заслуга не само за очување и проширење Православља, него и за одржање и развијање српске националне свести.

Патријарх Макарије схватио је одмах своју дужност како ваља и с највећом љубављу и пажњом приступио је уређивању Српске Цркве. — Обновио је пећски манастир и подигао опустеле епархије, те поставио у њих Србе епископе; а у исто време основао је и неколико нових епархија нарочито по Угарској и Славонији. Запустели, поробљени и попаљени манастири почеше се из пепела дизати и пунити калуђерима. По целом Српском Народу заструјао је тада нови живот и добио полета... А да је Српска Црква овако лепо и доста брзо могла уредити све главније потребе своје много је допринело и то, што је Мехмед после смрти Макаријеве (1574.) за патријарха српског поставио прво синовца свога *Антима*, а када је и овај умро другог синовца *Герасима*. Уз то је његов трећи синовац, потурчени *Мустафа Соколовић*, био прво управник херцеговачки, за тим паша босански и најпосле од 1566. паша будимски; па је и он много ишао на руку уређивању и развијању Српске Цркве, баш у тим крајевима који су дотле најслабије уређени били... Најпосле Мехмед је израдио и то, да је султан пећском патријарху подвргао и све Римокатолике по западним крајевима наших земаља, да их тако боље очува у народности српској и евентуално лакше обрати у Православље, што је донекле пошло за руком. А патријарси наши, да не би Римокатолицима одвише зазорно било само име српско, почеше од тада своју Патријаршију називати *словено-српском*... — Уз то је Мехмед 1574. успео, да и за охридског архиепископа постави Србина, такође свога рођака, и тиме бар за неко време одузме Грцима власт у тој старој словенској архиепископији.

2 *Рад патријараха и епископа на политичком ослобођењу*. — Када су родољубиви представници Цркве наше успели, да ослобођену Цркву у добар ред доведу, отпочели су они, споразумно с народним старешинама, жив рад и на државном ослобођењу. Народ су за то лако задобили. Нова српска

поколења нису знала за оне големе терете, које су њихови претци подносили у својим државама; а терет ропства турскога бивао је све тежи и несноснији, па сасвим природно и чежња за слободом све јача... И тако први устанак букну у *Банату* 1594., под вођством бана *Саве Тамишварца* и вршачког српског епископа *Теодора*. На заставама својим носили су устаници лик Св. Саве и лепо су напредовали. Али силни Турци, пред којима је тада читава Европа стрепила, после неколико месеци савладаше устанак осамљених Срба банатских, а владику ухватише и жива га одераше. — Тада је много Срба пребегло из Баната у Ердељ... Мало доцније букнуо је нов устанак око *Пећи*, под духовним вођством патријарха *Јована*; а 1597. подиже знаменити војвода *Грдан* устанак у *Херцеговини*. Но Турци и те устанке угушише у српској крви, јер ниоткуд не би помоћи, а Срби не беху нити добро уређени, нити добро наоружани... — Међутим у појединим крајевима нашим и даље су дизани устанци, те је у једном таковом устанку, почетком XVII. в., учествовао и митрополит херцеговачки *Висарион* са родољубивим горским хајдуцима.

У силној тежњи да ослободе народ од Турака патријарси и епископи наши стајали су готово стотину година у пријатељској вези и дописивању с *римским папама*, који су подстицали западне владаоце на крсташки рат против Турака. Али су и тада увек чврсто се држали свога Православља. Шта више, при свима преговорима са западним кнежевима и владаоцима ради ослобођења, на првом месту захтевали су свечано обећање, да ће ти владаоци Православље штитити и повратити им све цркве, манастире и добра која су им Турци одузели. Међутим, од свих ових преговора не би ништа, јер су тада и на Западу прилике врло неповољне биле, па нико није могао да притекне у помоћ Србима... — После ових неуспеха изгубише Срби наду, да ће икада туђом помоћу ослобођени бити, те разборите народне старешине, а нарочито патријарх *Пајсије Јањевац* (1614. — 1647.), узеше другу политику и мудрим понашањем с Турцима почеше настојати, да народну снагу, која је устанцима јако оштећена била, подигну и сачувају за подеснија времена.

3. *Теократска уарава пећских патријараха*. — Са обновљењем Пећске Патријаршије дата су српским патријарсима у главном иста права, која су тада уживали и цариградски

патријарси. Тако су они постали не само врховне духовне поглавице, него у неку руку и врховне световне старешине народне; и тиме, бар донекле, у Српском Народу заменише старе *деспоте*... — Према *држави* имали су они дужност, да за именовање своје положе у државну благајницу одређену велику своту и уз то дају прописани годишњи данак на Патријаршију А приликом сваке промене на царском престолу морали су и патријарси, као и сви државни чиновници, обнављати берате на своје достојанство и за то плаћати велику таксу. Уз то су, као врховне старешине народне и у световним пословима, одговорни били султанима за верност и оданост својих поданика...

У редовним приликама патријархе пећске *бирао* је *збор* српских митрополита, епископа и игумана с народним првацима Изабратог је султан бератом утврђивао. А да се доскочи злоупотребама и нередима, који су обично настајали после смрти патријархове, неки патријарси наши још за живота свога, у договору с црквеним и народним представницима, изабрали би себи наследника. — Но за ратних и других нередовних прилика, често су и сами Турци, а доцније и цариградски патријарси, по својој вољи постављали наше патријархе.

Као *врховни црквени старешина* патријарх је имао неограничено право, да у смислу канонских прописа управља целом Српском Црквом: да поставља и збацује митрополите и епископе, надзире њихов рад и суди им за преступе. То је обично чињено у споразуму са Синодом, али поједини патријарси обављали су све то и сами. Но бивало је и такових случајева, да су за епископе постављани и изабраници самога народа и свештенства дотичне епархије... Између епископâ и патријарха беше однoшај врло сличан односају министара према владаоцу. — Патријарх је сазивао епископе на савет у Синод, а по потреби и народне прваке на договор С њима је одмеравао порез народу, да се плати патријаршијски харач султану; с њима је већао и закључивао о свима важнијим црквеним и народним, просветним и културним потребама... Из тога обичаја развише се доцније Црквено-Народни Сабори у Митрополији Карловачкој. — А као што су се владаоци наши обично потписивали пурпурним мастилом, тако су патријарси потписивали се зеленим; па им је каткад и печат отиснут био у зеленој боји...

За јачање верске и народне свести од особите је користи био обичај, да сами патријарси, с времена на време, похађају целу патријаршију, те залазе и у малена села, служе свечано архијерејско богослужење, читају народу молитве, уче га и саветују А народ их је зато даривао: стоком, чарапама и другим чим што је имао. Кад патријарси и епископи нису могли сами ићи, они су тада слали своје заменике — *егзархе*. — Ови су уједно купили приход патријарашки и архијерејски од народа...

Стари патријарси наши, као и епископи и калуђери њихови, нису никада јели меса; а и иначе живели су врло умерено. Исто тако и одело им беше врло скромно, као и у других калуђера. Ни архијерејске митре све до XVII. в. нису носили; а сакосе почеше носити сви епископи тек у XVIII. в. Међутим, када су кудгод ишли јашили су на коњу, који је обично богато украшен био, те су левицом држали уздицу, а десницом благосиљали народ, који је пред њима на колена падао. Пред патријархом носили су ђакони увек крст, а жезао за њим. У обичним приликама пратила су га по два *каваза* (оружане слуге); а када је у пастирску посету ишао по народу имао је велику оружану пратњу на коњима и пешице — Народ наш ванредно је волео своје старе патријархе и са правим страхопоштовањем односио се према њима. Нарочито се бојао њихове страшне клетве-анатеме коју су на непокорне и окореле грешнике бацали и свечано по црквама проглашавали

Као *световне старешине* народне имали су патријарси и епископи право, да суде и световњацима не само у брачним, тестаментским и наследственим пословима, него и у многим другим грађанским споровима. А народ наш обраћао се на њихов суд врло радо, јер је био кратак и праведан. Шта више, на те судове наше обраћали су се каткад и Јевреји, па и Мухамедовци, кад се парничише са Србима Хришћанима. Суд патријархов и епископски обично је настојао да измири странке и нагоди их; а ако то није пошло за руком тада је, осим казне глобом и тамницом, служио се и разним другим казнама, па и проклетством. При суђењу служаху се понајвише обичајним правом, Крмчијом и Душановим Закоником. А за извршење пресуда имали су и своју полицију — кававе.

Као народне старешине патријарси и епископи беху уједно и главни посредници и заступници Срба код турских власти,

те по потреби и заштитници њихови од обести бездушних чиновника и спахија. Стога су њима предаване на чување и повластице, које је народ у појединим областима добивао од султана; па је то чињено чак и при крају XVIII. в. у Београдском Пашалуку, иако су београдски митрополити у то време били Грци...

Патријарсима и епископима у световним стварима могао је судити само царски суд у Цариграду; а по закону, без њихова знања и одобрења, нико није смео затворити српског свештеника... — Још су патријарси и епископи били и законити наследници свију Срба, који умру без тестамента и наследника. А постепено је ушло у обичај да сваки имућнији Србин на самрти за душу своју завешта штогод Пећској Патријаршији и другим манастирима. Тиме су патријарси и манастири долазили до знатног покретног иметка, који су доцније обично Турци разграбили.

4. *Поновно пропадање Пећске Патријаршије.* — У турској управи било је увек самовоље, а поготово у ратна времена. Стога су патријарси и епископи морали, да богатим даровима и новцем подмићују обласне управнике и друге турске чиновнике, ако су хтели да им вреде добивена права у султанским бератима. Народ наш знао је за то добро, па је обилно помагао своје духовне поглавице докле год је могао. И Пећска Патријаршија животарила је за то време доста добро. Но крајем XVII. в. наступише по цео Српски Народ па и по његову Цркву, врло тешке прилике, теже него у време пада Деспотовине. — Тада се заратила Турска с Аустријом и Турци су 1683. по други пут опсели Беч. Али, помоћу Пољака, бише одбијени и за неколико година, помоћу устаника, протерани готово из свију крајева Угарске, Славоније и Хрватске, у којима су дотле преко 150 година владали. Шта више, аустријска војска освоји Београд и помоћу српских хајдука и устаника, који су се тада надали коначном ослобођењу, продре дубоко у Стару Србију те 1689. узае и градове Пећ, Призрен и Скопље. Тадашњи патријарх пећски Арсеније III. Чрнојевић (1675—1690.) помагао је у то доба Млетке и склонио се пред Турцима у Црну Гору. А када је Пећ пала у руке Аустријанцима позваше га они да се поврати, јер ће иначе место његово с другим попуњено бити. Стога се Арсеније врати у Пећ и са народом својим поче обилно помагати Аустријанце. Али, убрзо после тога, промени се вођа у аустријској восци и окрутношћу својом љуто

се замери Србима и Арбанасима, те ови у великом броју напусте бојне редове; а Турци баш тада скупише нову свежу војску и свом силом ударише на малену и због нереда растројену аустријску војску, те је нагло потисну из Старе Србије. Шта више, већ крајем 1690. поново заузму Београд и Аустријанце протерају преко Саве и Дунава. А патријарх Арсеније, с патријарашким драгоценостима, епископима, калуђерима и неколико десетина тисућа народа завремена се уклони с аустријском војском испред страшне освете турске; јер су Турци у беснилу своме на *рају*, која се на њих дигла, грозно се светили свакоме Србину, који би им тада у руке допао. Остали Срби, који нису могли или нису хтели избећи, склонише се у шуме и планине, да бар живот и личну слободу сачувају. Тада су опустели[1] многи крајеви наши, а нарочито они око Пећи и Призрена, где се после Арнаути настанише. Многа српска села, цркве и манастири планули су тада и ишчезли у пламену грозног гнева турског. Јад и невоља љута завлада тада силно по целој Патријаршији нашој...

Обезглављеној Цркви и народу под Турцима притекао је тада у помоћ један родољубиви Србин, свештеник удовац из Скопља. — Новцем је задобио великог везира и постао патријарх на место избеглог Арсенија III. Био је то патријарх *Калиник I.* (1691.—1710.). Он је народ много задужио, што је у најтежим данима у своје руке узео управу Српском Црквом, да је сачува од себичних утицаја, те је с пуно пожртвовности настојао, да чим пре и што боље поправи њено и народно бедно стање. То је био претежак посао, али је Калиник, својим неуморним радом ипак прилично успео. А његови наследници *Мојсеј Рајовић* (1712.—1725.) и *Арсеније Јовановић-Шакабента* (1725.—1737.) наставише његово дело са истим родољубљем и пожртвовношћу. Али, да се робљењем, глађу, помором и расељавањем напаћени и готово саломљени претци наши и Црква њихова ваљано опораве, требало је много мирна времена и плодних година, а баш

[1] У западној Старој Србији и данас постоји предање, да се тада око Петрове Горе наш народ тако умањио, да се тек по где-где налазила по која осамљена колибица, те је један једини калуђер из Петрова манастира дуго времена, сваке године једанпут, подизао са врх горе руке к небу и овако се молио: „Боже, молим ти се, нека је благословено (*венчано*) све што се саставило, нека је *крштено* све што се родило, а све што је *умрло* нека је опојано. Амин!“

тога не беше у оно доба. Стога је народ наш пао у тако бедан живот, да је једва себе и Цркву своју држао. И да не беше издашне помоћи од аустријских Срба, тешко да би се и тада одржала Пећска Патријаршија, коју су они поштовали као једини остатак славе и моћи народне; те су јој и поред строгих забрана аустријске власти слали богате дарове и по црквама својим увели нарочите кутије за купљење прилога у корист Патријаршије.

У XVII. в. имали су пећски патријарси под својом влашћу око 40 митрополија и епископија; али за ратова и расељавања народа нашег готово половица тих епископија сасвим је пропала. Стога после мира у Пожаревцу (1718.), када је Аустрија добила и велики део Северне Србије, беху само *22* српске епископије. Од тога је броја само *10* директно потпадало под Пећску Патријаршију, а *12* под доцније нешто (1726.) удружену *Београдско-Карловачку Митрополију* под аустроугарском влашћу. С Београдским Миром 1739. постадоше Дунав и Сава северне међе између Турске и Аустрије, па уједно и између Пећске Патријдршије и Карловачке Митрополије. Од тада, па до коначног укидања, имала је Пећска Патријаршија 12 епархија и то: 6 у данашњој *Србији* (Београд, Ваљево, Ниш, Нови Пазар, Призрен и Скопље), по 2 у данашњој *Бугарској*, (Ђустендил и Самоков) и *Босни* (Сарајево и Зворник), а по 1 у *Црној Гори* (Цетиње) и *Херцеговини* (Мостар). Али живот у њој бивао је све тежи, јер за време аустријско-турског рата од 1737.—1739., под притиском тешких прилика, подигао је устанак и патријарх Арсеније IV., па је после неуспеха с нешто народа једва жив избегао под власт аустријску 1737.

После овога Турци нису имали вере у Србе и, у споразуму с цариградским патријарсима, сами су располагали с Пећском Патријаршијом како су хтели. — За патријархе постављали су већином Грке, који су им добро плаћали. А Грци патријарси намештали су и на епископије већином своје сународнике те су сви заједно немилосрдно глобили Народ Српски и пљачкали цркве и манастире наше; а онда с тим новцем куповали богатије епископије у Цариградској Патријаршији, па чак и достојанство цариградског патријарха. Међутим, када би који родољубиви Србин покушао да се опре њиховим насиљима и неделима, они би га анатемисали и одмах оцрнили пред турским властима, као непријатеља султанова, и упропастили. Исто то

чинили су и са Србима, који су уз велике жртве успели да постану патријарси. Њих су облагивали и у прогонство слали; а нису презали ни од отрова само да до свога циља дођу... — Због тога, за кратко време од 1739.—1766., изменило се на српском патријарашком престолу необично много патријараха; јер су тако рећи отимали један другом место. Уз то су и саму Патријаршију силно задужили државној благајници и другима. Стога није чудо, што је у таковим приликама, почетком друге половине XVIII. в., углед пећских патријараха сасвим пао, а у Патријаршији завладао ужасан неред, те је стање Старе Српске Цркве постало не само јадно, него и очајно.

5. *Српски светитељи.* — У време обнављања Пећске Патријаршије и крвавих устанака за слободу скочила је необично високо верска, а с њом и тесно скопчана национална свест српска; јер што је тежим постајао живот под Турцима, све је милија бивала успомена на стари живот под народним владаоцима. Стога оживеше старе и поникоше многе нове народне песме, у којима се славе и величају побожна и јуначка дела наших старих владалаца, властеле и првосвештеника. А народна Црква наша, која је увек предњачила народу у свима родољубивим делима, чинила је то исто на свој начин. — Она је, на име, на свечаном богослужењу, у песмама и проповедима својим, и сама почела јаче да прославља оне владаоце и архиепископе наше, који се видно истакоше побожним животом и родољубивим радом својим. То се опажа особито после пада првих лепих нада за слободом, у време оних непрестаних исељавања народа нашег из Отаџбине своје, крајем XVI. и током XVII. в.... Представници Српске Цркве поступили су тада врло мудро, што су веру и народни понос почели подржавати све чешћим и свечанијим прослављањем народних светитеља и мученика. — А ми имамо светитеља готово из свију сталежа, јер имамо међу њима: владалаца и војника, владика и калуђера земљорадника и занатлија, мушких и женских, богатих и сиромашних, учених и простих, старих и младих, — све од српске крви и племена.

До XVI. в. слављени су као светитељи у целој Српској Цркви само *Св. Симеун Мироточиви, Св. Сава, Св. Арсеније I. и Св. Стефан Дечански;* а остали помињани су тек у појединим крајевима. Од XVII. в. шири се слава српских светитеља постепено по целоме Српству, те данашња Српска Црква наша броји преко

30 светитеља наше крви. Међу њима слави она: 1. *цара* (Уроша V.), 3 *краља* (Првовенчанога, Милутина и Дечанскога), 1. *вел. жупана* (Немању), 2 *вел. кнеза* (Јована Владимира,— Зетског и Лазара — Косовскога мученика), 3 *деспота* (Стефана Новог и синове му Ђорђа — владику Максима, и Јована из племена Бранковића), 1. *деспотицу* (мајку Анђелију), 1. *војводу* (Стјепана Шкиљановића), 2 *патријарха* (Јанићија I. и Јефрема), 6 *архиепископа* (Саву I., Арсенија I., Саву II., Јевстатија I., Никодима I. и Данила II.), 3 *владике* (Григорија из манаст. Куманице на реци Лиму, Василија Острошкога Чудотворца и Петра I. Цетињскога), 5 *пустињака* и *испосника већином земљеделаца* (Прохора Пчињског, Гаврила Лесновског и Јоакима Сарандапорског или Осоговског из источних крајева Јужне Србије XI. и XII. в. те Петра Коришкога из гора призренских XIII.—XIV. в. и Јанићија из планине Девич северно од Пећи из XV. в.); па најпосле и 1. *занатлију* (Ђорђа Кратовца из XVI. в.).

Од свих тих светитеља данас се по целоме Српству највише славе *Св. Сава* и *Св. Кнез Лазар*. — Св. Сава као први просветитељ српски сматран је увек заштитником српске просвете; али тек од почетка XIX. в., када је у Српству просвета добила нов и снажан полет, отпочело је нарочито свечано прослављање Св. Саве по свима српским школама и другим просветним установама нашим. Међутим Лазарево свето тело било је испрва сахрањено на Косову у Грачаници цркви, задужбини краља Милутина; па је после 2 године (1391.) најсвечаније пренешено у задужбину Лазареву, манастир Раваници у Ресави. А данас почива оно у фрушкогорском манастиру Врднику, који се због тога зове и Раваница. Тамо су га пренели калуђери, који су 1690. с патријархом Чрнојевићем побегли пред Турцима. — О Видову дану сваке године слеже се ћивоту Лазареву у Врднику многобројан народ из свију српских крајева, да се поклони и помоли кнезу мученику, те наужива у лепоме крају народнога славља, које у новије време украшавају својим слетовима и Српски Соколи из разних крајева.

Остали светитељи наши славе се нарочито само у оним местима и крајевима, где им свете мођи почивају. — Тако се у ман. Јаску, у Фрушкој Гори, слави цар Урош **2.** децембра; јер му свето тело од сеобе под Чрнојевићем почива у том манастиру. А у ман. Крушедолу, такође у Фрушкој Гори, на дан Св. мајке Анђелије 30. јула, прослављa се и цела света

породица деспота Стефана Слепог-Новог. Њихова света телеса лежала су у том манастиру, њиховој задужбини, све до 1716.; а те године спалише их Турци заједно с манастиром. На згаришту у пепелу нађени су доцније поједини остаци од светих телеса, те се и данас чувају у обновљеном Крушедолу. У манастиру Шишатовцу налази се целокупно тело Св. Стјепана Шкиљановића; а он се слави нарочито још и у Барањи код Шиклуша на месту Ђунтиру, где су Турци нашли његово тело кад је објављено за светитељско. У Црној Гори, Арбанији, Боци Которској и Херцеговини нарочито славе Св. Василија Острошкога, епископа требињскога и никшићскога († 1671.) и Петра I. митрополита цетињскога (1830.). У Пећи славе Св. Арсеније I. и друге архиепископе и патријархе, а у Дечанима Св. Стефана Дечанскога; док по целој Старој Србији особито славе Св. Јанићија из манастира Девича, коме долазе не само Срби него и многи Арбанаси мухамедовске и римокатоличке вере, тражећи олакшице и лека својим душевним и телесним бољетицама. У ман. Студеници прослављају се нарочито Св Симеун Мироточиви и син му Св. Симон Монах (Првовенчани Краљ); а у *Бугарској* у Софији поштују много и славе нашег краља Св. Милутина. Најпосле, свете мођи великога кнеза зетског Јована Владимира налазе се у манастиру Св. Јована (арбанашки Шин-Ђон) код Елбасана у средњој *Арбанији*. Њега славе и као заштитника Драча, у грчкој служби. — Владимира је на превари мучки убио, око 1016. у граду Преспи, његов шурак маћедонски владалац Владислав, присталица и заштитник јереси богомолске... *Руси* славе као свога светитеља и *Св. Кипријана* митрополита кијевског, који им је из Србије дошао († 1406.); а *Румуни Св. Никодима* Србина, калуђера, пустињака и оснивача њихових првих манастира († 1406.).

Објава светитеља наших била је на разне начине. Најобичније је било, да се светитељ у сну јавио коме калуђеру или вишем представнику Цркве, па му је рака отворена и тело нађено цело; или се видела какова необична светлост над гробом (Св. Владимир и Св. Стјепан Шкиљановић) и т. д. Околина је обично одмах сама прогласила таковога светитељем, а представник Цркве тога краја потврдио би тај општи глас, пошто би прво испитао добра дела, целокупност тела и друге чудотворне знакове. — Тако је на пр. Симеуна Мироточивога прогласио светитељем сабор хиландарских и светогорских калуђера,

цара Уроша патријарх Пећски Пајсије Јањевац († 1647.), а војводу Стјепана Шкиљановић, кога нађоше Турци и објавише, прихватише и прогласише за светитеља калуђери фрушкогорског манастира Шишатовца који прибавише и потврду за то од цариградског патријарха, кад се појавила сумња у светитељство Стјепаново.

Објављеном светитељу писали су животопис ислужбу, обично по узору службе грчким светитељима. Већину служби и неколико животописа српских светитеља сабрао је арадски владика Синесије Живановић и 1761. штампао у Римнику у Влашкој; јер ми тада нисмо имали ни једне штампарије своје. Та књига зове се *Србљак*, а Црквено-Народни Сабор наш у Срем. Карловцима закључио је 1769., да се по тој књизи имају служити службе свима до тада проглашеним светитељима српским, одредивши уједно, да се 30. августа прослављају нарочито сви Срби светитељи заједно, под именом *Сабор Српских Светитеља*. Али аустријске државне власти убрзо су то забраниле, и допустише само, да се Св. Сава слави као заштитник Срба. Осим поменутог Србљака штампан је 1765. други у Русији, а 1861. штампао је београдски митрополит Михаило трећи, знатно попуњени, Србљак. — Митрополит Михаило написао је 1893. г. и службу Св. Петру Цетињском († 1830.), том најновијем светитељу нашем.

6. *Прва Српска Црква у Хрватској.* — Већ од половине XV. в., а нарочито после битке на Мохачком Пољу 1526. и пада Лике и Крбаве под Турке 1528., почело је исељавање многих Срба, турских крајишника у слободне крајеве Хрватске, а по мало и у Крањску и Штајерску. Прве знатније сеобе беху 1530. и 1538. из Србије, Босне и Херцеговине и Црне Горе у Крањску и Жумберак. А главне сеобе збиле су се тек крајем XVI. и у почетку XVII. в. из Славоније, Босне, Херцеговине и Старе Србије, после оних неуспелихустанака. — Ти Срби настанише се око Огулина, Иванића, Крижеваца и Копривнице, као главних градова на Крајини према Турцима. Они су обично већ пре прелаза склапали уговоре са аустријским војним заповедницима: да ће вазда остати војници на Крајини, да ће увек слободни бити од спахија и да ће несметано моћи исповедати своју православну веру. С тим Србима[1] и заосталим Хрватима у

[1] Ови Срби називани су испрва *Ускоцима*, доцније *Власима*, јер их тако по угледу на босанске и друге потурице, а понајвише вбог разлике у вери, називаху Римокатолици. — Међутим, Мађари и Немци називали су нас у исто време по имену наше старе средишње државе *Рашанима* или *Рацима*. Али је око половине XIX. в. име српско и код њих истисло сва друга наметнута нам имена . . .

тим крајевима подигла је Аустрија своја два најзнатнија крајишка *Ђенералата* — *Карловачки* и *Вараждински*. А за неописане заслуге српске по Хрватску и дом аустријски, дадоше им цареви и нарочите повластице . . .

Населивши се у Хрватској Срби су одмах приступили и своме црквеном уређењу. — Прво су подигли манастир *Лепавину*, недалеко од Крижевца, а затим манастир *Марчу* недалеко од Загреба, на југоисток, у Вараждинском Ђенералату и манастир *Гомирје* северно од Огулина у Карловачком Ђенералату. То су била главна црквена и просветна средишта њихова. Манастир Марча постаде одмах, почетком XVII., седиште новоосноване *Ускочке Епископије*, која је обухватала све православне Србе по Хрватској, Крањској, Штајерској и Западној Угарској, у колико су потпадали под власт аустријску. Марчанске владике бирао је испрва сам народ а посвећивао их пећски патријарх на име *врешанијских*[1] владика. Но по старим законима у Хрватској није смело бити ни једне друге вере осим Римокатоличке. И загребачки бискупи, којима су пре турских провала припадала сва она добра на која се Срби око Марче настанише, захтеваху од марчанског епископа, да се одрекне пећског патријарха и призна папу за врховног црквеног поглавицу, — да приступи дакле *Унији* са Римом. И силом околности сви српски епископи, од првога *Симеона* (1609.—1630.), формално признаваху папу за старешину, али се дуго не хтедоше одрећи ни свезе с Пећском Патријаршијом, нити и најмање у чему одступити од Православља. Међутим, када је дошао за владику *Павле Зорчић* (1671. — 1685.), који је васпитан код језуита у Болоњи и нарочито спреман да спроведе унију Срба у Хрватској, прекинуше се везе с Пећском Патријаршијом; јер аустријски цареви узеше право избора од народа у своје руке и постављаху даље за владике саме унијате . . .

Од тада је Српски Народ у Хрватској имао да издржи врло дугу и тешку борбу у обрану вере и народности своје;

[1] *Врешанија*, данашња *Бришанија*, сматрана је као некадашња најсеверозападнија област Православља, па су на ту титулу пећски патријарси владичали марчанске владике XVII. века.

јер он није хтео ни да чује за унију, па се најодлучније опирао кад су је власти хтеле силом да спроведу. Многи прваци народни: родољубиви свештеници, кнежеви и официри српски, а нарочито калуђери лепавински и гомирски, крвљу, робијом на галијама и другим безбројним жртвама плаћали су обрану вере и народности своје... И народ наш у тим најизложенијим крајевима, поред свих насиља, очувао је до данас нетакнуту веру, име, језик и многа друга обележја српска; иако му 1753 оружаном силом одузеше Марчу, која за тим брзо сасвим пропаде, и укинуше владичанство па га делом са Пакрачким а делом са Плашчанским Владичанством спојише 1771. — За Српство и Православље у томе крају, поред многих других, неумрле заслуге стекоше прота *Никола Поповић* из Велике Писанице и фелдмаршал *Михаило барун Микашиновић* из села Плавшинаца код Копривнице. Они су у XVIII. в., готово пола века, били главни заштитници Цркве и народа, те неустрашиви борци за веру и народност своју.

За ове тешке и дуготрајне борбе Православне Српске Цркве у Хрватској успеле су државне власти, да оцепе од Православља само један малени део нашега народа, — ону оазу на граници Крањској у *Жумберку*. Па и то је било силом и преваром. Аустријски ђенерал гроф *Петаци* просто је обезглавио народ, намучио и протерао из Жумберка све православне свештенике, те наметнуо унијатске, који полагано преведоше народ у унију током друге половине XVIII. в. И Жумберчани су данас главна паства унијатске *Крижевачке Бискупије*, која је 1777. установљена на место Марчанскога Владичанства. — То владичанство има данас око 50.000 душа, од којих је само 10.000 српскога порекла; остало су Русини, који се настанише по Хрватској, Славонији, и Бачкој. А Срби Жумберчани, оцепивши се од Православља, готово заборавише своју народност; као што су је заборавили и Срби Крмпоте и други у Сењском Приморју, Лици, Крбавој и т. д., који из разних обзира у мањим групама или појединачки примише Римокатолиштво. Приличан број Срба изгубио се и међу браћом нашом Словенцима у Крањској и Штајерској, те им данас још само њихова чисто српска презимена казују њихово порекло.

7. *Рим и Српска Црква.* — После пропасти српске државне самосталности почиње римска пропаганда да развија свој

рад по свима српским крајевима. При том су јој много помагале колоније дубровачких трговаца по свима већим градовима нашим. Њима су обављали богослужења Фрањевци, који су онда покушавали и пропаганду међу околним православним Србима. Отварали су ради тога школе, давали поклоне и т. д., али нису имали готово никаковога успеха. Ипак су папе од почетка XVI. в. стално именовале насловне бискупе прво за Београд, а доцније и за Призрен и Смедерево... А од краја тога века, када Срби обновише самосталност своје Цркве и пећски патријарси постадоше нека врста световних господара, те почеше настојати да свој народ и политички ослободе, — наступише нови односи између Срба и папа. Тада су први пут почели преговори за сједињење цркава са представницима Српске Цркве и трајали су готово читав XVII. в.

При преговорима са западним владаоцима и папама, ради устанка и ослобођења, имали су представници Српске Цркве и Народа за повереннике већином римокатоличке калуђере са Јадранског Приморја. А ови су хтели да се додворе и препоруче папама, те су наговарали Србе, да тражећи помоћ за ослобођење, обећавају папи и сједињење с Римском Црквом. Први пут почели су ти односи упоредо са дизањем устанака за слободу под патријархом Јованом (1592.—1614.). Тада су послата папи 1597. два српска калуђера, да га умоле за посредовање код западних владалаца, да помогну Србима који се спремају на одсудну борбу за слободу. О спровађању каквих промена у животу и науци Српске Цркве није тада било ни речи. Све јединство састојало се само у простим изјавама: да и Срби признају папу за *врховног поглавицу и заштитника Хришћанске Цркве.*

После Јованове смрти настављени су преговори с његовим наследником патријархом *Пајсејем Јањевцем* (1614.—1647.), иако овај није тражио никаквих политичких ни црквених веза са Западом. Овога пута заузимао се за сједињење Српске Цркве са Римом папски мисионар Трогирац калуђер *Фран Леонардис*. Он је пре свега, обећањима да ће папа помоћи Зећанима да се ослободе Турака, задобио зетског митрополита *Мардарија*, да призна папу поглавицом Хришћанске Цркве и преко својих посланика, са тајником (логотетом) *Висарионом*, завери се папи на послушност 1640. Папа је те изјаве примио с великом радошћу, написао Мардарију љубазно писмо и

умолио га, да настоји задобити за *унију* и пећскога патријарха. И Леонардис је после тога с препоруком Мардаријевом лично преговарао о унији с патријархом Пајсејем, коме је папа међутим послао *архијерејску митру*, да би га лакше задобио. Али, овај ревносни архипастир српски одмах је изјавио, да су осим другог велике сметње за уједињење: учење римско о изласку Св. Духа и од Сина, те причешћивање на бесквасном хлебу. За тим је патријарх то питање о сједињењу расправио и са својим епископима на Синоду; који је писмено саопштио папи те главне сметње, које по њихову уверењу стоје на путу сједињењу. Леонардис је послао тај спис старешини *Пропаганде* у Рим и умолио га, да с патријархом што опрезније и љубазније поступа, јер би се уз њега могли задобити за унију и сви Срби. — Због тога заузимање Леонардисово за унију именовао га је папа Инођентије X. барским надбискупом 1644., ма да од уније није ништа било.

После смрти Пајсејеве папа је опет покушао сједињење и послао у Пећ, да са Србима преговара, свога легата унијатског калуђера *Русина-Демског*. Нови патријарх *Гаврило Рајић* (1647.—1659.) примио је лепо папиног легата и сазвао Синод у Будимље. А Синод је одлучио, да ступи у преговоре с папом и изабрао за свога посланика и повереника који ће ићи у Рим *Пајсеја* митрополита Будимља и Арбаније. Но Турци су сазнали за то, те Пајсеја на путу ухвате и жива одеру... Преговори ипак нису прекинути. После одласка Рајићева у Русију одржан је један Синод српских архијереја у манастиру *Морачи*. Са тог Синода послат је у Рим архимандрит *Максим*, да од папе и других на Западу измоли помоћ за подизање једне богословске школе и штампарије. Но и од тога неби ништа. Међутим везе с Римом наставио је херцеговачки митрополит *Св. Василије Острошки*, који је 1661. и 1671. такође молио помоћ за цркве и манастире, као и за ослобођење. Њему је папа 1661. послао нарочити крст за манастир у Требињу... Најпосле, 1688. стајали су у вези с Римом: црногорски владика *Висарион* и пећски патријарх *Арсеније III. Чрнојевић*, — када се ратовало с Турцима и радило на ослобођењу. Али ни један од њих, као ни један пре њих, није при том мислио на одступање од Православља, коме су сви они били баш одлични браниоци.

8. *Манастири*. — После обновљења Пећске Патријаршије пропојали су опет многи стари запустели манастири наши. А патријарх Макарије добио је од султана допуштење не само да поправља оронуле и разорене цркве и манастире, него и нове да подиже. Он је добро знао какова сила лежи у тим чуварима вере и народности наше, па је одмах приступио послу. И за кратко време, поред многих манастира у Северној Србији, под планинама Овчаром и Кабларом, подиже се доста нових манастира и у Босни, Срему, Угарској, Славонији и Хрватској, где год се наш народ населио. Те манастире подизали су већином сами калуђери с околним народом, коме су они од велике користи били како под Турцима тако и под аустроугарском влашћу у борби са унијом.

Поред свега робљења и паљења очувани су били у манастирима неки остаци старе славе наше. — Ту су биле слике царева, краљева, кнежева и властеле, по који комад њиховог златног и сребрног посуђа, владалачке дипломе с печатима и т. д. Ту су писани *Летописи* и *Хронографије* по народном предању и у духу народних песама. Манастири су и тада били једине школе, а сабори, вашари и народни зборови одржавани су у двориштима и црквама манастирским. Ту се највише вило лепо народно коло, у коме су често и калуђери поиграли, те су баш око манастира најбоље очувани народни обичаји. Ту је народ после св. литургије слушао родољубиве речи честитих калуђера и других народних првака; а песме слепих гуслара и других, што се туда разлегаху, дизале су високо свест народу и распаљивале му чежњу за слободом и старом славом... Калуђери су били прваци народни, те су се каткад и властеоски облачили, јашили добре коње и носили богато оружје. А када се дизаху крвави устанци, многи калуђери наши били су не само на збору него и на твору, те су јуначки умирали за крст часни и слободу златну. Ти прегалачки примери калуђерског јунаштва још су више утврђивали веру и наду у Бога, те Српском Народу јачали снагу, да не клоне и храбро одолева свима невољама. — Бивало је, разуме се, и рђавих примера себичног калуђерског живота, али су још тада такови случајеви ретки били.

За народних устанака и ратова Турци су нарочито робили, обарали и палили цркве и манастире наше, а калуђере и свештенике мучили и убијали, знајући да су они главни покретачи и вође народне. Стога су особито крајем XVII. и у првој половини XVIII. в., многи манастири наши поново тако опу-

стели и пропали, да се више никада нису могли дићи... Али ни у мирно доба није лако било очувати манастире наше од насиља турског. — Околне спахије наметале су се манастирима за господаре и узимали десетак са манастирских земаља. Турски разбојници насртали су опет често да робе; а калуђери и славом овенчани хајдуци наши бранили су светиње своје. Но највише досађивали су манастирима турски полицајни чиновници, који су калуђерима подметали разне кривице, па онда манастире уцењивали и глобили. То је тако често и несносно бивало, да су многи калуђери остављали своје манастире сасвим пусте и склањали се од силника у друге склонитије и мирније. А калуђери имућнијих манастира одлазили би чак у Цариград, да по скупе новце ваде царске ферmане и њима се бране од насилника. Шта више, два најимућнија манастира наша *Студеница* и *Дечани* извадили су у XVI. в. берат соколовачки и постали племените *шаинђије-соколовци*. Као такови потпадали су директно под султана и опроштени беху од свакога данка, уз обвезу: да сваке године донесу у Цариград одређени број за лов извежбаних соколова. Али и то им није много помогло...

Велику већину манастирских земаља, које даровашe стари владаоци и властела, као и други људи за *душу*, *гроб*, *постриг* и т. д. Турци су просто одузели и делили по вољи. А бивало је и таквих манастирских људи — кметова (поданика), као на пр. Истинићи код Дечана, који су примили Мухамедовство само за то, да могу себи приграбити земље манастирске... Стога су манастири врло сиромашни били и издржавали се махом милостињом, што је од народа добиваху. У ту сврху оправио би манастир сваке године по којег калуђера у прошњу, која се називала *писанијом*, јер су калуђери записивали које шта дао и шта је ко обећао дати. При том су калуђери носили собом у народ крстове и мале ћивоте с честицама светих моћи разних светитеља, да њима освете домове приложника. А од краја XV. в. помагали су многе манастире наше и православни руски, молдавски и влашки владаоци. — Они су их даривали нужним црквеним стварима и књигама; а некима су давали и сталну годишњу припомоћ у новцу, као на пр. Милешеви, или су допуштали, да калуђери дотичних манастира долазе у њихове земље и сами купе милостињу за своје манастире. Први који су то чинили, беху калуђери Успенског манастира у Београду из првих година XVI. в. Од тада ишли су у те земље врло

често не само калуђери него и епископи, митрополити, па и патријарси наши. Но Турци су, као касније и Аустријанци, нерадо гледали на одилажење наших у Русију; те је тако и патријарх пећски *Гаврило Рајић*, када се вратио из Русије, оклеветан и осуђен као велики издајник, па обешен у Бруси 1659. А неки епископи и митрополити наши и стално су остали у Русији, као на пр. митрополит вршачки *Теодосије*, који је 1667. отишао тамо и неко време био управитељ Руске Патријаршије...

После исељења патријараха пећских Арсеније III. и IV. пропали су за увек многи манастири. Тада је у главном нестало код нас и женских манастира; те су остале само поједине калуђерице, поред манастирских и парохијских цркава, а и по приватним кућама. — Од то доба почео је нагло да опада монашки живот у народу нашем и многи су манастири доцније опустели само зато што не беше калуђера да их прихвате.

9. *Просвета* и *Књижевност*. — Када су Турци прегазили и поробили Српске Земље пропале су тада у пламену и иначе многе богослужбене књиге, као и други драгоцени производи нашега умног живота. Због тога недостатак у књигама нису могле да надокнаде ни све штампарије наше, које су врло тешко и кратко време држале се, те су доспеле да штампају само најпотребније црквене књиге. Зато су књиге и даље преписиване све до XIX. в.; али не само у осиромашеним и опустелим манастирима, него и по приватним кућама српских свештеника, занатлија, трговаца и сеоских кнежева, куда су залазили наши калуђери и ђаци вични перу и књизи, тражећи склоништа или купећи милостињу за своје манастире... Стога су књиге биле врло скупе, па су као и робље откупљиване од Турака. Иначе су куповане по вашарима од трговаца и писаца; а плаћало се за њих или у новцу или у житу, марви, воску, чоји и т. д. Залагане су и позајмљиване, али су и много крађене, те су власници често записивали у њима проклетство на онога који их украде. Оне су особито важне и стога, што су калуђери и свештеници записивали у њима, на корицама и ивицама листова, многе догађаје из живота Цркве и народа нашег, о којима иначе не би ништа знали... Увезиване су обично у подебље дрвене корице обложене кожом, на којој су утиснуте разнолике геометријске и друге шаре често врло лепо и укусно. — И то је све био рад самих наших калуђера и свештеника.

Иначе су у књижевности и даље заступане све гране као и пре, само су Хронографије и Летописи чешћи. Уз то се, по грчком узору, развише тако звани *Зборници* или *Чаштовнице* и *Четења.* — У њима се налазе разноврсни књижевни саставци, повађени из разних књига према укусу и интересу дотичнога преписивача и састављача зборникова. То беше најзанимљивија лектира наших старих, те су много читане и преписиване. Поред црквених проповеди и моралних поука у њима се налазе и стари источњачки романи, приче, апокрифи, животи светитеља, као и разни чланци из историје, географије, астрономије, физике, медицине и т. д., па и нека врачања и гатања... У обичају су тада и *Помсници* и *Општаци* манастирски, као домаће манастирске Хронике у које су уписивани гости, добротвори, ктитори, игумани и други.

Међу *писцима* овога периода најзнатнији је патријарх *Пајсеј Јањевац* (1614. — 1647.). Он је написао *Животопис и службу Св. цару Урошу*, који је у његово доба објављен. Написао је још и нека друга дела и умро као стогодишњи старац. У почетку XVIII. в. певао је *побожне* и *поздравне песме* (Богородици, Сарајевцима и др.) пећски патријарашки протосинђел и учитељ *Висарион Павловић*, потоњи владика бачки (од 1731.), Дечански игуман *Константин* преписао је 1748. знамениту *Словеносрпску Хронику*, коју је по многим страним авторима и домаћим изворима написао несуђени деспот српски *Ђорђе* граф *Бранковић*, за време свога 22-годишњег сужањства у Бечу и Хебу (1689. — 1711.). У тој Хроници први пут је приказана прошлост Српског Народа од најстаријих времена до 1705., — на 3501. страници.... Осим тога владика црногорски *Василије Петровић*, бавећи се у Русији, написао је и 1754 у Москви штампао некритичну *Историју Црне Горе*, која је међутим прва наша штампана историја. А последњи Србин пећски патријарх *Василије Бркић* написао је 1771., такође за Русе, леп *опис турских области и живот Хришћана у њима*, који је тек у наше дане штампан.

Од XVII. в. почињу се међу наше претке доносити све више и руске штампане књиге, које су у XVIII. в., понајвише заузимањем београдско-карловачких митрополита успеле, да по већини цркава наших истисну старе *Србуље*. Са руским књигама и учитељима увлачио се постепено у нашу књижевност и *руско-словенски* језик, који је у XVIII. в. од српско сло-

венског или србуљског начинио *словено-српски* језик и правопис. Тај се језик врло мало разликује од руско-словенскога и владао је код нас од половине XVIII. в. све до друге половине XIX. в. — Тада га је из књижевности и писмености наше истиснуо чисти народни језик и Вуков правопис; али је руски црквено-словенски језик остао код нас и даље за богослужбени језик.

VI. Српска Црква под Цариградском Патријаршијом.

(1766.—1912.)

1. *Друго укидање Пећске Патријаршије.* — Само под притиском турске власти признала је Цариградска Патријаршија самосталност обновљеној Пећској Архиепископији; али никад не хтеде јој признати наслов Патријаршије. Но ипак је било појединих цариградских патријараха, који не беху одлучни противници самосталности Српске Цркве. Шта више, било је међу њима и таквих, који су штитили ту самосталност и онда када им се пружала прилика да је сасвим униште. Тако је на пр. 1718. патријарх *Јеремија*, са својим Синодом, осудио и проклео богатог грчког калуђера *Тимотеја*, што је за рата аустријско-турског 1716.—1718. купио од султана пећски архиепископски престо и прогнао законитог патријарха *Мојсеја Рајовића;* иако је Тимотије нудио цариградском патријарху да му подвргне Српску Цркву. Па и после бегства патријарха Арсенија IV. није цариградски патријарх ни покушао да укине Пећску Патријаршију, иако су прилике за то ванредно згодне биле. Та мисао сазрела је потпуно тек доцније, када је на цариградски патријаршки престо дошао властољубиви и енергични *Самуило I.* (први пут од 1763.—1768.). Овај патријарх прегао је одмах да доведе у ред своју патријаршију, у којој је за његових претходника владао сличан неред као и у Пећској Патријаршији. Њега је пре свега тиштао велики дуг Турцима. Стога он науми, да сву Православну Цркву у Турској подвргне својој власти, да би лакше могао тај дуг отплатити. Уз то се заносио мишљу: да помоћу грчких епископа, свештеника и школа све православне народе чим више погрчи; како би се у своје време, на развалинама Турске, што лакше обновило *Византијско Царство.* И приступивши послу он је брзо успео, да уништи самосталност обе друге Православне Цркве на Балкану и под своју власт вргне све народе под турском влашћу у Европи.

При извођењу своје намере ударио је прво на Пећску Патријаршију, у којој је већ очајно стање било, те је најлакше могао успети. — Он пре свега приказа последњег Србина на пећском престолу, патријарха *Василија Бркића-Карловчанина*, као неверна и султан га посла у прогонство. На место његово постави, у споразуму с турским властима, за патријарха Грка *Калиника II.* (1765.—1766.); а овога брзо наговори, да тобоже због несносних прилика у Патријаршији, поднесе оставку и уједно са осталим Грцима епископима Пећске Патријаршије замоли султана, да се та патријаршија укине и сједини са Цариградском. А када је то учињено Самуило је опрезно приступио султану и уверио га, да је то сједињење и из државних интереса неопходно потребно: јер ће тада државна благајница уредно добивати прописани данак на Пећ, као и сав заостали дуг; а уз то ће Грци епископи боље чувати Србе него њихови епископи, који су увек склони аустријском ћесару. Уједно ће се тако лакше моћи одолевати и ширењу по државу опасног Римокатолиштва и Протестантства... — Под утицајем оваковых разлога султан је брзо пристао на Самуилов предлог и *11. септембра 1766.* издаде ферман, да се Пећска Патријаршија коначно укида и подвргава Цариградској Патријаршији.

Када је патријарх Самуило ову живу жељу своју постигао, одмах је Пећ, с осталим местима која припадаху архиепископу, подвргао *Призренској Митрополији*, да се тако лакше затре и име старој Патријаршији. А дуг патријаршијски разрезао је на све српске епископе, свештенике, цркве, манастире и народ. Осим тога, када је оглобио Србе епископе, подметнуо им је разне кривице и послао их у манастире или заточења, а на њихова места поставио Грке. Против тога насиља потужио се црногорски владика Сава у име Срба епископа Руском Светом Синоду, али без успеха. — Тако је ето Стара Српска Црква постала робињом Грчке Цркве, а Српски Народ двоструким робом Турака и Грка.

2. *Охридска Архиепископија и њено укидање.* — Прва самостална Црква која је дошла под турску власт на Балкану беше Охридска Архиепископија. Стога је она са ширењем граница турских ширила и своју црквену власт на штету Цариградске, Трновске и Пећске Патријаршије. А после пропасти Бугарскога Царства (1397. и 1398.) и укидања Трновске Патријаршије брво је дошла под њену власт, бар за неко време, цела

Бугарска Црква, као и Православна Црква у Влашкој и Молдавској. Тако је до пада Цариграда у турске руке она постала најпространија и најјача самостална Црква на Балкану. Када је међутим Цариград пао 1453., па мало за тим и Смедерево 1459., те коначно уништена грчка и српска државна самосталност, тада су Турци поделили цело Балканско Полуострво на две самосталне црквене области. — Цариградској Патријаршији оставили су источни и јужни део са Бугарском, Молдавском и Влашком, а Охридској Архиепископији западни део са Српским Земљама и колонијама православних Грка и Арбанаса по Јужној Италији, Сицилији, Малти и Далмацији.

Грци су увек били поузданији Турцима него Срби, те после пада Цариграда они све више потискују Србе са архиепископских и епископских столица у Охридској Архиепископији. А када се 1557. обновила Пећска Патријаршија освојили су Грци сасвим остатке Охридске Архиепископије, па се од то доба у Маћедоноји опет јављају грчке богослужбене књиге и написи по црквама, који све више обузимају маха и истискују србуљско богослужење и књижевност...

Крајем XVI. в. изгубила је Охридска Архиепископија православне колоније у Јужној Италији, које су махом поунијаћене и поримокатоличене; а за тим Далмацију с Млецима, које потпадоше под Цариградску Патријаршију. — У XVII. в. стајали су врло често и Охридски архиепископи у преговорима с римским папама ради уније; те је почетком XVIII. в. папа поставио једног Маћедонца, васпитаног у *Илирском* Југословенском *Колегију* у Риму, за охридског унијатског епископа. Али све то остаде без успеха, иако је стање народа и Цркве у Охридској Архиепископији све теже и несносније бивало, због притиска турског и грчког.

Најпосле, енергични цариградски патријарх Самуило, који је укинуо самосталност Пећске Патријаршије, успео је већ после неколико месеци *1767.*, да на основу сличних разлога изради код султана укидање и Охридске Архиепискоје. А да се и траг затре тој Архиепископији даде пренети седиште епископије у *Преспу*. — Међутим 1857. *Охрид* је постао поново седиште епископâ охридско-преспанских.

3. *Фанариоти у Српској Цркви.* — Насиља грчких владика, тих злогласних *Фанариота*, додијавала су Српском Народу у јужним крајевима већ и пре пропасти Пећске Патријаршије

А када би им народ ускратио послушност они би га проклињали и турском силом упокоравали. Због тога су читава села и крајеви наши десетинама година остајали без свештеника и богослужења; те је народ сам држао Крсну Славу своју и на развалинама храмова својих *причешћивао се* преломљеним крсним колачем заливеним вином. И није чудо што су у таковим приликама многи слабији Срби подали у очајање, и да избегну двоструко ропство напуштали веру отаца својих па примали Мухамедовство. Тако је на пр. због таквих и других невоља прешло на Ислам око 50 наших села са више од 30.000 душа у околини Призрена, а у областима *Гора* и *Опоље*. А у Маћедонији, приликом укидања Охридске Архиепископије, пао је у очајање и сам митрополит мегленски *Иларион*, те не могавши спасти Цркву своју од насиља грчког и обести турске, издао је веру православну и прешао на Ислам са многим народом епархије своје... — Тако је ето отпочела власт Цариградске Патријаршије над Српском Црквом!

Грци, које су цариградски патријарси шиљали Србима за владике, обично нису знали српскога језика и били су махом врло лоши људи. Неки од њих бивали су пре тога епископи и митрополити у Малој Азији и Грчкој. Свима њима главна сврха беше, да што више оглобе јадни народ наш и његовом крвавом муком себе обогате. Стога је за њихово време овладала симонија и Српском као и Грчком Црквом; јер и они су за новац куповали владичанства од Турака и патријараха. Зато су они по милој вољи цепали парохије и продавали их бољим купцима, а за свештенике рукополагали и сасвим неписмене људе, па и недорасле младиће. Свештенству и народу судили су сами како су хтели: свештенике су били, везивали, затварали и оковали у гвожђа; али су обично и радије сваку казну претварали у новчану глобу. Ко би пак покушао да се опре њиховој одлуци, томе су претили страшном анатемом и бездушним турским судом. За добар новац допуштали су они и многа безакоња при склапању и развађању бракова; а црквеним и манастирским иметком располагали су као са својим личним добрима... — Против такова рада морали су поткаткад да устану и сами цариградски патријарси. Тако је на пр. 1815 патријарх Кирило VI. лишио достојанства ужичког епископа Данила утврдивши, да је: „варалица, који крчми Бога и тргује са Христом“, јер је „као опак и гладан вук растргао стадо

Христово тирански и свирепо, градећи од божанских тајана средство, да се дође до новца и грешнога добитка“. Али, већ после шест година 1821., исти Цариградски Синод шаље тога тако страшно жигосаног човека и опет Србима за митрополита у Ниш...

Тада су митрополите и епископе постављали често и поједини турски обласни управници — паше и везири. Тога је истина и пре бивало, али у много мањој мери. Тако је на пр. велики везир Хуршид паша 1813. поставио за београдског митрополита свога писара, нишког свештеника Дионисија; а нешто доцније Реџеп паша поставио је за митрополита једног неваљалог грчког калуђера, сврзимантију, који је код њега у Адакале на Дунаву био пандур и буљукбаша...

За тих и таквих Фанариота пала је српска просвета у Турској Царевини на најниже гране, па је народом још јаче овладала празноверица. — Грчке владике ишле су хотимично за тим, да би од неуког и празноверног народа што више користи могли извлачити и што лакше и дуже над њим владати. Због тога нису допуштали Србима да подижу школе своје, чак ни под крај XIX. в. И Срби у Старој Србији и Маћедонији имали су да издрже тешку борбу, док су успели да им се допусти подизати школе. Међутим, у свима већим местима где је било Грка отваране су грчке школе; а у Скопљу, Охриду, Јањини и Солуну отворене су биле и више грчке школе, у које су одлазили и по неки Срби. Иначе су Срби и даље учили се само по својим манастирима и код својих угледнијих парохијских свештеника; а тек по који ђак одлазио би у Сремске Карловце на науку.

Још су Фанариоти настојали да погрче Српску Цркву, а онда постепено и народ. Стога су у свима јужним крајевима нашим истисли словенско богослужење и увели грчко; а владике су и по другим крајевима служиле само грчки. Старе рукописе и књиге словенски и србуљски писане и штампане палили су и уништавали.[1] А да убију народну свест и понос забрањивали су прослављање Крснога Имена и српских све-

---

[1] Шта више већ у XVII. в. спалили су Грци на Св. Гори руске штампане књиге, које су биле исправније од њихових; те у мало да нису с њима жива спалили и једног Србина, старца *Дамаскина*, који се очајно бранио и није хтео да им нада један стари српски рукопис, који се с руским књигама тачно слагао.

титеља... Но поред свега тога међу претцима нашим нису они ни близу онолико могли успети колико међу Бугарима и Румунима, где су готово све више народне слојеве одродили и погрчили били. — Код нас су успели само толико, да упоредо са словенским богослужењем уведу и грчко по неким већим градовима, у којима је било јаких грчких и цинцарских колонија...

За такову отпорност нашу према Грцима стекли су многе заслуге и опет стари манастири наши, те припрости калуђери и свештеници, који често ни читати нису знали, али многи међу њима, поред свих рђавих примера грчких владика, искрено су побожни били и увек спремни беху да и живот свој жртвују за веру и добро народа свога. Они су нам дакле, и у тим тешким временима фанариатскога ропства, сачували Српство и Православље... Срећа је још уз то, да је само један део народа нашег дуго чамио у томе ропству, — Црна Гора није га ни осетила, а Србија га се већ почетком XIX. в. опростила; Босна и Херцеговина решише се Грка пред крај XIX. в., а Стара Србија и Маћедонија тек у наше дане, после славне косовске освете 1912.

ДРУГИ ДЕО.

САВРЕМЕНА СРПСКА ЦРКВА.

ПРЕГЛЕД.

Из Старе Српске Цркве одвојиле су се и развиле све данашње самосталне и самоуправне црквене области наше, које сачињавају *Савремену Српску Цркву.* — Одвајање то почело је већ крајем XVII. в., када је турска моћ почела опадати и велики део Срба дошао под власт аустроугарских владалаца. Тада је, силом политичких прилика, за Србе у *Угарској, Славонији* и *Хрватској* основана прво самоуправна, а доцније и потпуно самостална *Митрополија Карловачка.* Са укидањем Пећске Патријаршије 1766. образована је за *Црну Гору* самостална *Митрополија Цетињска*; а са ослобађањем *Србије* од Турака током XIX. в. дошло се испрва до самоуправне, доцније и до потпуно самосталне *Митрополије Београдске.* Обе ове митрополије готово су подвостручене 1912. и 1913. присаједињењем *Старе Србије* и *Македоније* тадашњим нашим краљевинама — Црној Гори и Србији... Од почетка XIX. в. развија се и Српска Црква у *Далмацији*, која од 1867., и опет силом политичких прилика, постаје саставни део *Митрополије Буковинско-Далматинске.* А од 1880. постоји самоуправна, готово самостална, *Православна Српска Црква у Босни и Херцеговини,* којој је цариградски патријарх све до скора био, бар формално, врховни духовни поглавица. — Најпосле, и у *Америци* постоји слабо организована Српска Црква, под врховном влашћу руског америчког архиепископа.

Одмах после ослобођења и уједињења свега народа нашег у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца прогласили су архијереји наши и уједињење свих српских обласних Цркава у једну Српску Цркву; која је 30. августа 1920., на дан прославе свих српских светитеља, проглашена *Српском Патријаршијом.*

I. Српска Црква у Војводини, Славонији и Хрватској.

(Митрополија Карловачка).

а) ПРОШЛОСТ.

1. *Сеоба и повластице народне.* — Ове земље заузела је Аустрија већ крајем XVII. в. тако да је после Карловачког Мира (1699.) остао под Турцима само Банат и доњи Срем. А миром у Пожаревцу 1718. добила је Аустрија, поред тих крајева, још и велики део данашње Србије, Влашку до Алуте и уски део Босне уз Саву до Уне. Но Београдским Миром 1739. постадоше Дунав, Сава и Уна главне границе између Аустрије и Турске. Та међа коначно је утврђена миром у Свиштову 1791... — По тим међама равнале су се и границе Митрополије Карловачке.

За тих ратова прешло је много тисућа Срба са Балкана у Угарску, Славонију и Хрватску, те се број староседелаца и раније досељених Срба по тим крајевима знатно умножио... Али, како по броју тако и по повластицама најважнија је она сеоба, коју је крајем XVII. в. извео пећски патријарх Арсеније III. Чрнојевић. — Он је, измичући с многим народом пред осветом турском, већ у почетку лета *1690.* налазио се у Београду. Ту га стиже позив цара Леополда I. од 6. априла исте године. У том позиву обећавају се свима балканским народима, а у првом реду Србима, поред слободе вере и избора војводâ, још и многе друге повластице, ако пристану уз Аустрију и поново се дигну против Турака. Стога патријарх одмах сазва збор народних првака, који одлуче да цара Леополда коначно признаду својим господарем и обећају му, да ће уз њега и даље верно истрајати у борби с Турцима... О тој одлуци известио је цара народни пуномоћник, родољубиви и даровити јенопољско-арадски владика Исаије Дијаковић. Он је уједно поднео цару молбу, да Српском Народу, који ступа под његову власт, у првом реду осигура *црквено-народну самоуправу (аутономију),* по дотадашњем обичају, на челу с патријархом или архиепископом.

Међутим, док је цар у Бечу примио Исаију и тачно по жељи народних представника *21. августа 1690.* потписао *повластицу,* дотле су Турци све више потискивали ослабелу аустријску војску. А када им се 8. септембра предаде и Ниш, под часним условима, Турци мирно пропустише немачку посаду, док Србе све посекоше... Пред тим новим ужасним знацима турске освете подиже се многи народ из разних крајева Србије и побеже Београду; а за тим с патријархом, владикама, свештенством, моћима српских светитеља, црквеним стварима и већ раније из Старе Србије избеглим народом и његовим благом, пређе Саву и Дунав, да наскоро, после пада Смедерева и Београда, узмакне чак до Сент-Андрије више Будима. — Сам патријарх и велики део пребеглога народа није мислио стално остати у овим земљама. Стога су се они годинама надали повратку на своја стара огњишта. Али, Аустрија је у исто време ратовала и с Французима на Рајни, куда је и многе Србе послала, те није била кадра да истера Турке ни из доњег Срема и Баната, а камо ли да даље продре.

Повластице, које је цар Леополд I. дао Србима, привилегијом од 21. августа 1690., односиле су се махом на слободу Православне Српске Цркве под римокатоличком аустро-угарском влашћу. Стога су оне биле главни *основ* народно-црквеној и просветној самоуправи у Митрополији Карловачкој. — Том привилегијом дата је нашим претцима слобода вршења богослужења по православном српском начину и употреба старог календара; а патријарху и осталом свештенству дарована су у *главном* иста права, која су имали и под Турцима. Тако је на пр. одређено, да архиепископом може постати само Србин, кога Српски Народно-црквени Сабор изабере; а он као врховни црквени старешина може слободно, по старим обичајима, управљати црквено-народним животом: постављати митрополите, епископе, игумане и свештенике, те подизати цркве, манастире и т. д. Но под турском влашћу имао је патријарх и нека световна права над Србима, а народ је опет имао своју сеоску и градску самоуправу. Стога умоле они цара, да им и та права потврди. И цар Леополд I. *20. августа 1691.,* потврдивши прву привилегију, додаде још нове повластице, а нарочито: да Срби зависе од свога архиепископа и у *световним* стварима, те да он наслеђује не само епископе него и све друге Србе, који умру без наследника и тестамента (т. зв. *кадуцитет*)...; а Срби по градовима и селима, да могу слободно живети по својим обичајима и под управом својих народних власти (магистрата), кнежева и других старешина, које сами изаберу.

2. *Прво црквено уређење.* — На основу тих повластица патријарх је одмах прегао, да уреди Српску Цркву под аустријском

влашћу Ово уређење било је тим нужније, што је баш тада на све стране претила велика опасност од *уније*... Стога он пре свега попуни упражњене старе епископије, а у крајевима где се сада знатно повећао број Срба, установи нове. Тако у средњој Угарској, поред *Будимске, Темишварско — Липовске* и *Јенопољско — Арадске Епископије*, постаде и *Велико-Варадско — Јегарска Епископија;* у јужној Угарској, поред *Бачке* и *Вршачке*, подиже се и *Мухачко-Сигетска Епархија;* а у Хрватској, поред *Марчанске* доцније *Северинске*, установљена би *Карловачко-Сењска* и *Костајничко-Зрињопољско-Личка Епархија*. То уређење потврди цар Леополд 4. марта 1695. с тим, да стара *Славонска* и *Сремска Епархија* остану патријарху, који може становати и у манастиру Ораховици у Славонији или у манастиру Врднику у Срему. Али патријарх је поставио посебне епископе и за те епархије, а сам је становао понајвише у Сент-Андрији, где је онда било највише Срба на окупу (преко 12.000) и главно средиште српског народног живота. Спахилуци и замци *Сирач* код Дарувара у Славонији и *Сечуј* на Дунаву у јужној Угарској, који су патријарху један за другим 1695. и 1698. г. даровани били, брзо су му одузети, по тобожњем праву трећега, те је у њима само кратко време пребивао. — У замену за та добра и дуг, што га је држава њему дуговала, добио је патријарх пред своју смрт 1706. г. спахилук *Даљ* код Осека, са селима Белим Брдом и Боровом; па је тај спахилук и данас митрополијско добро.

После смрти Арсенијеве († 1706.) изабран је за наследника му, на првом сабору 1708. у манастиру Крушедолу, владика *Исаије Дијаковић* († 1708). — Он је митрополијском добру поклонио и свој спахилук *Нерадин, Банковце* и манасир *Гргетег*, који је доцније (крајем XVIII. в.) држава силом откупила и у име тога откупа давала карловачким митрополитима 10.000 к. годишње. — Том приликом решио је Сабор, да поглавица Српске Цркве у Аустро-Угарској станује у старом деспотском манастиру *Крушедолу*, да се митрополија назива Крушедолском, да епархија његова обухвата Срем са Осечким Пољем, да он носи наслов *врховни митрополит* и да над собом признаје духовну власт *пећскога патријарха*. Сабор у Карловцима 1713. преместио је седиште митрополије, због згоднијих веза на Дунаву, у *Карловце*. Неко време за тим било је седиште митрополита и у Београду. — То је било у доба аустријске окупације северног дела Србије (1718.—1739.), после спајања Београдске и Карловачке Митрополије 1726. А од 1739., када Србија поново дође под Турке, седиште српских митрополита у Угарској и Хрватској налази се стално у Сремским Карловцима. Митрополити карловачки од 1713. г. носе и наслов *архиепископа српског*. Тај наслов осигуран им је био већ царском привилегијом од 1690., а после Пожаревачког Мира 1718. признао га је и пећски патријарх. Тек од 1848. носили су карловачки митрополити и наслов *патријарха*. — Тај наслов дадоше митрополиту Рајачићу представници Српскога Народа сакупљени 1. маја 1848. у Карловцима на скупштину, да се договоре шта да предузму у обрану своје народности од насилних Мађара. Цар Фрања Јосиф I. потврдио је тај наслов и оставио га свима осталим митрополитима карловачким.

Духовна зависност Карловачке Митрополије од Пећске Патријаршије одржала се дуго и поред противљења аустријских државних власти. Формално је ишчезла тек са укидањем Пећске Патријаршије 1766., иако је фактички већ много раније престала. — После тога Цариградска Патријаршија, а с њом и остале самосталне Православне Цркве, признадоше Српску Цркву под аустро-угарском влашћу као потпуно независну и самоуправну Митрополију Карловачку.

4. *Живот Народа*. — Православни Срби у Митрополији Карловачкој нису оружјем покорени и освојени били. Они су махом добровољно признали власт аустријских царева, устајали против Турака и заједно с аустријском војском прогнали их из Угарске, Славоније и Хрватске. Стога су аустријски цареви уважавали Србе и давали им многе повластице, које су их одликовале од других народа. Но за те повластице Мађари и Хрвати нису хтели да чују, те су читав век на својим саборима огорчено устајали против српских права и прогласили их штетнима по државу и верске интересе. Зато су Срби, поред свих повластица на хартији, морали да подносе многе муке, бранећи се од насиља мађарских, хрватских и аустријских власти; које су, у тежњи за унијаћењем, сваком приликом настојале, да што више ограниче и на свој начин протумаче права Српске Православне Цркве и Народа. — Ради тога готово сви митрополити наши из XVIII. в. проводили су често по читаве месеце у Бечу, заузимајући се код царскога двора за права и интересе своје Цркве и Народа.

Аустријски су цареви често требали Србе као одличне ратнике, па су им на њихове многобројне захтеве доста често потврђивали издане привилегије. Последња је потврда од царице Марије Терезије 1743. Али у мирно доба и сами су цареви настојали да окрње српске повластице. Стога су у тој неравној борби, већ у првој половини XVII. в., збрисана сва политичка права Српскога Народа, а црквена знатно ограничена и измењена. Шта више, наметнутом црквеном Уредбом — Декларацијом — од 1779. добила је римокатоличка државна власт законтијом — над нашом Православном Црквом, а повластицеску превласт над нашом Православном Црквом, а повластице су тако потиснуте биле, да су доцније сасвим напуштене и готово заборављене.

Већ од г. 1694. патријарх Арсеније III., уређујући народни и црквени живот, молио је више пута цара, да се Србима расељаним по Угарској даде за насељење посебно земљиште у Славонији, Срему, Бачкој и Барањи. Ту молбу поновио је и Црквено-народни Сабор у Крушедолу 1708. Али државне власти, иако су то испрва обећале, не хтедоше допустити, бојећи се, да се Срби тако удружени и окупљени не осиле и створе државу у држави.[1] И Црквено-народни Сабор, одржан у Темишвару 1790., тражио је засебно земљиште за Српску Војводину, али од тога и опет не би ништа. Тек када је 1848. Српски Народ у Угарској и Срему скочио на оружје у обрану своје народности и сам прогласио Срем, Банат и Бачку за Војводину своју а ђенерала Стефана Шупљикца за војводу свога, потврдио је и цар Фрања Јосиф I. Српску Војводину и у свој наслов узео титулу *велики војвода српски*. Али је та Војводина већ 1861. коначно укинута и предата Мађарима, иако је наш политички сабор, који се састао те године, на позив царскога двора донео био и Устав за своју Војводину.

Срби по Угарској и Славонији, већ убрзо после Карловачког Мира 1699., раздељени су били на *граничаре* и *паоре*

[1] Ради тога је већ 1689. заробљен српски историк *Ђорђе граф Бранковић*, кога су Срби признали својим деспотом, и држан је у заточењу у Бечу и Хебу све до смрти његове 1711., иако су представници Србскога Народа много пута молили цара, да им недужног сужња пусти на слободу. — Да се Срби умире допуштено им је било 1691., да изаберу себи подвојводу. Они су то и учинили. А када је први подвојвода *Јован Монастирлија* умро 1707. није више допуштен био ни избор подвојводе, већ су сви србски војници подвргнути врховној власти немачких офисира.

или *кметове*; дочим Срби у Хрватској постадоше скоро сви граничари, као и они што се тамо доселише још у XVI. и XVII. веку. Тако је око две трећине Срба било у *Војној Крајини*, која је потпадала под власт Дворског Ратног Савета у Бечу и Грацу, а тек једна трећина остала је у *Провинцијалу*, под спахијама и угарским жупанијским и грађанским властима. И једни и други били су ратари, а живели су у задругама. Земља у Крајини била је царска, а у Провинцијалу спахијска. *Крајишници* су за њу морали чувати стражу на Крајини и војевати по свима војним пољима; а *кметови* су давали спахијама десети или девети део плода, на спахилуку работали и још уз то сносили све државне терете и трпели тешке спахијске глобе и неправде. Зато је кметски живот често пута био очајан, те су многи бегали и у Турску или се одметали у хајдуке и дизали крваве устанке против бездушних спахија и њихових чиновника. А граничари волели су и умрети него ли кметовима постати, те су се свагда очајно бранили када су Мађари и Хрвати настојали, да се Крајина укину и крајишници подвргну грађанској власти. Стога је од 1751.—1753. преко 100.000 Срба под вођством својих виших офисира, отишло у Русију,[1] када је царица Марија Терезија, да испуни обећање дато Мађарима, наредила укидање једнога дела Војничке Крајине по Срему, Бачкој и Банату.

Срби у Крајини били су одлични војници, те су многи, поред свих сметња, јунаштвом и даровитошћу попели се и до највиших војничких части; а међу офисирима беше их и великих родољуба и заштитника вере и народности своје, али их је много више у туђини веру изгубило и пропало за народ свој. — Крајина је коначно укинута 1871. и 1881.; док су кметови у главном већ у половини XIX. в. откупљени од спахија и постали слободни господари свога земљишта...

4. *Живот Цркве*. — Унутрашњи живот Цркве био је у прво време готово исти као и дотле у Пећској Патријаршији; али се брзо почео измењивати под утицајем нових прилика, западне културе и одлучног настојавања државних власти. Први важни реформатори нашег црквеног и народног живота беху београдско-карловачки митрополити *Мојсеј Петровић* 1713.—

[1] У Русији су Срби такође основали Крајину на обалама Дњепра, према Кримским Татарима, и назваше је *Новом Србијом* (данашња *Јекатеринославска Губернија*), али се брзо порусише и изгубише за Српство.

1726.—1730.) и *Вићентије Јовановић* (1731.—1737.). Они су пре свега обратили пажњу на најважнијег чиниоца — на *парохијско свештенство* и настојаваху, да га просвете и подигну, да што успешније радити може у народу, па су му прописали и *правила*, по којима има да води свој приватни и јавни живот (1724. и 1733.) — У тим правилима одређује се и облик одела: дуго, загасито плаво, црн кожни појас и т. д. А нарочитим одредбама, синодским и саборским закључцима, устајали су против религијско-моралних недостатака, празноверица и рђавих народних обичаја, што се увукоше у готово подивљали народ наш за турскога господарства. Они су даље одредили, да се у свакој парохији подигне црква, али не ниска и тесна од плетера и дрвета као за Турака, него што већа, лепша и зидана; а за цркве да се набаве звона и нужне ствари, те поставе тутори и уведу књиге, у које ће се уписивати дани венчања, крштења и смрти. Митрополитски и епископски егзарси обилазили су често свештенство и народ, те га поучавали, саветовали и поправљали; а за постова шиљани су нарочити искусни духовници, да исповедају и поучавају народ.

Радило се и на поправци живота монашког, те су 1733. издата *правила* и *за калуђере;* одређено је уједно, да манастири могу бити само *киновије*, где је све заједничко, а нипошто *идиоритми*, где сваки калуђер има своје имање и издржавање. Тада је било још понешто и *женских манастира* и калуђерица. — У Срему је био женски манастир *Стари Јазак*; у Славонији беше калуђерица код манастира *Пакре* и *Ораховице*, а у Хрватској код манастира *Комоговине*. Када су од 1771.—1779., по налогу државних власти, 12 манастира наших укинути, нестало је и калуђерица.

Митрополит Вићентије покушао је 1736. да уведе *Велики Духовни Суд* у Срем. Карловцима и мале *Духовне Судове* или *Консисторије* по свима епархијама; али су ови могли уређени бити тек у другој половини XVIII. в. Још је намеравао, да поред саборне цркве, резиденције и школâ, подигне народну књижницу и болницу у Београду. Но у сред његова добро смишљена родољубива рада стиже га смрт; а патријарх пећски *Арсеније IV. Јовановић—Шакабента*, који је у то доба избегао овамо и постао му наследник (1737.—1748.), није умео да настави и усаврши велико дело црквенога уређења, које тако лепо отпочеше родољубиви митрополити Мојсеј и Вићентије.

Тек када је 1749. дошао на престо карловачких митрополита њихов ученик и ревносни помоћник — генерални егзарх *Павле Ненадовић* (1749.—1768.), крену се опет озбиљан и смишљен рад на подизању и уређењу религијско-моралног и црквено-просветног живота у Митрополији Карловачкој.

Ненадовић је одмах пошао стопама својих великих учитеља и обновио, утврдио и усавршио њихове установе. А знајући добро, да је велика сметња у раду на културно-просветном подизању народном несташица материјалних средстава, основао је пре свега *Клирикални* или *Школски Фонд*, у који поред њега прилагаху епископи, манастири и главнији људи из народа. Тај Фонд износи данас око 5 милиона к. и подмирује многе просветне потребе народа нашег. Из његове оставине основао је Народно-црквени Сабор 1769. један други Фонд, тако звани *Неприкосновени Фонд*, у који и данас иде један део оставине митрополитâ, епископâ и друго, те износи такође око 5 милиј. к. и подмирује плате епископима, као и друге црквене потребе. — Тако је Ненадовић ударио основ данашњим Народно-црквеним Фондовима! Он је саградио и велику саборну цркву у Карловцима, која је недавно обновљена и лепо украшена; а из основа обновио је и украсио манастир Грргетег, који је тада још био митрополијско добро...

Цео унутрашњи и спољашњи живот Српске Цркве у Карловачкој Митрополији, готово читав век, оснивао се само на привилегијама, општим канонским прописима, изложеним у Крмчији, и на вековима утврђеном обичајном праву старе наше Цркве. Посебне какове уредбе није било. Синоди и Црквено-Народни Сабори нису је донели, а потрошили су много времена и трошка на своје састанке. Стога је, поред свега родољубивог настојања честитих митрополита и епископа, још врло много нереда бивало у црквеном животу по свима епархијама нашим. И аустријска државна власт, која је већ 1745. основала једно нарочито министарство за српске послове, а 1747 проширила га у тако звану *Илирску Дворску Депутацију*, узе на себе дужност, да у своме интересу уреди све грађанске и црквено-правне одношаје Срба у Митрополији Карловачкој. Стога је на изборном Црквено-народном Сабору 1769. царски комесар наредио, да народни представници пре избора митрополита расправе сва важнија питања црквено-народног живота. Сабор је то учинио и царица Марија Терезија

издаде 1770. једну уредбу за Митрополију Карловачку, под именом *Регуламент*. Та уредба узбунила је силно наш народ, јер су многи закључци сабора сасвим измењени били и народне повластице грдно окрњене. Стога је државна власт била присиљена да повуче ту уредбу, те је Архијерејском Синоду предала основу нове уредбе на преглед и примедбе. Синод учини своју дужност, али влада не усвоји његове примедбе, већ изда 1777. нови Регуламент, који још већма подиже буну у народу тако, да је и крв пала. Због тога је укинута Илирска Дворска Депутација и Срби поново потчињени Дворском Ратном Савету и Угарској Дворској Канцеларији. Повучен је и овај други Регуламент, те је 1779. издата нова уредба под именом *Декларагорија*. Њу је наш народ силом прилика морао да прими, иако је и она силно окрњила повластичка права Српске Цркве и Народа. Тада су укинути и измењени многи обичаји старе Српске Цркве. Тако је нестало духовника, егзараха, калуђерица; укинути су многи празници и т. д. А после три године (1782.) изашла је посебна уредба, позната под именом *Конзисторијална Систeма*. — Она садржи прописе о *Епархијским Конзисторијама* и о *Великом Духовном Суду*, тако званој *Апелаторији*, као призивној власти и т. д. Неки делови њени још и данас важе.

Тако Митрополија Карловачка доби своје прво *устројство*, по коме је морала да удешава живот пуних деведесет година (1779.—1869.). — Од то доба наступа нови живот у овој црквеној области нашој, те се полагано напуштају и заборављају многе традиције Старе Српске Цркве, а прима много новог под утицајем Запада и Русије...

За то време најзнатнији беху митрополити *Стефан Стратимировић* (1790. — 1836.) и *Јосиф Рајачић* (1842 — 1861.). Први се одликовао особитом спремом и оданошћу Православљу, те се бринуо за просвету свештенства и народа, а основао је и фонд за градњу митрополитске резиденције у Карловцима, коју је тек патријарх *Георгије Бранковић* (1890—1907.) саградио. — То је данас најлепши и најбогатији митрополитски двор у целоме Српству. *Рајачић* се истакао особитом енергијом и великим родољубљем, нарочито као народни старешина за крвавога устанка 1848.—9., против Мађара у одбрану српске народности. После смрти његове брзо су наступиле нове прилике, које су, утицајем духа вре-

мена, довеле до оштрих сукоба између представника Цркве и Народа, који се почеше отимати о превласт у црквено-управном животу. — Та је борба донела много штете Цркви и Народу.

Народно-црквени Сабор и *Синод* 1864.—5. донеше нову црквено-народну уредбу, коју је 1868. цар потврдио уз неке измене. То је познати *Краљевски Рескрипт*, који је заменио Декларагорију, те се по њему и данас управља црквени и просветни живот народа нашег у Митрополији Карловачкој.

5. *Архијерејски Синоди и Црквено-народни Сабори*. — Иако су и први митрополити држали годишње Архијерејске Саборе или Синоде нису се они много обазирали на закључке њихове. По повластицама, и по обичајном праву донешеном са Балкана, они сами беху фактички господари у Цркви. Тек доцније, а нарочито од друге половине XVIII. в., почињу Синоди да добивају све више утицаја како при избору епископâ, тако и при решавању других предмета црквенога живота.[1] Тада је почела да пада аутократска власт митрополитова; али је државна власт одмах почела настојати, да присвоји себи што већи утицај и у Синоду. Стога је 1760. одређено, да се ни Синод не може одржати без нарочитог царског допуштења; а доцније је и законом утврђено, да и на синодским седницама мора присуствовати царски пуномоћник — *комесар*. Делокруг Синода није се тачно знао све до најновијег времена; те се особито у XVIII. в. врло често догађало, да је Синод решавао послове који спадају у делокруг Црквено-народних Сабора и обратно. Тек 1911. г. израдио је епископат, са патријархом *Лукијаном Богдановићем* (1908.—1913.), прво синодско устројство под именом *Синодални Статут*, који је те године добио и царску потврду.

Важан чинилац у животу Цркве и Народа Митрополије Карловачке беху и *Црквено-народни Сабори*. — Они се развише из обичаја пећских патријараха, да се у важнијим моментима црквено-народног живота саветују са најугледнијим представницима Цркве и Народа. А повластица од 1690. осигурала је томе Представништву, као најважније право, избор архиепископа. У Саборима тим превлађивао је испрва број

[1] И пре тога доносили су Синоди важне одредбе, али су оне обично биле израз воље митрополитове. — Тако је на пр. Синод из 1732. уредио питање о епископским оставинама, наредио увођење диптиха по црквама, прописао да епископи могу носити сакосе и митре само у својим епархијама, а када са архиепископом служе онда по старом обичају имају да служе у фелону и њеној епископској капи, и т. д.

црквених представника, а доцније је постепено ушло у обичај и узакоњено, да поред архиепископа и епископа буде само једна трећина свештеника, а две трећине световњака. Тада је одређен и сталан број саборских посланика. То је учињено први пут за Сабор од 1749., када је наређено да има бити свега 75 посланика и то: 25 свештеника, 25 офисира крајишника и 25 грађана провинцијалаца. Деклараторија је то коначно узаконила, те је тако остало до данас; само што се, од укидања Крајине место 25 офисира бирало 25 световњака без обзира на сталеж. Све су посланике испрва именовали и позивали сами митрополити и епископи по својим епархијама, обично најугледније људе. Доцније је право избора дато свима сталежима по епархијама, да сами себи бирају представнике; док је *изборни ред* за Српски Народно-црквени Сабор, који је цар 1871. потврдио, установио, да свих 75 посланика бирају свештенички и световни бирачи заједно, по нарочито одређеним изборним срезовима у епархијама. — И Сабор дуго времена није имао тачно одређен делокруг. Први пут учињено је то у Декларацији 1779., а коначно у Саборском Устројству од 1875.

До данас је одржано 47 познатих нам Сабора, од којих су 19 имали главни задатак да изаберу митрополита; а сви остали бавили су се решавањем разних народно-црквених, па и чисто народних политичких питања. Међу расправним Саборима најважнији беше онај од *1769.*, чији закључци послужише за основ и *Декларацији* од 1779.; и онај од *1865.* чији закључци уђоше у *Краљевски Рескрипт* од 1868. Важан је био и Сабор 1790., који је држан у Темишвару, али његови закључци нису никад у живот приведени, иако су делимично и царску потврду добили. — Тај Сабор имао је више политички него црквени карактер. Важан је био и политички Сабор, одржан у Баји још 1694. Њега су сазвали патријарх Арсеније III. и подвојвода Јован Монастирлија. Радило се у њему поред осталога, о сабирању расејаних Срба по Угарској и насељавању њихову по Срему, Славонији, Барањи и Бачкој. Још су политички Сабори били *Мајска Скупштина* у Карловцима 1848., која је закључила крвави устанак против Мађара, изабрала војводу и архиепископу дала наслов патријарха; и *Благовештенски Сабор* 1861., који је донео Устројство за Српску Војводину, која је међутим укинута била.

Од Првог изборног Сабора у Крушедолу 1708. учествовали су царски комесари на свима саборима нашим тек неколико сабора расправних одржано је без царскога комесара. — Сабори су одржавани већином у седишту митрополитову, испрва обично у катедралној цркви, а доцније у разним већим просторијама. У новије време саграђен у Карловцима *Народни Дом* са нарочитом саборском двораном. У првој половини XVIII. в., а нешто и доцније, Сабори су служили митрополитима као снажан ослонац у обрани, врло често крњених, народних и црквених повластица, те су са њих шиљане многобројне тужбе и народна изасланства у Беч, да траже заштиту против разних повреда. Стога су први митрополити много држали до Сабора и највише су помогли да се Сабори овако развију. — Но државне власти ометале су увек рад наших Сабора; па када се још успело, да се распири борба између јерархије и световног елемента о превласт, дошло се до тога, да су многи Сабори бивали више на штету него на корист Цркве и Народа...

6. *Борба с римокатоличком и протестантском пропагандом.* — Као што су у Хрватској, помоћу државних власти, римокатолички бискупи свима силама настојали, да тамошње Србе поунијате, чинили су то исто и у Угарској и у Славонији, чим су из тих земаља Турци протерани. И већ 1688. успели су, да приведу у *унију* хоповског сремског епископа Лонгина Рајића, а за тим његова брата Јова игумана манастира Ораховице у Славонији и Јефтимија Негомировића игумана грабовачког у Барањи, са доста свештеника и народних представника. То унијаћење обављено је свечано 1690 у Печују. И да није патријарх Арсеније III. баш наскоро после тога прешао у Угарску, наступила би велика опасност по Православље у тим земљама; јер обезглављени народ и ниже свештенство тешко би дуго одолевало наговарању и насиљу својих поунијаћених црквених старешина и државних власти.

Нема сумње, да је Арсеније већ на Балкану чуо шта се ради са Православљем под аустро-угарском влашћу, па је за то на збору у Београду с народним првацима пре свега тражио, да цар свечаним списом зајамчи Србима слободу Православља и црквено-народну самоуправу. А када је то добио и прешао у Угарску одмах је најенергичније приступио послу, да народ свој одврати од уније. Стога је већ 1692. отишао

чак у Хрватску и био у манастирима Лепавини и Марчи, те показујући царске повластице, бодрио и храбрио народ, да остане веран Православљу. И све листом пристаде уз њега, а тек понешто одметну се сасвим у Римокатолиштво. Не поврати више унију међу Србе ни нови отпадник архимандрит Петроније Љубибратић, који је 1693. постао унијатски владика за Срем и Славонију. Православни Срби у Славонији, потакнути патријархом и родољубивим калуђерима, огорчено се дигоше против Петронија и уније, те на своме збору у Каменској 1700. закључише, да ће сваког ко приступи унији каменисати и кућу му са земљом сравнити, као што су неколико година пре тога и учинили православни Срби са унијатима у Марчанском Владичанству у Хрватској... — Тако од уније не би ништа, а сам Љубибратић покаја се пред смрт своју и поврати се у Православље, те 1704. и резиденција његова у Пакрацу дође у руке патријархове, који одмах постави тамо за православног владику Софронија Подгоричанина.

Али римски бискупи и државне власти нису напустиле мисао, да поунијате Србе, и свима могућим начинима, кроз цео XVIII. в., настојали су, да ту своју намеру изведу. Стога су сваком приликом крњили повластице народне и настојали, да разбију јединствену организацију Православне Српске Цркве у Митрополији Карловачкој. — Патријарху су 1701. забранили наслов патријарашки, јер је импоновао; али су га брзо повратили, чим су им Срби устребали против Ракоцијевих устаника (1703.). У опште, Срби су увек мирнији били када је Монархија ратовала, јер су им требале храбре мишице српских синова, који су на позив својих епископа и свештеника хрлили у бој. Иначе су православним свештеницима одузимали имунитет (повластице) и гонили их, да сносе све терете као и сељаци; док су поунијаћеним свештеницима давали награде и сва права, која уживају и римокатолички свештеници. Забрањивали су зидање и обнављање цркава без нарочите дозволе; а тада су налагали, да се имају градити у римокатоличком талијанском *барокном стилу,* — забрањујући *српско-византијски стил* с кубетима, — како би се те цркве временом лакше у римске обрнути могле. Без дозволе подигнуте цркве рушили су до основа. На развалинама турских џамија и старих хришћанских цркава *(клиса)*, допуштали су само Римокатолицима да подижу своје цркве. По градовима и селима где није било православне

цркве, а било је римских свештеника, нису пуштали православне свештенике да крсте, венчавају и друге обреде врше Православнима, него су све то силом извршивали по своме обреду римски свештеници. У мешовитим браковима сва су деца морала бити Римокатолици; па су због тога наше црквене власти забрањивале мешовите бракове. Ни сужњима у тамницу нису пуштали православне свештенике, те их је и на губилиште пратио римски духовник. На војсци су гонили православне војнике у римску цркву и покопавали их римски свештеници. Јавне црквене свечаности и ношење литије по градовима строго су забрањивали; а српске занатлије гонили су, да учествују у римским процесијама и носе своје задружне — циховске барјаке. Гонили су даље све православне Србе, да светкују и римске празнике. А ко би примио унију или римску веру томе се у свему ишло на руку — Такови офисири напредовали су много лакше и боље, а сељаци и прости војници дељени су од оца и браће и добивали бољи део; кривци, а нарочито свештеници, ослобађани су тада казне и т. д. У Провинцијалу никакав Православни није могао бити примљен у државну службу, а 1723. и 1741. поновљени су на Угарској Дијети стари закони, да у Хрватској и Славонији само Римокатолици могу бити поседници земаља и властела. Уз то многим Србима офисирима и сељацима, који су се у ратовима одликовали особитом храброшћу, и за то од царева добивали племићске дипломе, нису Жупанијске Скупштине хтеле да признаду племићска права док бар унију не приме. — Стога је доста наших најимућнијих људи прешло у римску веру и попунило редове старе хрватске, славонске и мађарске властеле.

Православним епископима често није допуштано да походе паству своју; шта више, у Хрватској био је случај, да новопосвећене и од царице потврђене епископе не хтедоше по неколико година да пусте у њихове епархије. А у околини манастира Марче, који су унијати себи силом пригрбили, крвавим шибањем, затварањем и разним другим мучењима патили су оне, који не хтедоше да се одрекну Православља и признаду унијатског марчанског епископа. Најпосле, почело се на унији радити и кроз школе. Па шта више и самом Архијерском Синоду хтели су 1774. да натуре, да изда као свој један римокатолички Катихизис. Од тога је спасао Српску Цркву учени архимандрит Јован Рајић, који је брзо саставио један право-

славни Катихизис... Тада су укинути и сви српски народни празници, осим Св. Саве; смањен је број свештеника, основане су немачке школе по Крајини и у њих српска деца гоњена; па је народ на све то, као и на сваку другу новотарију с неповерењем гледао и тумачио је као корак ближе унији. — Стога наши претци нису хтели да приме ни уважање новог календара, а ни латиницу у школе, када им је то, крајем XVIII. и почетком XIX. в. држава наметала; па су се бунили и против наредбе, да се мртваци носе у затвореним ковчезима и закопавају у гробља ван села, а не крај цркава, и т. д.

Наши митрополити и епископи имали су грдне муке, бранећи Цркву и Народ свој од свих тих разних насиља, те су многе месеце проводили у Бечу, тражећи код двора заштиту и нову потврду повластица. А Црквено-народни Сабори помагали су их у томе ревносно и шиљали своје изасланике у Беч, с многобројним тужбама из свију крајева на неправде што су их чинили римски бискупи и државне власти православним Србима, против свих царских повластица и правде. Али је и то доцније забрањено.

Тек с доласком на престо цара Јосифа II. (1780.—1790.) сванули су мало бољи дани православним Србима и њиховој Цркви у Аустро-Угарској. Његов Toleranz Patent од 1781. даде им слободу вере, а Угарски Сабор од 1791. и грађанска права, те мало дануше душом. Али је и после тога још дуго времена та равноправност само формална била. Државна власт настојала је и даље за унијом те су унијатски епископи: српски у Крижевцима, румунски у Великом Вараду и русински у Мункачу, добивали велике своте новаца за пропаганду. Стога је родољубиви митрополит Стратимировић 1798. у Бечу енергично настојао, да се коначно укине давање новчане помоћи онима који приме унију, јер иначе Срби никад мира неће имати. А када му је цар Франња I. (1792.—1832.) признао, да држава зато највише настоји да поунијати или порими Србе, јер се овако боји веза наших с Русијом, одговорио му је митрополит: „да се не треба бојати тих веза ако нам је овде добро; али ако нам овде не би добро било, тада би и да смо Римокатолици потражили иноверне савезнике“...

У XIX. в. јењала је сасвим унијатска пропаганда, те се само у неким селима по Хрватској појављивали краткотрајни покрети за унијом, већином због незадовољства народа са својим

свештеницима (Ласовац, Писаница, Дишник, Поганац, Пргомеље и др.). А у половини XIX. в., заузимањем митрополита, доцнијег патријарха, Рајачића допуштено је, да и Римокатолици могу прећи у Православље; те од то доба много више њих прелази к нама него наших к њима. — Тако је 1899. у Бачкој и једно читаво село, са преко 1000 душа (Сантово више Сомбора) римокатоличких Срба, тако званих Шокаца, примило Православље.

И с *протестантском* пропагандом имали су православни Срби у Митрополији Карловачкој да се боре, али ни близу толико колико с римском. — Но ипак су у прва времена, током XVI. и XVII. в., успели Калвини у североисточној Угарској и Ердељу, грдним насиљима па и мучењем митрополита Саве II. Бранковића и других, да обрну у своје коло и помађаре понешто осамљених појединаца и породица наших. А у новије доба, од друге половине XIX. в., нашла је једна протестантска секта, под именом *Назарени*, прилично земљишта и међу православним Србима у Угарској, Срему и Србији. Али је сад већ и она у опадању, и без већег нарочитог рада против ње.

7. *Просвета и књижевност.* — Дошавши под власт аустроугарску претци су наши одмах осетили снажан утицај западне просвете и културе. И представници Цркве и народа нашег побојаше се тога утицаја, јер носиоци његови беху махом Римокатолици, који су показивали живу жељу, да Србе одврате од Православља и обрну у крило своје Цркве. Стога се родољубиви митрополити још већма приљубише православној Русији и од ње почеше тражити помоћ и просветне раднике, који ће поучити и просветити представнике неуког Српског Народа у духу источног Православља тако, да достојно буду могли одолевати насртају Западњака на веру и народност отаца наших. И већ први прегаоци на просветном пољу народа нашег београдско-карловачки митрополити Мојсеј Петровић и Вићентије Јовановић, доводе из Русије учитеље, те отварају прве редовне основне (1726.) и средње-класичке школе (1731.), да се у њима у духу руског Православља спремају свештеници и други просветни раденици у Српском Народу. Вићентије је довео и два Протестанта за учитеље српске; али ни они, као и Руси, не могоше дуго код нас издржати. — Ипак је тада постављен основ свој данашњој просвети нашој.[1] Прва гимна-

[1] Тада је ударен основ и чувеном *карловачком појању*. — Знаменити светогорски појац *Анатолије*, калуђер манастира *Ватопеда*, провео

зија у Срем. Карловцима (1731.—1737.) учинила је у том правцу доста, те је грдна штета што је патријарх Арсеније IV. допустио да се затре. А срећа је, што је митрополит *Ненадовић*, чим је дошао на управу (1749.), одмах прионуо да подигне и усаврши запуштене школе, као главне расаднике просвете и књижевности. Но после његове смрти († 1768.) опет се затрше врло добро уређене средње школе наше, да се тек последњих година XVIII. в., а нарочито за умног и родољубивог митрополита *Стефана Стратимировића* (1790.—1836.), поново почну дизати и даље непрекидно наставе свој благотворни просветно-културни рад у народу нашем. — У то доба (1791.), заузимањем митрополитовим, а богатим прилозима родољубивога занатлије *Димитрија Сабова* и других, основана је данашња *Карловачка Гимназија*, која је за патријарха Рајачића од шест разреда подигнута на осам. Доцније нешто (1816.) отворена је и *Српска Новосадска Гимназија*, заузимањем епископа бачког Гедеона Петровића, а прилозима родољубивог трговца Саве Вуковића и других. — У њој је био први управитељ знаменити слависта Павле Ј. Шафарик.

Стратимировић је обогатио драгоценим делима *Митрополијску Књижницу* у Карловцима; а 1749. подигао је и *Богословију са Благодејанијем* (1797.) за сиромашне ђаке и гимназисте. То Благодејање претворио је патријарх *Лукијан Богдановић* († 1913.) у *Стефанеум*, у коме око 40 гимназиста има бесплатан стан и храну... Богословија је нарочито преудешена у доба патријарха *Георгија Бранковића* (1890.—1907.) Она са гимназијом има данас лепу зграду, коју подигоше браћа *Анђелићи* (патријарх Герман † 1888. и прота Стефан). А *Семинар*, у коме су сви богослови (око 100) имали бесплатан стан и сву опскрбу, подигао је патријарх Бранковић, помоћу оставине

је шест година у Београду и Карловцима (од 1731.—1737.), као учитељ црквеног појања; а за њим су, још неко време, долазили и други светогорски појци да уче наше претке... Но српско појање чуло се још и у половини XVIII. в., али га називају *простачким*; јер су га појци тога времена изводили га великом висином и виком. Крајем XVIII. в. архимадрит крушедолски *Димитрије Крстић*, дотерао је грчко појање према свом музичком укусу; а развио га први професор црквеног појања у Карловачкој Богословији, доцније игуман *Дионисије Чупић*. — Професор *Јеротије Мушибарић*, потоњи владика далматински, скратио је то појање и у том облику оно се раширило по целом Српству, а под именом: великог и малог *карловачког појања*.

великога добротвора српског Саве Текелије. Још је овај патријарх основао и *Фонд Св. Саве* за школе и просвету; а прилозима патријарха Анђелића (1882.—1888.) основан је доцније у Карловцима *Свештенички Конвикт*, у коме деца српских свештеника, која полазе Карловачку Гимназију, добивају стан и издржавање по умереној цени.

Отварањем школâ и дизањем просвете у народу нашем спремани су и главни основи за развитак наше *књижевности*, која и кроз цео XVIII. в. има готово искључиво црквени карактер; иако је сасвим прекинут ток старе српско-словенске или србуљске књижевности наше. — Још су и тада свештеници и калуђери били готово једина читалачка публика наша... С патријархом Арсенијем III. прешло је и неколико калуђера из манастира Раче у Србији, која је у оно доба била најглавније средиште наше књижевности. И њезина два калуђера *Кипријан* и *Јеротеј-Рачани*, са својим учеником *Гаврилом Стефановићем* († око 1750.), беху последњи представници старе *српско-словенске* писмености. После њих појављују се дела писмености наше само на *славено-српском* или боље *руско-словенском* језику, који је, са руским учитељима и књигама, већ у првој половини XVIII. в. истиснуо српско-словенски језик и постао црквеним и књижевним језиком наших предака. Прва књига на тако званом славено-српском језику и уједно прва књига која је штампом изашла међу нашим прецима у Аустро-Угарској, беше *Стематографија* јерођакона *Христофора Жефаровића* († 1753.) — Ту је књигу он сам изрезао у бакру и 1741. штампао у Бечу. У њој су, по *Витезовићевој* (Павле Ритер) Стематографији (Беч 1701.), нацртани и описани грбови свију' словенских земаља, те ликови неких српских владалаца и светитеља. За тим се као црквени писац истакао *Захарије Стефановић Орфелин* († 1785.). Он је био не само преводилац са рускога него и доста оригиналан богословски писац. Био је одличан сликар и бакрорезац. Управо уметнички умео је да реже слова и слике у бакру, те је израђивао и антиминсе са митрополијским српским грбом, а одликовао се и сликањем иконостаса, као и неки други свештеници и калуђери тога доба. Он се сматра уједно и првим зачетником нове српске књижевности, јер је 1768. у Млецима издао *Славено-сербскиј Магазин*, који беше први не само српски него и југословенски часопис. А у том часопису, први пут код нас, развија се мисао световне културе за све сталеже и

потреба писања *народним језиком;* те је то уједно и прва српска књига штампана грађанском, а не црквеном азбуком.

Од то доба почиње код нас све више да превлађује и у књижевности нашој дух Запада, који стално потискује стари источно-византијски утицај и ствара нашу нову књижевност. Ове идеје развио је доцније особито јеромонах *Доситеј Обрадовић* († 1811.), који је као самоук разборитошћу, пажљивошћу, вредноћом и родољубљем, путујући и потуцајући се по свету жељан науке, уздигао се толико, да је постао оснивач данашњег нашег духовног и књижевног живота световнога правца. — У црквеном погледу тражио је он у својим разним делима многе реформе, те је његово рационалистичко схватање често било у опреци са учењем црквеним и због тога му дела забрањивана... Али је он уједно и први философ наш, чија су дела увек радо читана, па се и данас још читају. Под његовим утицајем, а нарочито радом *Вука Караџића* и *Ђуре Даничића*, успело се тек око половине XIX. в., да се словено-српски језик из књижевности наше сасвим истисне и поново уведе народни језик са данашњим правописом. — Од то доба и богословска књижевност добива код нас јачи полет и све се више развија.

Осим поменутих писаца из XVIII. в. од особитога је значаја био и вредни ковиљски архимандрит *Јован Рајић* († 1801.) — Он је био најученији Србин свога времена, а сам се школовао муком својом по свету. Он је наш највећи историк XVIII. в., као што је гргетешки архимандрит *Иларион Руварац* († 1905.) један од најбољих историјских критичара XIX. в. Рајић је више обрађивао световну, а Руварац црквену прошлост народа нашег. Рајић је написао у три књиге политичку историју Бугара, Срба и Хрвата; а Руварац је дао више мањих монографија из историје старе и савремене Српске Цркве. Рајић се бавио врло много и превођењем и прерађивањем руских богословских дела; а његов *Катихизис*, који је Синод 1774. примио, употребљавао се у школама нашим све до 1870. Уз Рајића вредан писац беше и игуман фенечки *Вићентије Ракић* († 1824.), чија су дела пуна поучног баснословног садржаја, по примеру наше старе књижевности; али су у простом народу јако омиљена била, те врло радо читана и све до половине XIX. в. прештампавана.

Чисте богословске књижевности било је код нас врло мало и у XIX. в. — Њу је те од новијег доба боље заступао *Богословски Гласник,* лист који су од почетка XX. в. издавали професори Карловачке Богословије. — То је пред Светски Рат био једини црквени лист у Митрополији Карловачкој, а пређе их је бивало и више.

Проповедничког рада било је код нас увек прилично. Као први и уједно један од најодличнијих радника на томе пољу јесте последњи представник српско-словенског правца *Гаврило Стефановић-Венцловић,* који је још у првој половини XVIII. в. народним језиком проповедао Коморанцима и Сентандрејцима тако, да се његове проповеди цене у најбоље производе наше проповедничке књижевности. Осим њега добри и плодни проповедници беху *Јован Рајић* и *Вићентије Ракић;* а у XIX. в., поред многих, истакоше се као најодличнији пакрачки владика *Никанор Грујић* († 1887.) и горњо-карловачки *Теофан Живковић* († 1890.)

На *педагошком* пољу особитих заслуга стекао је плодни књижевни раденик владика бачки *Платон Атанацковић* († 1867.). — Он беше уједно први архијереј наш у Митрополији Карловачкој, који је и личним књижевним радом дизао просвету народа свога.

Међу представницима Цркве многи су се у XIX. в. одликовали и на пољу световне књижевности наше, а особито као песници. — Такови беху родољубиви владика горњо-карловачки *Лукијан Мушицки* († 1837.), те пакрачки *Никанор Грујић Срб-Милутин* († 1887.) и прота панчевачки *Васа Живковић* (1891.), који је спевао омиљену песму: *Радо иде Србин у војнике* и многе друге. Осим песника било је и других свештеника, који су будили и јачали народну свест српску, а међу њима истакао се особито у Угарској прота *Павле Стаматовић* († 1863.), који је као катихета у Сегедину испевао светосавску песму: *Ускликнимо с љубављу*, а 1848. и 1849. одликовао се и у бојевима. Нешто доцније истакао се у Хрватској, у Горњем Карловцу, прота *Никола Беговић* († 1895.), који је учио Србовању и живом и писаном речју „за народ и о народу“ будио свест српску по Хрватској. — Обојица су због тог родољубивог рада свога много препатили, па и у тамници лежали, али никад нису клонули... И на економском пољу прве путове крчили су свештеници, те је већ у почетку XIX. в. истакао се парох сомборски *Аврам Максимовић*, као ванредан економ и први узорни наш пчелар-књижевник.

Карловачка Митрополија обухвата данас све православне Србе у Војводини, Славонији и Хрватској. — Има око 1.200.000 душа; од којих је око 700.000 у Хрватској и Славонији, а око 500.000 у Војводини.

1. **Уређење.** — Црквено-народни живот у Митрополији Карловачкој тече самоуправно, у главном још на основу IX. чл. закона Угарског Сабора од 1868., *царског Рескрипта* од исте године и других уредаба, које су донели Народно-црквени Сабори наши после поменутог Рескрипта.

Парохија у Митрополији Карловачкој има 721 и 124 филијале. Цркава има 777, а свештеника 722. — Парохе бирају *Црквене Општине* у својим *Скупштинама* уз надзор Конзисторије, која има права да именује кога било од кандидата, ако ниједан не добије две трећине скупштинских гласова. А кандидовати се за пароха може само онај, који је пред нарочитом испитном комисијом положио тако звани *стечајни парохијски испит.* Парохије се просечно састоје од 1400 душа, али има и малих са неколико стотина и великих од неколико тисућа душа. Према броју душа деле се на шест разреда. У *шести* разред убрајају се оне парохије које имају испод 900 душа, а у *први* оне које броје преко 1800 душа. По томе се равнају и плате паросима. Плата шестога разреда износи 800 к., а сваког даљег разреда за 200 к. више., док плата првог разреда износи 2000 к. годишње. Осим те плате, која се добива распорезом на све парохијанце, уживају пароси још *сесију земље* (32 јутра) или новчану оштету за њу; а добивају и награду за обављање црквених обреда појединцима. Уз то сви пароси имају бесплатан стан у општинском *парохијском дому* или станарину... Где је парохија већа од 2000 душа поставља се по потреби један или више *систематизовани парохијски помоћник-капелан*; а престарелим или изнемоглим паросима даје се *лични помоћник.* — Првога плаћа Црквена Општина, а другога сам парох.

Црквена Општина јесте заједница свештеника и народа у једној или више парохија здружених са задатком, да се брину о својој цркви и школи. — Представништво је Општине *Црквена Скупштина,* која се састоји најмање од 30, а највише од 120 чланова. Њих бирају сви пунолетни парохијанци, који својим дужностима према Цркви и Општини тачно удовољавају. Скупштина бира сталан *Црквени Одбор,* који води све текуће

послове и састоји од 8 до 24 члана; а где има српска вероисповедна школа бира се и *Школски Одбор*... — До 1868. није било Скупштине и Одбора̂, него је црквеном имовином и свима другим пословима управљао свештеник са два-три *епитропа* или *тутора,* који и данас постоје као органи Црквеног и Школског Одбора.

Протопресвитерата има 28 у целој Митрополији, са већим и мањим бројем парохија. — Протопресвитер окружни уједно је и парох у седишту протопресвитерата, те и њега као и пароха бира Црквена Скупштина, проширена са свештеницима и по једним световњаком из свију парохија подложних томе протопресвитерату. Он надзирава живот и рад свештенства и Црквених Општина, те једанпут годишње сазива свештенике на исповест и одржава с њима *братски сабор.* — Њему је додељен један *протопресвитератски помоћник* или *капелан,* коме је дужност да помаже оболеле и иначе запречене парохе тога протопресвитерата.

Епархија̂ има седам: *Вршачка, Темишварска, Будимска* и *Бачка* (са седиштем у Новом Саду) јесу у *Угарској;* а *Карловачка, Пакрачка,* и *Плашћанска* или *Горњо Карловачка* налазе се у Срему, Славонији и Хрватској. — Сремско-Карловачка Епархија јесте Архиепископија, а њезин представник *архиепископ* уједно је *митрополит* од 1848. г. носио наслов *патријарх српски.* Његови су приходи велики били, јер је уживао спахилук Даљ, са Белим Брдом и Боровом код Осека у Славонији, који је пре рата процењен био на 6 милиона к.; а уз то је добивао преко 60.000 к. годишње од државе и из народног верозаконског приноса. Епископи у Угарској имају годишњу плату од 36.000 к., а у Хрватској и Славонији 24.000 к. Уз митрополита постоји од 1911. епископ посвећења као *архидијецезански викар,* кога плаћа митрополит из својих прихода. — Митрополита је бирао Народно-црквени Сабор, а епископе Архијерејски Синод. Изабране потврђивао је краљ, који је каткад и ускратио потврду те наређивао нов избор.

Епархијска Скупштина представља заступство епархије. — Њу сачињава епископ као председник и сразмеран број свештеничких и световних чланова сталешки изабраних. У делокруг јој спада: избор и надзор органа за црквену и школску управу, те припремање предлога за сабор о устројству тих органа и

других епархијских потреба. Рад јој потпада под контролу Саборског Одбора и Сабора; а мандат траје 3 године.

Конзисторија постоји у свакој епархији, као духовно-управни и црквено-судски орган. Председник јој је епископ, а чланови толико свештеника и световњака, у сразмеру 2 и 1, колико то за потребно нађе Епархијска Скупштина. — Расправља разна питања свештеничког живота и реда, брачне спорове и друге строго црквене послове.

Административни Одбор јесте црквено-управни орган за управљање епархијским и закладним добрима, за надзиравање руковања црквено-општинских и манастирских имања, те суђење спорова који при том поникну и т. д. — Он се састоји из одређеног броја чланова свештеничког и световног чина, у сразмеру 1 и 2, а под председништвом епископа.

Школски Одбор састоји од 15 чланова (2 учитеља, 2 свештеника, 1 школски епархијски референт и 10 других.) — Његова је дужност да води управу и надзор над вероисповедним школама у епархији, да поставља учитеље на предлог дотичних општина, суди им за кривице и др.

Митрополитски Црквени Савет јесте призивна власт против одлука Епархијских Конзисторија. — Њега сачињавају митрополит-патријарх као председник, два епископа, те три свештеничка и три световна члана, која изабере Сабор. Седиште му је у Сремским Карловцима; састаје се годишње двапут, а по потреби и више пута.

Саборски Одбор је виша инстанција за црквено-административне послове. Осим тога његова је дужност, да припрема предлоге за саборске расправе, да обнародује и извршује саборске закључке и т. д. — Њега поставља Сабор; а састоји се из митрополита као председника, те једног епископа, два свештеника и пет световњака. Састаје се четири пута годишње

Народно-Школски Савет је врховна управа и надзор свију основних народних школа, као и других просветних завода. На њега се призива против одлукâ Епархијских Школских Одбора. — Састоји се од главног референта и шест других чланова, које бира Сабор.

Архијерејски Синод или Сабор јесте врховна управна, законодавна и судска власт у свима чисто верским и строго духовним пословима. Председник је митрополит, а чланови свих шест епископа. — По *Синодском Устројству* од 1911. има Синод и саветујуће чланове, а то су: архидијецезански викар и по један свештеник из сваке епархије, који се именује на предлог епископа... Синод се састаје редовно двапут годишње. Има своју канцеларију, којој је на челу, као *канцелар*, архидијецезански викар. Од свих синодских закључака само је избор епископâ требао владареву потврду. 1909. основао је патријарх Лукијан Богдановић *Синодски Фонд*, у који је прилагао 50.000 к. годишње, за синодске и црквено-просветне сврхе.

Народно-Црквени Сабор, као највиша аутономна народно-црквена власт, имао је свој нарочити *изборни ред* од 1871. и своје *устројство* од 1875. — Он се састојао од 75 заступника: 25 свештеника и 50 световњака. Могао се састати само после нарочитог владарског допуштења и у присутности краљевског комесара. Председник сабора био је митрополит, а епископи беху вирилни чланови. Остали чланови бирани су по окрузима и сталежима у епархијама.

Црквено-народна добра и фондови. — Црквено-народна добра сачињавају *митрополијска* (Даљ и т. д.), *епископска* (куће, земље и друго) и *манастирска* добра, која су пред рат вредила око 30 милијона к,; а за тим *црквено-општинска добра* (парохијски домови и друге куће, земље и т. д.), која су цењена на 60 милијона к. *Фондови* и *закладе* износили су око 20 милијони к., те је тако сва црквено-народна имовина у Митрополији Карловачкој износила око 110 милијона к. Већина те имовине је у земљи, јер земљишни посед црквени у Митрополији Карловачкој износи 130.000 јутара. — Од тога сами манастири имају 35 хиљада, а митрополија 25 хиљада јутара.

Међу фондовима најзнатнији су *Клерикално-школски* и *Неприкосновени* фонд. Сваки од њих има више од 5 милијона к. — Први је за издржавање средњих и виших српских школа, а други за попуњавање епископских плата и епархијску управу. Још је знатан и *Јерархијски фонд*, који износи преко 2 милијона к., а основан је 1868. за помагање изнемоглих и слабо плаћених парохијских свештеника. Најпосле, међу веће фондове спада и *Свештеничко-удовички мировински фонд*, који је основан саборском одлуком 1892. и износи близу милијон к. — Остали фондови много су мањи, а тичу се школâ, манастирâ, митрополитске резиденције и тд. *Закладе* су већином *стипендијске* за разне просветне и културне гране.

Свима тим фондовима и закладама управља Саборски Одбор, као врховна аутономна управа.

2. **Манастири.** — У Митрополији Карловачкој има данас 27 манастира, који поседују имања у предратној вредности преко 10 милиона дин. Али је број калуђера у њима мали, иако попречно долази 4 калуђера на један манастир; више, дакле, него и у једној другој црквеној области нашој. Образовање калуђера већином је манастирско; а само један малени део свршио је Карловачку Богословију или више богословске науке у страним земљама. Ти су махом архимандрити, протосинђели, синђели, архиђакони и протођакони. Једни од њих управници су манастира̑, а други су придворни калуђери на двору митрополита к епископа, професори Богословије и конзисторијски бележници. Од 1906. имају своје *Монашко Удружење* које прилично напредује; а 1899. издао је Архијерејски Синод нарочита *Дисциплинарна Правила* за монахе... Највише манастира има у *Фрушкој Гори*. Ту их је 12; а међу њима најугледнији су: *Крушедол, Гргетег, Беочин, Хопово* и *Врдник-Раваница*. — Хопово је од 1919. склониште за сирочад.

1920. г. уступљен је мушки манастир *Кувеждин* избеглим руским калуђерицама; па су оне ту основале *женски манастир* и имају већ преко 60 сестара... По свима манастирима нашим има леп број старих рукописних књига-*Србуља* и других драгоцених предмета из прошлости наше, који могу послужити за одличан *Црквени Музеј;* а нема га још, не само Митрополија Карловачка него ни цела Српска Црква.

3. **Просвета и књижевност.** — За образовање свештеничких кандидата постоји у Сремским Карловцима *Богословија* са *Семинаром*. У Богословију се примају свршени матуранти гимназија. Настава траје 4 године и даје готово факултетску спрему. — Појединци су ишли на Богословски Факултет у Черновцима и у Духовне Академије у Русији.

Под народно-црквеном управом налазе се и две *Српске Гимназије* — Карловачка и Новосадска за тим мушка и женска *Препарандија* у Сомбору, те мушка у Пакрацу и женска у Горњем Карловцу; три *Више Девојачке Школе*: Панчево, Нови Сад и Сомбор, као и 356 *Основних Школа,* од којих је само 21 у Хрватској и Славонији, а све остале у Угарској, нарочито по Бачкој и Банату.

Црквена књижевност развија се све више. — Најразвијенија је грана *Историја националне Цркве*, а за тим *практично богословље* и *тумачење Св. Писма*. *Строго богословску* књижевност заступао је *Богословски Гласник*, који су у Сремским Карловцима издавали професори Богословије; а лист *Православље*, у Митровици, имао је задатак да популарним чланцима шири црквену просвету у народ. — Рат је сав тај рад прекинуо, али се очекује нов полет и на овом пољу.

Карловачко појање први је уметнички обрадио и у ноте ставио чувени композитор *Корнелије Станковић*, који је умро у Будиму 1865. г. — Иза њега чешће су разни композитори издавали своје композиције у нотама за један или два гласа, као и у четири гласа за мушки и мешовити збор. Најзнатнији су међу њима: *Гаврило Бољарић, Миша Тополовић, Др. Тихомир Остојић* и *Стеван Мокрањац*.

II. Српска Црква у Црној Гори.

(Митрополија Цетињска).

а) ПРОШЛОСТ.

1. *Теократија.* — Зетска Епископија, коју је Св. Сава основао у данашњој Боци на Превлаци код Котора, добила је 1346. наслов митрополије. Ти крајеви у XV. в. потпадаху час под Млетке а час под Турке, те су митрополити зетски више пута присиљени били да мењају своје седиште; а стално се настанише тек 1485. на Цетињу у Црној Гори. Ту је војвода Иван Црнојевић основао манастир Пресвете Богородице и обдарио га земљама, шумама, виноградима и риболовима. Уз то је тај манастир спојен са једним старијим манастиром на Ободу, те је имао тада око 30 калуђера. Ту је основана и прва штампарија српска 1493... — За управу над Зетом и Скендеријом, које беху под турском влашћу, имали су црногорски митрополити често нарочите помоћнике — викарне епископе.

Када је 1499. коначно и сва Зета пала под Турке имала је Црква наша у њој, у главном, исту судбину као и Црква по осталим областима нашим. Међутим, црногорска и друга брдска племена нису могли Турци сасвим да покоре. Она су обично имала своје војводе и своју племенску самоуправу, а турска власт огледала се само у повременом давању данка. У таквим приликама сасвим је природно, да је и духовни старешина њихов све више добивао утицаја и у световним пословима, те постајаше и врховни световни старешина, са много јачом влашћу

него у осталим крајевима нашим. То се нарочито догађало после обновљења Пећске Патријаршије 1557. и подизања оних крвавих устанака, у којима су представници Цркве наше обично врло велику улогу имали. А међу овима особито се истакао цетињски митрополит *Висарион* (1685.—1692.), који је помоћу Млечића настојао да сасвим ослободи Црну Гору. Када су за тим од 1697. почели на престо митрополитски стално долазити чланови угледнога братства *Петровић — Његоша*, разви се и утврди световна власт цетињских митрополита над народом потчињеним њиховој црквеној власти. — Тако постаде у Црној Гори *теократија*, под којом је, мудрошћу и храброшћу одличних митрополита, извојштена потпуна слобода и независност Црне Горе од Турака, те ударен главни основ Црногорској Краљевини.

Први митрополит из братства Његоша беше даровити и одлучни владика *Данило* (1697.—1735.). — Он није признавао власт пећскога патријарха Калиника I. него избеглог Арсенија III., те је и завладичен у Сечују на Дунаву 1700. Под његовим утицајем учињен је 1709. на Бадње вече *покољ потурица*, који се већ тако осилили беху, да су на Цетињу подигли већу џамију него што беше манастир Иванов и много сметали ослобођењу Црне Горе. Он је ступио у пријатељске везе с руским царем Петром Великим и тако ударио основ вековном пријатељству руско-црногорском. А руски владаоци од тада често су помагали Црну Гору новцем и потребним црквеним стварима; док су опет Црногорци ратовали кад год су то Руси зажелели... — После истраге потурица Данило је управљао земљом помоћу збора племенских главара; а 1718. основа, по савету Млечића, *Гувернадурство*, као вишу политичку власт, и *Сердарства* по племенима.

Данила је наследио синовац му митрополит *Сава* (1735.—1782.) — Он је био слаб управник, па је власт предао своме помоћнику и рођаку владици *Василију*, који је за оно време и прилике прилично спреман био. То је писац прве Црногорске Историје; одржавао је везе са Русијом, па је и умро тамо 1766. Тада је Сава опет узео управу у своје руке и после укидања Пећске Патријаршије прогласио себе самосталним митрополитом. Ову самосталност признао је доцније Св. Синод руски, а за тим и Цариградска Патријаршија. — За ове Савине управе дошао је у Црну Гору *Шћепан Мали*, као лажни цар руски

Петар III., те је световну власт узео у своје руке (1766.—1774.) и доста добар ред увео у земљи; али Шћепана уби плаћеник турски, те митрополит Сава поново споји световну и црквену власт.

Саву је наследио мудри и родољубиви митрополит *Петар I.* (1782.—1830.). — Њега је завладичио карловачки митрополит *Мојсеј Путник* 1784. Он је под својом влашћу имао само 50.000 душа, па је ипак јуначки издржао многе крваве бојеве с Турцима и Французима и утврдио слободу Црне Горе. Тада је слава црногорског јунаштва разнесена на све стране. Он је, у споразуму с народним главарима, издао и прве писане законе за Црну Гору 1796. и 1803.; укинуо је *Гувернадурство* и сву световну власт 1813. узео у своје снажне руке. Још је нарочито настојао, да мири завађена племена и из народа искорени ужасну *крвну освету*, која је затрла многе породице. Владао је силном љубављу за народ свој, те је побожношћу и светошћу живота свога такав углед у свима племенима стекао, да су Црногорци, како за живота тако и после смрти његове, именом његовим заклињали се. Народ га је жива називао *светитељем*; те када 1834., четири године после смрти нађоше његово тело целокупно и Црква га признаде за светитеља; а моћи, као велика светиња, почивају му у цетињском манастиру.

За Св. Петром дошао је на престо црногорски, по жељи његовој, синовац му *Раде Томов*, као митрополит *Петар II.* (1830.—1851.). — Као владалац узео је Раде у своје руке управу одмах после смрти стричеве, а завладичио се у Петрограду тек 1833. Он је много заслуга стекао за Црну Гору: разделио нахије, племена и братства, те увео бољи ред у управи. На место *већа* племенских главара увео је *Сенат*, коме је он био председник и сву власт држао у својим рукама. А законе Петра I. понешто је изменио и боље у живот увео. Завео је и ред судија, који ће ићи по племенима да деле правду по законима. — Био је више светски и класички него црквено и богословски образован. Учитељ му је био и српски песник *Сима Милутиновић*-Сарајлија. А сам он постао је генијалан песник, испевавши славни *Горски Вијенац* и друго. Грдна је штета, што је његов бујни песнички родољубиви живот скрхала бољетица у најбољим годинама... Тело његово почивало је до 1916. г. на врх Ловћена у цркви, коју је сам себи саградио за гробницу. Аустријанци су те године наредили, да се снесе у цетињски манастир...

2. *Под световном влашћу.* — Смрћу владике Рада престала је теократска владавина у Црној Гори. Његов наследник *Данило* (1851.—1860.) није хтео да се калуђери. Оделио је црквену власт од световне и себе прогласио кнезом, а за митрополита поставио образованог Далматинца *Никанора Ивановића* (1852.—1860.). Митрополитска резиденција остала је и даље на Цетињу, али сва непокретна манастирска и митрополитска имања узе држава, те митрополиту, његову придворном архимандриту и протођакону одреди плату из државне благајнице. Уз то је само духовна црквена власт остала митрополиту, а брачне и свештеничке парнице упућене су пред Државни Сенат.

Данило је, и поред борбе с Турцима, пажљиво радио на унутрашњем уређењу земље, те је 1855. издао Законик; али већ 1860. погибе овај родољубиви кнез од крвничке руке. Њега је наследио кнез *Никола* песник значајне песме *Онамо, онамо*... Он је сретно ратовао с Турцима, те је Берлински Конгрес 1878. признао потпуну независност Црној Гори и утврдио проширене границе њене, које су 1912., после освете косовске, добиле данашњи облик и простор. — Кнез Никола је укинуо Сенат, уредио Министарство, Главни и Велики Суд, те 1905. дао *Устав*, а 1910. Народна Скупштина прогласила га је краљем.

Када је кнез Никола заузео престо митрополит Никанор отишао је у Русију, а за наследника његова буде постављен *Иларион Рогановић* (1863.—1882.) Иларион је био без наукâ, али је ипак учинио доста да уведе ред и науку у своју Митрополију. За његово време добила је Црна Гора, после проширења 1878., још једну епископију. То је *Рашко-Захумска Епархија*, којој је седиште било у манастиру Острогу; а обухвата Брда и погранична херцеговачка племена, која су тада придружена Црној Гори. Први владика ове епархије беше *Висарион Љубиша*, који је после смрти Иларионове постао митрополит цетињски (1882.—1884.). Он је покушао да у своју митрополију уведе управу црквену као што је у Далмацији, али није успео. Њега је наследио данашњи митрополит *Митрофан Бан*, бивши архимандрит манастира Мораче, који се одликовао и јунаштвом у боју на Морачи, 1877. За његово време склопила је Црна Гора *конкордат* са папом 1886. По том конкордату обновљена је стара *Српска Архиепископија у Бару* за римокатоличке Арбанасе у Црној Гори... — А 1913. основана је,

за ослобођене крајеве, нова православна епископија са седиштем у Пећи.

3. *Црквено-просветни живот.* — За теократске владавине живели су родољубиви митрополити у маленој Црној Гори у великој оскудици и готово у сталном крвењу с Турцима, јуначки бранећи и мудро учвршћујући слободу свога народа. Стога нису доспевали да довољно пажње обрате црквеном и просветном животу, те је стање Цркве и просвете, све до недавно, врло јадно било. Но поред свих неприлика већ је владика *Василије* (1766.) покушао да дигне просвету у народу своме: основао је прву школу на Цетињу, али она под тешким приликама брзо угину; послао је за тим неколико младића на науке у Русију, али њих, јужњаке, брзо покоси тамошња хладна клима... Владика Петар I. заносио се такође мишљу, да народ свој просвети у хришћанском духу, те је 1826. изразио жељу, да се Св. Писмо Новога Завета преведе на српски и у народ рашири. И владика Раде основао је 1834. школу и штампарију на Цетињу, али се не могоше одржати. За рата у доба кнеза Данила, у оскудици олова, саливали су штампарска слова и правили набој за пушке. Данило је шиљао младиће и у Србију на науке. Владика Иларион основао је прву *Богословско-Учитељску* школу на Цетињу 1869., која је доцније неко време затворена била, за тим поново отворена у манастиру Острогу и коначно пренесена на Цетиње, где од 1902. има и велика Гимназија. За то време истакао се као особити радник на просветном и књижевном пољу одлични управитељ Богословије *Милан Костић*. А прота *Јован Сундечић* († 1900.), бивши секретар кнеза Николе, много је утицао својим родољубивим песмама на своје земљаке Далматинце и Босанце. Он је уједно био и један од најизразитијих проповедника слоге и јединства једнокрвне браће Срба и Хрвата. Стога је и Матица Хрватска у Загребу издала једну Збирку његових одабраних песама.

Цркава је било увек доста од тесана камена, те су често служиле као куле за обрану од Турака. Али је у њима било врло мало икона и других црквених ствари, те је често вешано оружје по црквеним зидовима. *Парохојских свештеника* било је увек доста, али је већина једва знала читати и писати. Свештеници су носили оружје, бријали браду и често ишли у бој као вође; па су под оружјем и богослужења обављали у црквама. Владика Петар I. забранио им је бријати браду и

служити под оружјем; али је таквих и после све до наших дана бивало. Многи су се одликовали као јунаци... И *манастира* беше увек доста, али је био мали број калуђера, па и ти једва писмени беху. Ипак су манастири за цело то време били једина средишта просвете и писмености. — У другој половини XIX. в. калуђерима су одређене плате, а приходи манастирски употребљавају се у црквене и просветне сврхе.

б) САДАШЊОСТ.

Православна Српска Црква у Црној Гори организована је у *Митрополију Цетињску*, која обухвата све православне Србе у Краљевини и броји преко 400.000 душа.

Посебног *Устројства* за управу у овој црквеној области нема, те се управа води по општим одредбама Православне Цркве и утврђеном старом обичајном праву.

Парохија има преко 200, а и свештеника око 200. У народу је још мало просвете а много празноверица. Свештеници су већином мало школовани, те се слабо разликују од народа. Шта више, неки још и данас носе обично народно одело, те се само брадом разликују од својих парохијанаца. Свештеничке плате уређене су 1900., а парохија броји од 160—300 домова. Парохе поставља епископ у споразуму с владом, а надзор над њима води 15 прота и 15 намесника.

Епископије су три, а седишта су им на *Цетињу, Никшићу* и *Пећи*. Цетињски је епископ митрополит. Његов је двор у цетињском манастиру; сиромашан је, али угледан. Митрополитска црква у два маха је паљена и разоравана од Турака, те је тако мала да једва може сместити 50 душа. Митрополит и епископи добивају плату из манастирских прихода, с којима се подмирују и друге црквене потребе у Краљевини. Сваки епископ има своју *Конзисторију*, у којој је протођакон референат. До 1904. сам је краљ именовао митрополита и епископе, а од то доба учествује при том и Синод, који је те године установљен.

Синод сачињава митрополит, оба епископа, два архимандрита и три проте са једним синодским канцеларом. Њима је дато право, да предлажу краљу три кандидата на упражњено епископско или митрополитско место.

Манастира има 16, а калуђера 25. — Најзнатнији су од њих у старим границама *Морачки, Цетињски* и *Острошки*, а у новима *Дечани* и *Пећ*. У Дечанима беше око 30 калуђера, махом Руса; јер су тај манастир пре неколико година предали Срби светогорским руским калуђерима, да би га лакше очували од насиља арнаутског. Иначе је монашки живот у Црној Гори слабије развијен него и у једној другој области нашој.

Просвете и књижевности црквене, специјално црногорске, готово и нема. — Она се шири полако са производима и помоћу рада на том пољу по осталим областима нашим. За црквене и просветне послове постојао је лист *Просвјета*.

III. Српска Црква у Србији.

(Митрополија Београдска).

а) ПРОШЛОСТ

1. *Ослобађање од Турака*. — Када се 1788. заратила Русија и Аустрија с Турцима устали су и Срби у Србији одушевљено против својих угњетача. Устанике је много помагао новцем, топовима и муницијом бачки владика *Јован Јовановић*, који је и робље од Турака откупљивао... А у самој Србији главну бригу о народу водили су родољубиви архимандрити троношки *Стефан Јовановић* и студенички *Василије Радосављевић*, те прота јагодински *Јован Миловић*. Рат је трајао три године. Аустрија је испрва продрла у Србију доста дубоко; али је брзо морала натраг и склопила је мир с Турцима, оставивши им Србе на милост и немилост. Чим су Србијанци осетили шта им се спрема, прихватише грчевито мисао народне аутономије под врховном турском и заштитном аустријском влашћу. На ту мисао дошао је главни вођ народни архимандрит Стефан. И помогнут многим кнежевима, с написаном молбом, ишао је у Темишвар, где се 1790. држао Српски Народно-црквени Сабор; а за тим и цару у Беч, да моли помоћ за остварење те мисли. Али сав труд беше узаман. Свиштовским Миром 1790. Немци су сасвим напустили Србијанце и Београд, са свом земљом с десне стране Дунава и Саве, дође опет под власт Турака. То је народ много огорчило против Немаца, те сам ступи у преговоре с Турцима. И султан, бојећи се расељавања, даде 1793. *Београдском Пашалуку* нарочите повластице, приличну самоуправу и слободу: да подижу и оправљају за рата попаљене и опустеле цркве и манастире. — Због благог турског поступања иселило се тада под Аустро-

Угарску врло мало Србијанаца, те се и сам вођ архимандрит Стефан повратио у свој манастир Троношу, да се и даље залаже за интересе своје земље и свога народа; али после неколико година отроваше га Турци у Зворнику (1799.). Но, идеја његова о аутономији Србије под турском влашћу и страном заштитом, поникла у очајању 1790., постала је идеја водиља на путу народног ослобођења, како за првог Карађорђевог устанка тако и после њега.

Од првих дана XIX. в. наступили су врло тешки дани у Београдском Пашалуку. — 1801. г. у Београду се осилише четири јаничарске поглавице, назване *дахије*. Почеше насиља. А када се народ ускомеша они га хтедоше да обезглаве. Стога посекоше многе виђене људе, па и два родољубива архимандрита *Хаџи Ђеру* и *Хаџи Рувима*, који су народ штитили и бранили, окупљали у манастире своје те учили и храбрили, да истраје у борби која ће се брзо отпочети — за крст часни и слободу знатну. Та сеча убрзала је 1804. устанак под јуначким *Карађорђем*, који је лепо успевао и готово очистио Београдски Пашалук од Турака. Али, на несрећу, ти успеси нису могли да се утврде, понајвише због неслоге народних старешина. 1813. Турци поново овладаше целом Србијом. Тада су наступили ужасни дани. Пуну годину и по дана сечени су, убијани, клани и на коље живи натицани врло многи прваци народни... Тада су страдали и многи представници Цркве, а међу њима и млађани ђакон Авакум, поред свога учитеља калуђера Пајсија, који је жив на колац; набијен. И Авакума су повели Турци да набију жива на колац; а он носећи колац улицама београдском певао је, као што народна песма каже:

Нема вере боље од Хришћанске,
Срб је Христов, радује се смрти...

А мајци својој, која му је приступила у тај мах и молила га, да се потурчи само да сачува живот одговорио је он болно:

Мајко моја на млеку ти хвала,
Ал' не хвала на науци такој...

И одбивши поново сва наговарања Турака да се потурчи спреман је био да претрпи и највеће муке; али и Турци, видевши тако тврду веру и толико неплашење од смрти, смилују му се, те му прво ножем срце прободу, а онда мртва на колац набију.

Нови устанак, који је на Цвети 1815. подигао *Милош Обреновић* с другим народним првацима, био је боље среће. Тада је Србија, големим жртвама својих синова, успела да извојује самоуправну Кнежевину под врховном влашћу турском (1830.). Три године за тим повећала се Србија за шест нових нахија. А *Берлинским Миром* од 1878. добила је потпуну независност и четири нова округа на *југоистоку*. Народна Скупштина прогласила је Србију Краљевином 1882; а место изумрлих Обреновића 1903. дође на престо династија Карађорђевића, која је већ и пре једно време (од 1842. — 1858.) владала у Србији. Најпосле 1912. и 1913., после рата са Турцима и Бугарима, Србија је овладала Старом Србијом и великим делом Маћедоније.

2. *Ослобођење од Фанариота.* — Већ Карађорђе наумио беше да се реши фанариотских владика, те је на Скупштини 1809. закључено, да се на место Грка Леонтија за митрополита београдског постави војвода соколски и архимандрит манастира Раче *Мелентије Стефановић*. Али Мелентије није посвећен за митрополита, јер се у оно ратно доба није могло преговарати са цариградским патријархом; а када 1813. паде Србија поново под Турке поставише они опет Грка за београдског митрополита. Милош је, одмах после првих успеха на бојном пољу, тражио од цариградског патријарха, да Србина архимандрита студеничког *Мелентија Никшића* постави за митрополита београдског. Али патријарх не хтеде то учинити. Он Мелентија посвети за епископа ужичко-шабачког 1815. а за митрополита београдског постави и опет Грка. Мелентије беше даровит, богат и поносан, те је брзо почео тежити да постане сам политички господар Србије и оснује теократску владавину, слично као у Црној Гори оногa времена, па је пасао сабљу и носио буздован и као владика. Стога кнез Милош нареди да га потајно убију, већ после неколико месеци 1816., те и на његово место дође опет Грк за владику.

У то доба било је у Србији само два епископа: београдски и ужички, и оба су, по обичају у Цариградској Патријаршији, носили наслов архиепископа и митрополита. Ове владике, као и друге Фанариоте, нису ништа марили за Србе и Српску Цркву него само за своје интересе. Стога је Милош одмах прегао да им ограничи власт. И већ 1816., док је још упражњена била Београдска Митрополија, уграби он прилику, да са Србином

ужичким владиком Мелентијем и заступником београдског митрополита, такође Србином архимандритом *Мелентијем Павловићем*, донесе *Уредбу за свештенство*, којом су тачно означени приходи епископски и свештенички. Та је уредба остала на снази до 1833., а ишла је затим да се стане на пут грамжљивости грчких владика и злоупотребама свештенства према народу. Владике су се издржавале *миријом* и *димницом*, порезом — што га добиваху од сваке куће-*дима;* а затим приходима од свештенства *(сидоксија)*, венчаницâ, глобâ и т. д. Свештентство је опет добивало *бир* од народа. Парохије је често наслеђивао син од оца. Владике су обично саме купиле по народу своје приходе, само да га што више прикупе. То је био велики терет народу, јер је морао да троши и на гошћење владика и њихове свите. Стога је скупштина 1822. забранила владикама иђи у народ, а кнежевима је наложено, да покупе димницу и даду је Милошу, да је он преда владикама. Уз то је установљено, да се владикама одреди стална годишња плата и таксе за обављање појединих богослужбених чина, које владика обави (рукополагање, освећење цркве, антиминса и т. д.); а данак патријарху да се плаћа из државне касе. — С тим реформама успео је Милош 1822. лако стога, што су Грци тада због устанка много компромитовани били пред Турцима.

Први корак за независност Српске Цркве учинио је Милош том реформом. Владике су се испрва отимале, али доцније ипак на све присташе. 1823. отпочео је Милош преговоре с Патријаршијом о уређењу Српске Цркве, али патријарх, бојећи се оцепљења, не хтеде изићи на сусрет српским жељама. Нарочито не хтеде пристати на обавезно постављање самих Срба за владике, изговарајући се да би се тиме и другим народима дао рђав пример... Још 1822. Милош је основао *Конзисторију*, у коју је уз митрополита именовао једног архимандрита и једног кнеза; али већ 1825. она је укинута и сви брачни и судски послови пређоше у делокруг кнежеве *Канцеларије*... — Већ у ово доба пао је живот монашки тако, да се митрополит београдски Кирило тужи 1826., да манастири немају подмлатка, јер већ нико неће у калуђере...

Ако Милошу и није одмах пошло за руком, да реши питање о положају Српске Цркве, ипак је много успео, што је ограничио моћ Фанариота и уништио њихове главне злоупотребе. Он је прво извео, да сам постане фактички поглавица Цркве. А за тим је мудро настојао, да се сасвим реши Грка. То му је пошло за руком тек 1830. Тада је добио од султана хатишериф, да је Србија самоуправна Кнежевина и има права да сама бира своје епископе, које ће цариградски патријарх само потврђивати. На основу тога опозвала је Цариградска Патријаршија оба последња Фанариота на столици Београдске и Ужичке Митрополије — Антима и Герасима. А Милош, у договору с црквеним и народним представницима, одредио је да се Ужичка Епархија раздели на двоје. Тако је поред Ужичке, са седиштем у Чачку, постала и Шабачка Епархија. За тим су три архимандрита српска послата у Цариград и патријарх их рукоположи за епископе. Први Србин митрополит београдски, после одласка Фанариота, био је храбри архимандрит манастира Враћевшнице *Мелентије Павловић*, који је 1815. у боју на Љубићу стекао много заслуга, што је у одсудном часу, присебношћу и храброшћу својом, ударајући стално у добош, окупио раштркану војску и учинио, да је одржала сјајну победу над Турцима... Уз то је Милош, на основу тога хатишерифа, склопио уговор с цариградским патријархом 1832. По том уговору Синод Цариградске Патријаршије признао је Србијанској Цркви самоуправу: кнез и народ бираће сами митрополите и епископе, а београдски епископ добива наслов архиепископа београдског и чин митрополита целе Србије. Избор митрополита мора бити објављен патријарху, а он ће дати допуштење да се рукоположење у Србији обави. За сваки нови избор митрополита даће се 300 дуката дара патријарху, а данак за обе епархије одређен је на 3000 гроша годишње. Оставина митрополита и епископа припада држави, а не патријарху или митрополиту као дотле. При богослужењу митрополит ће и даље спомињати цариградског патријарха, а митрополита сви епископи у Србији. Од патријарха добиваће се и свето миро. — Тако су ето Срби у ослобођеној Србији ослободили и цркву од грчкога ропства.

Милош је био формално врло побожан, те нико није више од њега подигао цркава по Србији. Он је већ 1820. изобичајио, да се за оправку цркава тражи везирово допуштење. Захтевао је, да се црквени обреди и постови тачно држе, а сам није почињао никакав посао без молитве. У цркву је ишао сваке недеље и празника. Забранио је да богаташи седе у цркви под капама и да им се даје анафора већ о причасном.

Забранио је даље, да се ни пушити не сме у црквеној улици; а одредио је: да и Грци, Бугари и други морају славити и српске светитеље, а нарочито Св. Саву и Св. Кнеза Лазара. Светог Саву прогласио је 1826. за школског заштитника.

3. *Самоуправа и независност.* — Први Србин митрополит ослобођене Србије и самоуправне Цркве родољубиви *Мелентије Павловић* умро је већ 1833. Милош је био свестан, да Србији у данима њеног препорођаја треба школован и образован човек за митрополита. Стога се обрати на карловачког митрополиту Стратимировићу, да му кога од својих калуђера препоручи за митрополита. А Стратимировић му предложи бившег карловачког професора *Павла Јовановића,* који је већ од 1829. био у Србија као секретар кнежеве Канцеларије у Крагујевцу, где је било и прво седиште митрополита београдског у ослобођеној Србији. Милош одмах прими предлог и изабра Павла за митрополита. Павле је још световњак био, те се закалуђери под именом Петар; одмах је за тим произведен за архимандрита и послат у Цариград, где исте године (1833) прими посвећење. — То је био последњи београдски митрополит, који је у Цариграду посвећен.

Митрополит *Петар* (1833.—1859.), као образован богослов и велики родољуб, приступио је одмах уређењу своје митрополије. — Пре свега је настојао, да у Србији обнови Светосавску Цркву, која је много препатила за Турака и Фанариота. Притом се у многом чему угледа она устројство Цркве у Митрополији Карловачкој. Прво је уредио парохије, намесништва и протопопије; за тим је увео матице венчаних, крштених и умрлих; спровео је ред у богослужењу и дао штампати црквене богослужбене књиге, у ново основаној штампарији у Београду, по рускословенском тексту; установио је плату митрополиту и епископима, која, у главном, и данас важи; уредио је Архијерејски Сабор као врховну духовну власт у Митрополији, те Епархијске Духовне Судове или Конзисторије и Велики Духовни Суд; написао је Устројство за духовне власти и настојао је, да се дижу цркве и обнављају манастири. А када је Србија 1833. добила шест нових округа основао је *Епархију Тимочку* у Крајини са седиштем у Зајечару... — Био је одлучан и строг црквени старешина, који је умео да одржи примеран ред у Цркви и свештенству, те је знатно подигао углед својој Митрополији. А спремом својом помагао је много и у

државним пословима кнезу Милошу Обреновићу и Александру Карађорђевићу (1842.—1858.). Међутим, када је 1859. кнез Милош поново дошао на владу, непријатељи, из себичних рачуна, оклеветаше пред кнезом митрополита Петра и присилише га да поднесе оставку. — Он је тада тешка срца оставио Београд и прешао у Митрополију Карловачку, где је и умро 1864. као епископ горњо-карловачки...

На место Петра изабраше, на Сабору, архијереја и свештенства у Крагујевцу, његова питомца шабачког епископа *Михаила Јовановића.* — То је био последњи београдски митрополит, који је још требао потврду цариградског патријарха и дужан био да га спомиње при богослужењу. За његове управе уништени су и последњи трагови зависности од Цариградске Патријаршије. После српско-турског рата од 1876.—1878. и проглашења Србије за потпуно независну Кнежевину, на молбу кнеза Милана и митрополита Михаила, прогласио је цариградски патријарх са својим Синодом Београдску Митрополију за потпуно *независну* и *самосталну* црквену област (1879). — Тада је обновљена и *Епископија Нишка.*

Митрополит Михаило беше даровит и врло спреман за свој позив. — Њега је митрополит Петар, када је свршио Београдску Богословију, послао у Кијев где је свршио *Духовну Академију* и закалуђерио се. На његову ђачком столу стајала је увек на видном месту ова напомена: „*Не заборављај ни једног тренутка зашто си оставио своје Отечество и дошао овде. Знај да ниси дошао да уживаш, него да се и дању и ноћу трудиш, да што више прибавиш знања и науке, које су твојој домовини од преке потребе*"... Вративши се у Србију био је неко време професор Богословије, а 1854. постаде владика шабачки и најпосле митрополит 1859. Он је с љубављу прихватио и наставио рад свога родољубивог претходника. За његове управе донесена су и *два закона* о *црквеним властима,* којима су преуређени *Духовни Судови* и други црквени односи; те је закон од 1890. и данас на снази.

Црквеном напретку у Србији, за његово време, много је сметала његова благост и мекост, те је дисциплина јако пала. Уз то је он био изразит политичар и представник једне странке, те је стога имао много непогода и бурних дана, али је ипак прилично урадио и за добро Цркве своје... 1881. дошао је у сукоб с државним новотаријама, те је морао на-

пустити митрополитску столицу. На његово место постављен је архимандрит Теодосије Мраовић... А Михаило је отишао у Русију, где је уживао велико поштовање. Из Русије повратио се у Србију 1889., када је Мраовић умировљен и он повраћен на столицу митрополитску, на којој је и умро 1898. Сву своју тековину оставио је на религијске и просветне сврхе. — Био је један од најпопуларнијих јерараха наших, признат и уважен у целом хришћанском свету, те је одликован од многих хуманих и просветних светских друштава, као ни један Србин до данас. Његов заменик на митрополитској столици беше нишки епископ *Инокентије Павловић*, који је наставио његов родољубиви рад, али је већ 1905. преминуо. — Инокентија наследио је данашњи митрополит *Димитрије*.

4. *Просвета и Књижевност*. — Чим је, прегалаштвом и многобројним крвавим жртвама одличних представника народа и Цркве, почела се дизати слобода у Србији, почињу одмах и светли зраци просвете разбијати таму, што је тако дуго обавијала претке наше у турском и фанариотском ропству. И већ за устанка почеше се по градовима и неким селима подизати основне школе; а богатији људи узимали су и у кућу учитеља за своју децу. Учитељи су били већином аустријски Срби, а издржавани су махом из црквено-школског таса. Убрзо је установљено и *Министарство Просвете*, а први министар беше сам Доситије Обрадовић. Он је одмах приступио озбиљноме раду и већ 1810., поред *Велике Школе*, подиже и *Богословију* у Београду. Али ти лепи почеци брзо пропадоше с пропашћу Карађорђевом 1813., те је са школама после другог устанка врло рђаво стојало све до 1830. Истина, Милош је већ од 1818. неколико пута покушавао да отвори Богословију у Крагујевцу, али митрополит Грк Антим не хтеде се заузети, те не би ништа.

Просвета је у Србији почела стално да напредује тек после 1830., и то под утицајем Срба из Митрополије Карловачке. — Тада су, за основним школама брзо се дизале средње и више школе. А митрополит Петар основао је 1836. Богословију и Србија убрзо поче да добива школовано свештенство. За професоре Богословије поставио је Петар одличне Србе из Митрополије Карловачке, који су свршили гимназијске и богословске науке, закалуђерили се и корисно послужили Цркви, Школи и Народу у Србији. Шта више, доцније је довео

и два Руса за професоре; а неколицину најбољих ученика послао је 1846. у Кијев, да се у Духовној Академији спреме за професоре Београдске Богословије. — Тако је он први ђацима из Србије отворио врата руских стручних школа. А каково је тада просветно стање у Србији било казује нам и та чињеница, што је у Београду ванредно необично изненађење било, када је митрополит Петар своју прву беседу *на изуст* изговорио.

Митрополит Михаило преуредио је Богословију и умножио у њој богословске науке с философским и педагошким. Ове науке биле су врло нужне богословима, јер су обично многи од њих, по неколико година пре рукоположења, због оскудице у прописаним годинама, проводили као учитељи и стекли лепе заслуге за просвету свога народа. Но још за живота митрополита Михаила преуређена је Богословија на сасвим другој основи, законом од 1896; али се то преуређење почело изводити тек 1899.

За просвету српску има доста заслуга и *Српско Подворје у Москви*. — Тај манастир, с црквом Киро-Јована, поклонио је Србима руски Св. Синод 1873., на заузимање знаменитога Руса *Дурнова*. Зависио је од београдског митрополита, који је у споразуму са руским Св. Синодом, постављао настојатеља и братију у Подворју и утврђивао избор тутора. Ту се спремао калуђерски подмладак за Србију; а настојатељ је дужан био да помаже и све друге Србе ђаке у Москви и брине се за њихов успех.

До митрополита Михаила није готово ни било *богословске књижевности* у обновљеној Србији. — Остаци старе књижевности, с падом писмености, били су готово сасвим заборављени, а новија књижевност из Митрополије Карловачке из истих се разлога није могла ширити... Први знатнији писац црквеног сталежа у Србији беше знаменити прота и дипломата *Матија Ненадовић* († 1854.), који је написао своје знамените *Мемоаре* из првог устанка. Митрополит Петар помагао је радо црквену књижевност, али онда још није било довољно погодаба за њен развитак. Први прави и до данас најодличнији богословски писац беше *митрополит Михаило*. Он је оставио за собом око 50 штампаних радова. Био је неуморан књижевни радник и један од најбољих проповедника. Поред њега познат је као вредан писац, а добар и чувен народни проповедник, владика шабачки *Гаврило Поповић* родом из Бачке

(† 1871.). Он је уједно био и ванредан појац, као и његов земљак митрополит београдски *Мраовић*, који је основао Фонд од 50.000 динара за неговање нашег лепог црквеног појања и завештао га знаменитом *Београдском Певачком Друштву Станковић*... Обилан и добар књижевни радник беше и архимандрит *Нићифор Дучић* († 1900.) Херцеговац, који је за устанка Херцеговачког од 1861.—1862. г. храбро се борио против Турака, па и доцније неколико пута био вођ у бојевима. Прешавши у Србију он је заменио мач са пером и сав се предао књижевном раду. Нарочито се бавио проучавањем прошлости српске, те је написао и прву већу *Историју Српске Цркве* 1894. — За заслуге на књижевном пољу добио је много научна одликовања и владарска одличја; а шест пута одбио је епископство, које му је нуђено у Србији... На чисто богословском пољу књижевности (Догматика, Моралка и т. д.) радио је понајвише архимандрит *Фирмилијан,* потоњи српски митрополит у Скопљу († 1903.).

5. *Црква у Маћедонији и Старој Србија.* — Грци епископи по Старој Србији и Маћедонији, после укидања Пећске Патријаршије и Орхидске Архиепископије, били су врло безобзирни према својој пастви. Словенско богослужење потискивали су на све стране а уводили грчко; те су помоћу школа грчких у Маћедонији успели, да одроде многе и погрче их. А какав је то успех био нека покаже овај пример из Охрида 1867. г. — Неки родољуби почели су тада да словенски поје у цркви; а грађани, међу којима је најгори био један домаћи син доктор медицине, јавно су у цркви исмевали своје словенско богослужење и тражили, да се и даље поје грчки. — Тако је у Маћедонији у другој половини XIX. в., ниско стојала словенска свест.

А српска народна свест почела је тамо да бледи и губи се већ од краја XVII. и почетком XVIII. в., када је за сеоба српских под Арсенијем III. и IV. српско име постало за Турке име бунтовника и крвника. Тада се у Турској много боље пролазило са имено мирне и послушне раје — Бугара. И нема сумње, да је поред осталога и то много допринело, да се од тада по Маћедонији све више губило име српско, а ширило бугарско. Тај појав опажен је особито у XIX. в., када многи бугарски родољуби почеше дизати бугарске школе по Маћедонији и учити Маћедонце да су Бугари. Када је затим 1872. год. основана *Егзархијска Црква* и знатном српском помоћу, само да се дође

до словенског богослужења, тада се пропаганда бугарска још већма размахала. А када је Бугарска 1878. г. постала самоуправном кнежевином, сви они који присташе уз Егзархију проглашени су Бугарима, те је настојано свим силама, да се све српске особине униште. Стога је забрањивано слављење Крсног Имена и Срба светитеља; а српске су књиге избациване из школа и цркава, па чак и спаљиване. Због тога су многи отпали од Бугарске Егзархије и повратили се Цариградској Патријаршији, која је међутим допустила словенско богослужење по целом Косовском Вилајету и по многим селима Маћедоније. Али су ипак Бугари, својом пропагандом а још више терором успели, да задрже многе Србе под Егзархијом. А када је под утицајем српске пропаганде, која почиње живље да ради тек при крају XIX. в., почела да се буди и развија по Маћедонији српска свест и читави крајеви пошли да се одричу Бугара, — тада су ови основали разбојничке чете, које поубијаше многе српске прваке, а нарочито свештенике и учитеље по Маћедонији и Старој Србији. Прва појава такових чета пада у 1902. г., те и Срби одмах прискочише браћи својој у помоћ, оснивајући чете у које ступаху многи родољуби, названи *комите*, из разних крајева Српства. — Комите су, слично старим родољубивим хајдуцима, неумрлу славу стекли бранећи Србе по Маћедонији и Старој Србији од насиља Бугара и Арнаута...

Када је основана Егзархија пуштена су испрва само три бугарска епископа у Маћедонију и то у Охрид, Велес и Скопље. Али и они, убрзо пред руско-турски рат 1876—1878., морадоше напустити своје епархије, те су после живели у новој Бугарској Кнежевини... После бугарско-српског рата од 1885. почела је Егзархија, помоћу средстава из Бугарске, све јаче да развија просветни рад по Маћедонији, подижући школе и цркве. — Тим радом успело се, да је султан 1890. поново допустио, да бугарски епископи заузму своје столице у *Охриду* и *Скопљу*, 1894. дошли су бугарски епископи и у *Велес* и *Неврокоп*; а 1897. успели су Бугари да поставе своје епископе и у *Битољу*, *Дебру* и *Струмици*, па још више прионуше да што већи број Маћедонских Словена задобију за себе.

Срби су, међутим, одмах после оснивања Бугарске Егзархије тражили обнову Пећске Патријаршије; али је Турци не хтедоше допустити, бојећи се да би тада Срби у Турској знатно ојачали и због крвних веза са Србијом и Црном Гором опасни по-

стали по турске интересе. Тек после дугог и енергичног заузимања родољубивих народних првака, уз дипломатско посредовање Русије, Србије и Црне Горе, успело се толико, да Цариградска Патријаршија постави Србе за епископе у *Призрену* (1896.), *Скопљу* (1897.) и *Велес—Дебру* (1910.). А ти српски епископи почели су одмах, средствима добивеним из Србије, да отварају школе и помоћу њих натечу се с Бугарима и шире српску свест све дубље у Маћедонију. Тај рад имао је леп успех и Срби су пред рат 1912. имали у Старој Србији и Маћедонији преко 400 својих *основних школа*, а за тим: *Велику Гимназију* и *Учитељску Школу* у Скопљу, три *Мале Гимназије*: у Битољу, Солуну и Плевљима; *Богословију* и *Трговачку Школу* у Призрену, те *радничко-домаћинске школе* у Скопљу и Битољу. — Имали су тада око 650 учитеља и професора са 17.000 ђака по тим школама...

До рата 1912. цела *Словенска Црква* у Турској имала је 22 епархије на којима су већином били Грци, а само 7 Бугари и 3 Срби. Од свих епископија најпространија и бројно најјача беше *Рашко-Призренска*. Она је 1789. постала спајањем *Рашке* или *Новопазарске* Митрополије са Призренском, којој је већ 1766. припојена Пећска Архиепископија. Ова епископија била је сретнија од осталих, јер су њоме управљали од 1784.—1830. изузетно два добра Србина митрополита, а уз то од 1840.—1849. и један врло редак честит Грк *Игњатије*, који је не само признавао Крсно Име, него је наредио да се славе и сви важнији Срби светитељи... Стога је овде и просветни живот јаче се развијао него по другим епархијама. — Тако је у Пећи 1855. основана прва *женска школа*. Њу је основала калуђерица хаџи *Ката Симићева*. Поред школе начинила је она црквицу и читав манастирић, у који је примала на негу старе и изнемогле сиротне жене. А 1872., заслугама родољубивог трговца *Симе Игуманова*, основана је у Призрену *Богословско-Учитељска Школа*, која је дала и даје леп број добрих учитеља и свештеника не само Старој Србији и Маћедонији, него и Црној Гори, Босни и Херцеговини.

б) САДАШЊОСТ.

Српска Црква у Краљевини Србији има данас у старим границама око 3, а у новим око 1 милијон православних душа.

1. **Уређење.** — Живот Православне Цркве у Краљевини Србији равна се у главном по *Закону о црквеним властима* од 1890., са доцнијим изменама и допунама.

Парохија у старим границама има 904 са 800 цркава и преко 1000 свештеника; а у новим крајевима 760 парохија и близу 800 свештеника. — Парохе постављају епископи; а главни им је приход *бир* од народа, који грађанске власти у новије доба купе у новцу и предају свештеницима. — У старим границама парохије су обично врло велике; а у новим их има и врло малих од 20—250 махом задружних кућа, у којима је ретко 5, а врло често о 20 и више душа. Ту се и данас још главни приход свештенички састоји у житу, чарапама, пешкирима и т. д.; а у новцу је износио највише око 300 динара годишње. Стога се многи свештеници баве и занатима, а већином су и нешколовани; док у старим границама имају сви добро црквено и светско образовање, које стичу у Богословији Београдској... — *Црквеном имовином* управљају нарочити *тутори* или *епитропи*, којима су свештеници дужни помагати и рачуне им водити.

Протопресвитерата у старим границама има 18., а у новим 14. — Они се деле на *Намесништва*, којих у старом крају има 52., а у новом 32. Протопресвитерат је, у главном, што и политички *округ*, а намесништво што и *срез*; парохија што и *општина*. — И проте постављају надлежни епископи.

Епархија има осам. И то 5 у старим, а 3 у новим границама. — *Београдски* је епископ архиепископ и митрополит србијски. Остало су епископи, а седишта су им у: *Шапцу*, *Зајечару*, *Нишу* и *Чачку* у старим границама, те *Призрену*, *Скопљу*, и *Битољу* у новим границама. Све их плаћа држава. Митрополита са 24, а епископе са 12 хиљада динара годишње. Митрополита је бирао нарочити Сабор црквених и државних представника, а епископе Архијерејски Сабор или Синод.

Духовни Суд постоји у свакој епархији као стална судска и управна власт. — Председник му је један *протопресвитер*, а чланови су најмање два редовна и неколико почасних судија свештеника и калуђера. Именује их краљ на предлог епископов и министра верâ. Председник и редовни чланови примају плату из државне благајнице, као и грађанске судије. Имају свога секретара и писара. А за ваљаност одлука и пресуда овога

суда није нужно одобрење епархијског епископа. — Извршни органи његови јесу проте и намесници.

Велики Духовни Суд јесте призивна власт против одлука Духовних Судова. — Седиште му је у Београду; а председник му је један епископ, кога Архијерејски Сабор изабере на годину дана. Чланови су обично по један окружни прота или архимандрит из сваке епархије; а секретар је до недавно био референат за црквене послове при Министарству Просвете. Именује их краљ, а састају се редовно једанпут годишње. — Задатак је овога суда да размотри, одобри, преиначи или уништи решења Епархијских Судова, нарочито у брачним споровима. — Против његових одлука нема призива, а пресуде извршују црквене и грађанске власти.

Архијерејски Сабор јесте највиша црквена власт у Србији. — Председник му је митрополит, а чланови сви епархијски епископи. Редовно се састаје једанпут годишње у пролеће или јесен. Седницама је обично присуствовао и референат за црквене послове при Министарству Просвете; а сада главни начелник Министарства Верâ. Поред верских, духовно-дисциплинских, литургијских и веронаучних послова, у делокруг Архијерејског Сабора спада и избор епископâ, организовање епархија, парохија и манастира, те руковање црквеним фондовима и утицање у доношење државних закона и уредаба за Цркву и свештенство. Осим тога, као црквено-судска власт, Сабор овој суди и расправља све међусобне размирице епископâ и митрополита, као и кривице њихове и брачне спорове Краља и чланова краљевског дома.

2. *Неправославна учења.* — У старим границама Србије има око 50.000 Римокатолика разне народности; а у новима биће их око 30.000 већином Арнаута. Ради њих је Србија склопила 1914. *конкордат* са папом, по коме се имала основати у *Београду* једна *Римокатоличка Архиепископија*, под коју би потпала и досадашња *Скопска Епископија.* Најјаче је римокатоличко место *Јањево*, чисто српско село на Косову са близу 300 кућа; а уз то још има 2000 кућа римокатоличких Арнаута у Скопљу, Призрену, Пећи, Ђаковици, Митровици и Феризовићу, те по селима Летни и Стубли близу Скопља и Цубли близу Призрена... И *Назарени* или Нововерци почели су своју пропаганду у Србији, али са врло незнатним успехом. — Има их свега око 1000.

3. *Манастира* има у старим границама 54 са 90 калуђера, а у новима 72 са једва 50 калуђера. — *Женски манастир*

беше до скора само један у селу *Берови* на Брегалници у Малешу. У њему има око 20 калуђерица; а постао је 1850. крај сеоске цркве. 1919. основан је још један у селу Мирковци, код Скопља, са 3 сестре. — У Старој Србији најзнатнији су манастири *Гарчаница, Девич, Св. Прохор Пчињски* и други; а у Маћедонији *Св. Наум* на Охридском Језеру, *Св. Јован Бигорски*, манастири код *Прилепа.* У старим границама Србије најзнатнија је *Студеница*, па *Жича, Каленић, Љубостиња, Раваница, Манасија* и други. Калуђера је уопште врло мало. Попречно не дође тек нешто више од једнога на један манастир. Стога многи манастири, особито у новим крајевима, немају ни једног калуђера, те су дати на управу парохијским свештеницима. — У манастиру *Раковици* код Београда постајала је неко време нарочита *Монашка Школа* за образовање калуђера; па је ту 1907. почео излазити и лист *Духовна Стража*, као орган *Монашког Удружења* у Краљевини Србији.

4. *Просвета и књижевност.* — За образовање парохијског свештенства постоји Београдска *Богословија Св. Саве*, којој ће се на Врачару подићи велика зграда. А док се та зграда не подигне, Богословија је 1920. г. пресељена у Срем. Карловце. У њу су се примала деца из основне школе, те су девет година учила средњошколске и богословске науке. Сада се примају у њу ученици који сусвршили 4 разреда средње школе, те она траје само пет год. Сви су слушаоци ове Богословије уједно и њени питомци, те у самој згради имају заједничко издржавање. Када сврше школу постају парохијски свештеници, чим наврше прописан број година. А они који Богословију сврше са добрим успехом могу положити испит зрелости и ићи на *Богословске Факултете*, који се оснивају на Београдском и Загребачком Универзитету, или у руске *Духовне Академије.* За нове крајеве постоји у *Призрену Богословија*, која даје довољну спрему за ондашње прилике...

Богословску књижевност заступали су, у главном, црквени листови: *Гласник Православне Српске Цркве* као орган Архијерејског Сабора, *Весник Српске Цркве* као орган Свештеничког Удружења, које је издавало и један духовни лист за народ, под именом *Хришћанин, Хришћански Весник* и други. Данас излази *Весник* као црквено-политички лист Свештеничког Удружења, *Гласник Српске Цркве* као орган Архијерејског Сабора и *Преглед* — званични лист Жичке Епархије, са својим прилозима популарног садржаја. Од књижевних грана најбоље је заступано *Проповедништво* и

Историја националне Цркве, коју проучавају и световњаци, а *Академија Наука* издаје најбољу и најобилнију грађу за проучавање црквене прошлости.

У Београду постоји *Друштво Св. Саве*, које издаје књиге са религијско-националним садржајем, а нарочито своје *Братство*, те држи вечерње школе за младиће, који дању раде и заслужују издржавање а ноћу уче. На Београдском Универзитету постоји већ неколико година, по енглеском обрасцу, *Хришћанска Заједница Студената*, која издаје и дела религијско-моралног садржаја.

IV. Српска Црква у Далмацији и Боци Которској.

а) ПРОШЛОСТ.

1. *Под Угрима, Турцима и Млечићима.* — Јужну Далмацију и Боку Которску населили су Срби већ за сеобе на Балканско Полуострво. А у Северној Далмацији, почевши од реке Цетине, настанили су се Хрвати. Но већ од X. в. прелазе и Срби у Северну Далмацију, а нарочито у XIV. в., када је тим крајевима владала *Јелена*, удовица хрватскога бана *Младена III. Шубића*, а сестра цара Душана. Тада су и далматински градови *Клис* и *Скрад* неко време били у власти српскога цара. Отуд из тога века потичу сва три манастира у Далмацији: *Крупа* од 1317., *Крка* од 1350. и *Драговић* од 1395., као задужбине српских господара и калуђера. Крку су помагали и српски деспоти из Срема 1494. Но главна сеоба Срба у Далмацију збила се тек у XVI. в. Њу су извели Турци после 1540., када су освојили Далмацију, да населе пусте земље; јер се многи Хрвати пред Турцима уклонише на острва и у Италију. За Турака је Далмација, с Ликом и Крбавом, сачињавала *Клишки* и *Лички Санџак* Босанског Пашалука. Стога је и Српска Црква у Северној Далмацији, када је обновљена Пећска Патријаршија, дошла под власт *дабробосанског* митрополита, као намесника-егзарха патријархова. — Он је крајем XVI. в. пренео своју столицу у западну Босну, а нарочито у манастир *Рмањ* на Уни. У самој Далмацији био је и даље, као и под Угрима, заменик митрополитов и духовни старешина *Крчки игуман*, кога су бирали представници Цркве и народа и епископ га производио у чин...

Калуђери манастира Крке основали су почетком XVII. в. манастир *Гомирје* у Хрватској; а калуђери манастира *Драговића* подигли су у Барањи, већ крајем XVI. в., ман. *Грабовац*. —

Почетком XVII. в. отворена је била у ман. Крупи главна школа за спремање свештеника.

Над Боком Которском, онда званом Млетачком Арбанијом, и Јужном Далмацијом водили су и даље духовни надзор епископи зетски и захумски, а главно средиште црквено-народног живота постаде манастир *Савина*. — У приморским градовима и на острвима, а нарочито на острву Хвару било је тада још по нешто Срба, али много више Грка. Сви су они од 1420. махом под Млечићима. Стога је за њих постојао нарочити епископ у Млецима с насловом *архиепископ филаделфијски*. Подвлашћен је био цариградском патријарху. И у самим Млецима било је доста православних Срба, који су, заједно с Грцима, подигли тамо цркву већ у почетку XVI. в. — Та црква и данас постоји као украс Млетака.

2. *Унијаћење.* — Млечићи су већ у XVII. в. настојали, да поунијате и пориме Србе и Грке своје поданике, па су донекле и успели. У православним црквама силом су дизали римокатоличке олтаре. Тако је било у Задру и Шибенику, на Хвару и Трогиру. За тим су те цркве лако обрнуте у латинске... А када је 1699. и 1718. сва Далмација дошла у руке млетачке одмах је сва Српска Црква у Далмацији и Боци Которској одузета испод власти пећског патријарха и предата грчком млетачком архиепископу, који је баш у то доба примио унију с Римом. Једино у Боци и Дубровнику вршио је црногорски митрополит духовни надзор све до почетка XIX. в.... Али се и Срби у Далмацији не хтедоше одрећи пећског патријарха, те су се и даље обраћали његовим епископима. *Шибеничка* општина беше тада прва православна општина у Далмацији, те се најживље опирала римској пропаганди. Она је учинила, да је неко време управљао Српском Црквом у Далмацији пребегли херцеговачки епископ *Саватије Љубибратић*, па је за то време и пећски патријарх *Мојсеј Рајовић* (1712.—1724.) лично дошао у Далмацију. Али, убрзо после смрти Саватијеве, прогнаше Млечићи 1722. његова синовца и наследника Стефана, који се као епископ беше настанио у манастиру Драговићу. Од тада не дадоше више Млечићи далматинским Србима епископа, те је веру чувао сам народ са својим родољубивим свештеницима и калуђерима, обраћајући се по потреби на епископе у Хрватској, Славонији и Босни... — Највише заслуга за обрану Православља стекао је у то доба бенковачки све-

штеник *Симеон Кончаревић,* који је сазивао народне и свештеничке зборове, те народ и свештенство храбрио да истрају у борби за Православље. Он је задржао народ да не букне у крвави устанак, кад су неке српске цркве силом порушене, те се многи Срби почели исељавати у Аустрију и Турску.

Најжешће прогањање Срба беше у доба задарскога надбискупа *Змајевића.* — Он је 1748. г. ради пропаганде отворио *Илирско Семениште* у Задру, коме беше главна сврха да спреми мисионаре за обраћање православних Далматинаца у Латинство. Слично Семениште подигнуто је и у Спљету; а одатле су ишли у Падову на даље науке. Задарско Семениште постојало је 70 година, али није никакова успеха постигло; иако готово ниједне тамнице није било, у којој није био затворен по који православни свештеник. Као тобоже главни разлог зашто се православним Србима у Далмацији не да епископ наводило се српско *русофилство*, неверност Републици и тежња за епископом ради лакшег помагања Русима... А црквени и народни представници, кад им власти никако не хтедоше допустити избор епископа, састану се 1750. сами код цркве Св. Илије на Далматинском Косову и изаберу проту Симеона Кончаревића за свога епископа. По наредби пећског патријарха, Симеона је рукоположио за епископа дабробосански митрополит Гаврило. Али је Симеон брзо прогнан од државне власти, те је морао оставити Далмацију и настанити се у Лици; а када је проглашен за државног издајника, отишао је у Русију, где је и умро 1770. г. у Кијеву Ту је он написао свој знаменити *Летопис црквених и грађанских догађаја,* важан извор за историју Српскога Народа у Далмацији... — Срби су и даље остали без духовног старешине. Управу је водио архимандрит манастира Крке, а духовне послове обављали су епископи из Хрватске и Славоније.

Млечићу су још 1708. г. издали закон, да у Далмацији не може бити друге вере осим римокатоличке. Стога су увек гледали на православне Србе као на Унијате и потчинили их власти римокатоличких епископа. А 1759., да би обезглавили Србе, наредише, да сви свештеници, који немају декрет од римокатоличког епископа морају напустити Далмацију. Уз то, по градовима није допуштано православним свештеницима да у одјејанију прате мртваца, нити да носе литију; а фратри, су на силу, по многим парохијама обављали црквене обреде и тајне

православним Србима. — Против тога устао је огорчени народ и свештенство, те су од 1760., заузимањем Русије, наступили мирнији дани Српском Народу у Далмацији. Најпосле 1780. укинут је у Млетачкој Републици закон, да Православни морају признавати Унију, те је по свима српским црквама у Далмацији држано свечано благодарење на вест о томе. Тек сада могли су православни Срби у Далмацији данути мало душом.

Српска Црква потчињена је поново обновљеној грчкој епископији у Млецима, која доби јурисдикцију над свима Православнима по Истри, Далмацији и Боци Которској. Млетачки епископ поставио је одмах крчког архимандрита Никанора Богуновића за свога викара у Далмацији и Боци, те је живот Цркве почео прилично мирно тећи. А када је 1790. последњи грчки епископ у Млецима умро, убрзо је и Млетачка Република пропала, те је Далмација, по миру с Французима у Кампоформију 1797., постала аустријском провинцијом. Аустрија је признала архимандрита *Герасима Зелића*[1] за духовног управника Српске Цркве у Далмацији, али изабраног епископа *Ивковића* не хтеде потврдити. Шта више, сва Српска Далматинска Црква би поново потчињена римокатоличким епископима, те за Србе почеше поново грдне невоље...

3. *Под Французима и Аустријанцима.* — Миром у Пожуну 1805. изгубила је Аустрија Далмацију. Њени господари посташе сада Французи. Они одмах приступише унутрашњем уређењу Далмације и закон о верској толеранцији поставише међу основне законе. Шта више, по жељи Српскога Народа, већ је 1808. потписао *Наполеон* одлуку, да се у Далмацији има установити *самостална српска Епископија, Конзисторија* и *Богословија,* а трошкове за све то подмириваће државна благајница; па и само православно свештенство издржаваће упола држава и народ. Све то одмах је и изведено. 1810. постављен је за епископа из Босне пребегли *Венедикт Краљевић.* Седиште

[1] Доцније је архим. *Зелић* дошао у сукоб с владиком Краљевићем, бранећи Православље од Уније, те је прогнан и заточен у Бечу, где је и умро 1828. Био је одличан родољуб и вредан радeник, али и јако славољубив, те је имао много непријатеља. Написао је своју занимљиву *Аутобиографију* и новчано је помагао књижевнике, а нарочито знаменитог *Павла Соларића.* За васпитање свештеничког подмлатка у Далмацији оставио је задужбину, којом рукује карловачки митрополит. Његове кости пренео је 1868. из Беча у манастир Крупу архимандрит, потоњи владика, Герасим Петрановић.

му је одређено у *Шибенику*, а потчињене су му и српске општине у Истри — *Пола* и *Перој*, које у XVI. в. населише Црногорци. За епископског намесника у Боци Которској постављен је архимандрит Зелић. У исто време избачени су латински олтари из српских цркава, а римокатоличким свештеницима је забрањено да нападају Православље у проповедима, да прате православне покојнике и обављају друге обреде. — Тако је с доласком Француза Српској Цркви у Далмацији грануо нови живот.

Али већ 1814. Аустрија поново заузе Далмацију и Истру. — Она је оставила уређење Српске Цркве онако као што су Французи увели; али њени фанатички управници још дуго времена нису допустили Србима да живе слободно у свом Православљу. Сад управо наступише теже прилике него икад, иако је с аустријском влашћу одмах, а званично тек 1828., Српска Црква у Далмацији дошла под духовни надзор карловачког митрополита.

Владика Краљевић живео је и радио, за Француза и прве две године аустријске владавине, као први епископ и пријатељ народа. Али 1815. окрене другачије и да се додвори влади предложи јој план како да се Српска Црква у Далмацији и Боци поунијати. И 1820. већ се приступило томе послу. — Из Галиције су доведена три унијатска свештеника, да отворе богословску школу у Шибенику и спремају унијатске свештенике. Али су Срби преко родољубивог владичиног протосинђела *Кирила Цветковића* сазнали за то. Одмах је организован отпор. — Шибеничани се први дигоше и објавише свима шта им владика спрема, те се народни представници огорчено потужише митрополиту карловачком *Стратимировићу* и умолише помоћ. Стратимировић се одмах енергично заузе за Православне у Далмацији. Али неки плаховити људи већ 1821. науме, да се убиством реше поунијаћеног владике. Но место њега убише једног унијатског каноника, који је дошао да буде професор. А када то видеше она друга двојица Русина, побегоше одмах из Далмације. За њима је побегао и сам епископ Краљевић у Италију, да се више никад не врати, а управљао је Црквом још неколико година преко задарског пароха *Спиридона Алексијевића* као свога намесника. Међутим, због убиства каноникова, осуђен би протосинђел Цветковић, као тобожњи подстрекач, на тешку тамницу од 20 година. — Он је тамницу издр-

жао, па је после до смрти 1857. проживио у манастиру Бездину[1] у Банату.

Због нереда, који наступише у осуству Краљевићеву подиже се 1827. жив покрет у народу и аустријска влада, на заузимање митрополита Стратимировића, умирови Краљевића; а на место његово цар именова гомирског архимандрита *Јосифа Рајачића*, потоњег српског патријарха. — Владика Рајачић приступио је одмах уређењу епархије. Али убрзо један немио појав прекиде све његове родољубиве намере, те је једва успео да 1833. оснује *богословску* или *клерикалну* школу у Шибенику. На име: два неваљала свештеника, које је владика потерао у ред, потраже 1832. заштиту код гувернера *Лилијенбурга* и пређу на Унију, а преваром преведу и неке своје парохијане. Гувернер је то једва дочекао и поче свом силом помагати ове неваљале свештенике и Унију. Стога не даде Рајачићу да уреди Конзисторију, ни ишта друго што је он желио да уради у корист Православља. А када за тим један од поунијаћених свештеника погибе, наста прогањање православних и право гоњење на Унију. Саме власти подигоше велике унијатске цркве у *Кричкама*, *Баљцима*, *Врљици*, те у тим селима основаше 1835. три унијатске парохије са преко 800 душа и подвргоше их унијатском српском епископу у Крижевцима... Рајачић се Унији најодлучније опирао, али га 1834. преместише за владику вршачког у Банат. А после њега изабрани епископи брзо захвалише и пређоше на друге епархије, те сиромашни народ наш у Далмацији остаде у најтежим данима све до 1843. без свога духовног поглавице. — У то време, а наиме 1841., премештена је столица далматинских епископа у Задар. Исте године умро је гувернер Лилијенбург, те под новим гувернером наступише мирнији дани по Српску Цркве у Далмацији, јер престаде верско гоњење.

Вредни и родољубиви епископ *Јеротеј Мутибарић*, дошао је у Далмацију 1843. и одмах почео енергично уводити ред у цркви и свештенству. А када је 1849. проглашена у Аустрији верска равноправност и слободан прелаз из једне вероисповести у другу, тада одмах пређе више него једна трећина Унијата натраг у Православље, а доцније и многи други... Ни Мутибарић није могао успети да оснује Конзисторију. То је

[1] Ту је написао своју *Аутобиографију*, која нам приказује многа његова и народна страдање због вере.

пошло за руком тек његову наследнику, родољубивом и неуморном владици *Стефану Кнежевићу* (1853.—1890.). Он и његов наследник *Dr. Никодим Милаш* (1890.—1910.), имају највише заслуга за добро уређење и напредак Српске Цркве у Далмацији. — Кнежевић је проширио *Семениште* и *Богословију* у Задру, те је настојао да се подижу школе народне; а учинио је врло много, да је српска народна свест у Далмацији силно ојачала. Од уштеде своје оставио је и две задужбине, да се из њих деле стипендије за више образовање свештенства и за помагање црквене књижевности.

У *Боци Которској* већ од Француза беху архимандрити намесници епископски. А на жеље и молбе Бокеља 1870. основана је посебна епископија за *Боку* и *Дубровник*, са седиштем у *Котору*. — Први епископ беше *Dr. Герасим Петрановић* († 1906.), који је своју епископију лепо уредио, те за буђење народне свести и за црквену књижевност стекао много заслуга. Сав живот свој беше он посветио српској књизи, Цркви и добру народном. А од уштеде своје основао је Фонд за помагање образовања занатлија и вештака.

До 1873. била је Српска Црква у Далмацији *самоуправна* и само у духовној зависности од Карловачке Митрополије. — Те године, због нове политичке поделе Аустро-Угарске Монархије, одузета је она од Карловачке Митрополије и сједињена с Православном Црквом у Буковини, као једна *Буковинско-Далматинска Митрополија.* — 1919. ослобођена је те везе и у састав сједињене Српске Цркве, данашње Српске Патријаршије.

б) САДАШЊОСТ.

Српска Црква у Далмацији и Боци Которској има око 120.000 православних Срба, од којих су близу 90.000 у Далмацији, а преко 30.000 у Боци.

1. **Уређење** се равна, као и у Буковини, према *Духовном Регламану* цара Јосифа II. од 1786., обновљеном 1843., и *Синодском Статуту* од 1884.

Парохија има 104 са 290 цркава и 80 свештеника. Парохе постављају епископи у споразуму с Конзисторијом. Кандидат мора положити парохијски испит. Парохије се деле на три разреда, по којима пароси примају плату од народа с допуном из државне благајнице.

Црквено-Општински Савет постоји у свакој парохији за руковање црквеном имовином. Њега сачињава 6—14 чланова саветника и свештеника. Саветнике бирају парохијани, а потврђује Конзисторија. Они сами бирају између себе председника и три члана, који сачињавају *Црквено Туторство.* — Ови, са свештеником, воде све послове црквене имовине и крајем сваке године подносе Савету на преглед црквене рачуне, а Савет их подноси Конзисторији на одобрење.

Епархије су две: *Задарска* и *Боко-Которска;* а епископе је именовао цар аустријски. — Плату добивају од државе.

Епархијске Конзисторије имају по три члана, које је именовао цар, а председник им је епископ. И оне добивају издржавање од државе.

Архијерејски Синод постојао је од 1874. Председник му је био митрополит буковинско-далматински, а чланови оба српска далматинска епископа. Састанци се одржаваху у Бечу, те је сваки епископ могао са собом повести по једног свештеника свог, као члана саветника.

2. *Манастира* има 11 и то 3 у Далмацији, а 8 у Боци. Калуђера има 38 и то већином у Далмацији. Мало их је у манастирима, јер су многи на парохијама због оскудице у парохијском свештенству.

3. *Просвета и књижевност.* — Расадник црквене просвете у Далмацији беше *Богословија* у *Задру*, у коју се примаху свршени ученици средњих школа, а и са шест разреда. Уз Богословију постојао је и *Семинар* за заједнички живот богослова.

Црквену књижевност развијао је *Гласник Православне Далматинске Цркве,* који је излазио у Задру; а црквени књижевник светскога гласа беше *Dr. Никодим Милаш* († 1915.) епископ задарски, који се истакао особито на пољу канонског права и националне црквене историје свога краја.

V. Српска Црква у Босни и Херцеговини.

а) ПРОШЛОСТ.

1. *Под Турцима.* — У Босни је Православна Црква први пут добро уређена тек после обновљења Пећске Патријаршије 1557. Тада већ беше много православних Срба и у данашњој Западној Босни, а негдашњој Источној Хрватској. Ту су они подигли и манастире: *Рмањ, Гомионицу, Моштаницу* и друге.

Стога је и дабарски митрополит, крајем XVI. в., пренео своју столицу у тај крај, па је становао у Рмњу и другим местима. Почетком XVIII. в. устаљена је митрополитска дабарска столица у Сарајеву (1713.) и митрополија названа *Дабро-Босанском*. У Сарајеву је било тада много одличних трговаца и занатлија, који су се одликовали особитом љубављу према Српству и Православљу, те их је 1722. патријарашки протосинђел *Висарион Павловић*, у нарочитој песми похвалници, истакао као пример српског родољубља и оданости Цркви. Они су били представници свега православног народа нашег у Босни и главни обично сами себи бирали мирополите, које им је патријарх пећски посвећивао. Са несавесним неким митрополитима стајали су у опреци и живо настојали, да у Цркви влада ред и рад на просвећивању народном... Осим ове митрополије обновљена је у XVI. в. *Зворничка Епархија*, која води своје порекло већ из XIV. в., у време владе краља Драгутина у северо-источној Босни. За Фанариота назва се и она митрополијом, те је премештена у *Тузлу*.

У *Херцеговини* је имала испрва власт само *Петровска Епископија*, као насљедница светосавске *Хумске Епископије* са Стона. А после обнављања Пећске Патријаршије основана је у манастиру *Тврдошу* код *Требиња* нова епископија. — Петровска је, после разорења Петрова манастира у XVII. в., пренесена у *Никшиће* у данашњој Црној Гори, те се називала још и *Полухерцеговачком*. Више пута спајана је са *Требињском*, док у XVIII. в. није коначно ишчезла. Тада је за Херцеговину остала само Требињска Митрополија, која се назва *Херцеговачко Захумском* и од друге половине XVIII. в. има седиште у *Мостару*.

Када је Пећска Патријаршија укинута дошла је и сва Босанско-Херцеговачка Српска Црква под власт Фанариота. — Ови су јој много јада задавали, али нису могли увести грчко богослужење ни у својим резиденцијама. Наши претци и у овим областима брижљиво су чували веру и народност своју, те су већ у првој половини XIX. в. подигли и неколико народних школа. А када је *Омер Паша*, потурчени Србин Михаило Латас, 1851. увео реформе у Босни, почео је наш културно-просветни живот и ту да напредује, па су подигнуте и многе нове школе... У то доба стекао је много заслуга за православну Српску Цркву у Херцеговини знаменити мостарски архимандрит *Јанићије Памучина*, који је умро 1870. Он је био самоук,

али неуморан радник, те је и на књижевном пољу доста учинио, прикупљајући и штампајући народне умотворине и описујући живот и обичаје народа свога... А у Босни, у исто време, стекла је много заслуга за просвету Српског Народа одлична девојка калуђерица Хаџи *Стака Скендерова*, која је 1858. основала прву српску женску школу у Сарајеву. Својим угледом код турских власти она је многе олакшице прибавила Српској Цркви и просвети. Нешто доцније (око 1865.) дошла је у Босну једна племенита енглескиња мис *Аделина Ирби*, која је сав свој живот и велико имање посветила српској просвети и сиротињи у Босни, Херцеговини и Далмацији. — Умрла је 1910. у Сарајеву, а захвални Срби достојно су је оплакали.

2. *Под Аустријом*. — После крвавог народног устанка од 1875., у коме су учествовали и многи родољубиви свештеници и калуђери, а нарочито знаменити војвода поп *Богдан Зимоњић*, заузела је Аустрија Босну у смислу Берлинског Уговора од 1878 (чл. 25.). — Од то доба налажаху се Босна и Херцеговина под њеном фактичком влашћу, па су 1908. и припојене или анектоване биле Аустро-Угарској Монархији.

Са аустријским доласком наступиле су у овим земљама друге прилике и за Српску Православну Цркву. — Аустрија је 1880. склопила конвенцију, уговор са Цариградском Патријаршијом. По њему је Православној Цркви у Босни и Херцеговини призната унутрашња самоуправа, под врховном духовном влашћу цариградског патријарха...

Аустријска влада знала је за незадовољство Срба са Грцима митрополитима и постарала се, да чим пре докине фанариотску власт у Српској Цркви Босне и Херцеговине. Стога је убрзо умировљен *сарајевски* митрополит Антим и на његово место 1881. постављен одличан родољуб српски бивши сарајевски учитељ и архимандрит *Сава Косановић*, који је као млад калуђер, жељан науке, пешице отишао из Сарајева у Београд у Богословију... Када је доцније одступио *херцеговачко—захумски* митрополит Игњатије постављен је 1888. и у Мостару Србин за митрополита. *Зворничко-тузлански* митрополит био је Србин Дионисије Илић већ у доба окупације. А 1900. основана је у Босни још једна митрополија — *Бањалучко-Бихаћска* са седиштем у *Бањалуци*.

Када је Косановић постао митрополитом, одмах је прегао да уреди скроз запуштену Српску Православну Цркву у својој

Митрополији. Стога, пре свега, позва из Задра одличнога проту *Ђорђа Николајевића* и са њиме, по узору Српске Далматинске Цркве, уреди црквену управу и судство, те основа Богословију са Семинаром у Рељеву код Сарајева. А када је 1885. родољубиви митрополит Сава Косановић, бранећи Православље и Српство, дошао у сукоб с властима и отишао у мир, постављен је Николајевић на његово место. — Оба ова митрополита много су задужила Српску Православну Цркву у Босни савесним архипастирским радом и обилним прилозима и закладама у корист просвете српске. Обојица су били и вредни књижевни радници, а нарочито скупљачи историјске грађе за проучавање прошлости народа нашег... Николајевић је умро у Сарајеву 1896.; а Косановић 1903. у Црној Гори, где је у миру живот проводио.

б) САДАШЊОСТ.

Православних Срба у Босни и Херцеговини има близу један милијон.

1. **Уређење.** — До 1905. Православна Српска Црква у Босни није имала никаковог посебног уређења, те јој живот није свагда текао као што би требало. Шта више, било је и немилих оштрих сукоба између представника Цркве и Народа. Но те године, на основу споразума црквених и народних представника, а с благословом цариградског патријарха уз потврду цара аустријскога, ступила је у живот *Уредба Црквено-Просветне Управе* православних епархијâ у Босни и Херцеговини, па се по њој и сада развија живот Цркве и народа нашег у тим областима.

Парохија има 335, а свештеника парохијских 327. — Парохије су већином велике. Парохе бирају Црквене Општине, а плаћа их народ распорезом и држава својим приносом.

Црквена Општина има своју *Скупштину*, коју сачињавају сви самостални мушки чланови те општине. Скупштина бира *Црквено-Школски Одбор* од 8—12 чланова, који воде бригу о свима црквено-школским потребама.

Протопресвитерата има 33.; а проте су надзорници живота и рада свештеничког.

Епархија има *четири*. — Сви су епископи равноправни и сви, по обичају у Цариградској Патријаршији, носе наслов митрополита и архиепископа. Њих је именовао цар аустријски,

по споразуму с цариградским патријархом, који је давао осталим домаћим епископима благослов да именованог рукоположе. Плаћа их држава, која је плаћала и Цариградској Патријаршији одређени годишњи данак. — Стога су представници Цркве и Народа у Босни и Херцеговини имали право, да поред митрополита пошаљу и једног световног заступника на Сабор у Цариград, када се бира патријарх. А сви босанско-херцеговачки митрополити дужни су били при богослужењу помињати цариградског патријарха, као свога врховног духовног поглавицу.

Епархијски Црквени Суд постоји у свакој епархији за управу, надзор и суд у *унутрашњим* чисто црквеним и духовним пословима народа и свештенства. — Председник је митрополит, а чланови су: *два* стална *судије* или *саветника*, које је именовао цар на предлог митрополитов, и *шест* редовних чланова свештеника и њихових заменика, које бира свештенство на три године.

Епархијски Управни и Просветни Савет постоји такође у свакој епархији за управу, надзор и суд у *спољашњим* црквеним и школским стварима. — Председник је митрополит, а чланови су 39 на 3 године изабрана свештеника и световњака у сразмеру 1 и 2. Овај Савет састаје се само једанпут годишње. Његов је орган т. з. *Ужи Савет* од 9 чланова. Они се састају свакога месеца и решавају призиве против одлука Црквено-Школских Општина; а за тим прегледа њихове и манастирске рачуне, управља фондовима и закладама, потврђује избор учитељâ, суди им за преступе, бира епархијског школског референта и т. д.

Велики Црквени Суд има седиште у Сарајеву, а састоји се од сва четири митрополита и по једног свештеника из сваке епархије, којег свештенство те епархије изабере, те професора црквенога права на Богословији. — Он се састаје само једанпут годишње и решава све призиве против одлука Црквених Судова; а против његових решења призивало се на Св. Синод Цариградске Патријаршије, који је све до скора био врховна духовна власт Српској Цркви у Босни и Херцеговини.

Велики Управни и Просветни Савет има такође седиште у Сарајеву. Он је врховна управна, надзорна и судска власт у аутономној црквено-народној управи за све четири митрополије у Босни и Херцеговини. Састаје се свака три месеца, а састоји се од сва четири митрополита, четири свеште-

ника, четири учитеља и шеснаест осталих световњака. Решава призиве против одлука Епархијских Управних и Просветних Савета.

Манастира има у Босни и Херцеговини 11, а калуђера око 30. Манастири су махом сиромашни, а већина калуђера је на парохијама због оскудице у свештенству. У Босни је најпознатији манастир *Озрен*, а у Херцеговини *Житомислић* и *Дужи*.

3. *Просвета и књижевност.* — Расадник црквене просвете јесте Богословија са Семинаром у Рељеву код Сарајева. Њу полазе свршени ђаци средњих школа, а и са шест разреда. Осим Богословије беше 116 вероисповедних аутономних школа, о којима се много старало и друштво *Просвета*, које даје стипендије ђацима за стручна средња и виша образовања.

Црквену књижевност унапређивао је до 1910. лист *Источник* као црквено-аутономни орган; а од 1912. чинио је то *Српски Свештеник*, орган Удружења Српског православног свештенства у Босни и Херцеговини. Данас врши тај посао лист *Српска Црква*, који већ од 1919. год издаје у Сарајеву неколицина млађих свештеника, са много љубави и прегалаштва. — То је уједно и први наш црквени лист после Светског Рата.

VI. Српска Црква у Америци.

Од друге половине XIX. в. нагрнули су и многи сиромашни Срби у Америку. Доцније је то постала права зараза. И данас има у Америци око 200.000 Срба из разних наших крајева. А међу њима су особито знаменити светског гласа научници: електротехничар *Никола Тесла*. — Личанин, физичар професор Универзитета у Чикагу; Dr. *Михаило Пупин* — Банаћанин и педагог професор њујоршког Универзитета Dr. *Паја Радосављевић*—Сремац.

Срби у Америци расути су по разним државама, али их је највише у Пенсилванији. — Велики део удружио се у добро организована *Браштва* и *Црквене Оптшине*, те подижу и издржавају српске православне храмове, школе и друге нужне и корисне установе. Први српски храм подигнут је у *Калифорнији* 1894., а данас их има око 50 са исто толико свештеника. — У крајевима где је мало прославних Срба подигли су они храмове заједно са Грцима, Русима или Арапима...

Српску Цркву у **Америци** називају по руском обичају *Српска Православна Мисија*, а као старешина све до скора сматрао се архимандрит *Севастијан Дабовић* у Чикагу, који је уједно био и парох тамошњег српског храма. — Ова је Црква формално била под врховном духовном влашћу рускога архиепископа у Њу-Јорку, али је фактички потпуно самостална и без икакове средишне организације. Од 1906. постоји покрет да Срби у Америци добију свога епископа, под врховном влашћу којег самосталног српског митрополита у Европи. А од 1912. почео је *Српски Културни Фонд* и *Савез Српских Друштава Слога* у Чикагу, — коме је председник Dr. Михаило Пупин, — да поставља свештенике *мисионаре*, који ће ићи по целом народу нашем у Америци и као апостоли учити га и световати на свако добро...

ДОДАТАК.

1. **Српска Црква ва Светског Рата.** — Упоредо с народом својим и Црква је наша, а нарочито Црква у *Србији*, имала да издржи, за време рата и под окупацијом, врло многе патње и невоље. Аустријанци су одмах у почетку рата позатварали или интернирали многе српске *свештенике*; а у пограничним областима Босне и Срема многи су свештеници мучени, испребијани, невини суђени, стрељани и вешани а понеки и без суда убијани. Бугари су још већа зла починили. Они су у Феризовићу спалили скопског митрополита *Вићентија* и његовог ђакона, а побили преко 200 свештеника и калуђера, да би лакше *побугарили* народ... Митрополит београдски Димитрије избегао је са Краљем Петром, војском и народним представницима на Крф; а *епископе* који су остали били у својим епархијама одвеле су одмах окупаторске власти у Бугарску и Мађарску. У том ропству, епископи и други представници Српске Цркве, трпели су често више него остали интернирци. А свештеници наши, који су поштеђени од интернације, изложени су били тако исто врло тешким моралним и материјалним страдањима. Но у тој општој невољи већина народа нашег осећала се ближе Богу, па је и опет, као некад у

стара времена, окупљао се у цркве и манастире своје, где су понеки заостали родољубиви свештеници живом речју у алегоријама, а још више поверљивим шапатом, снажили му веру у боље дане и потпуно ослобођење...

У аустријском делу окупиране Србије, као и у свима другим крајевима под аустро-угарском влашћу прогањана је и *ћирилица*, те је изашла била наредба, да се и црквени представници имају служити само латиницом. — Уз то је непријатељ попалио и порушио неке пограничне *цркве* и *манастире*, који му на путу беху; а многе је опљачкао и поробио, претворио у штале, коначишта и магацине. Његови офисири и војници, као некад Турци, односили су из цркава све драгоцености, а нарочито путире — да из њих „напијају гостима" када се као победници врате кућама својим... Однесене су и многе скупоцене одежде, те су од њих по непријатељским земљама кројени разни собни украси, прслуци и други делови мушког и женског одела. А од уметничких орнамената, од драгоценог метала и камења, са старих крстова, и других црквених предмета, прављена су дугмета за манжете, прстење, женске огрлице и обоце...

Избегли део народа нашег имао је своју цркву скоро по свима крајевима света, куда га је стицај околности бацио.[1] — Тако је на *Крфу* закупљена била једна грчка црква и у њој су редовно, обично војни свештеници, обављали богослужења. Ту је било и седиште српског митрополита за цело време изгнанства. У *Риму* је био посебан свештеник за тамошњу српску колонију, а богослужење је вршено у руском храму. И по *Швајцарској* и *Француској*, где је сразмерно највише било наших избеглица, био је по један представник наше Цркве у разним већим местима, као што су *Женева, Цирих, Марсељ, Тул, Лион*, — а главни представник беше један прота у *Паризу*. Свуда су ту обављана и богослужења у закупљеним просторијама, те су их поред Срба посећивали и многи странци... И у *Алжиру* и *Тунису* у *Африци* обављано је наше православно богослужење за оболеле српске војнике и избеглице. За избеглице наше у *Русији*, који су се преко *Сибирије, Јапана, Индије* и *Суеца* враћали у Отаџбину своју, уређена је била

[1] Податке о Српској Цркви у изгнанству добио сам од г. професора Dr. В. Јанића, те му и овом приликом лепа хвала.

нарочита црквица прво у посебном вагону, а доцније на морском броду.

Но најјачи рад наше Цркве беше у *Енглеској*, иако је тамо врло мало избеглица било. Енглеска *Англиканска Црква* уопште показала је према страдалничкој Српској Цркви много пажње и предусретљивости. — Она је у *Лондону* и *Оксфорду* ставила на расположење Србима своје храмове за богослужења и допустила представницима Српске Цркве, да и у другим њеним храмовима проповедају о Српству и Православљу. Архиепископ кентрберијски долазио је сам у српски храм, да присуствује видовданској свечаној прослави... И многи други представници Англиканске Цркве бринули су се за Српску Цркву, а нарочито за подизање нашег свештеничког подмлатка. Они су отворили *Српску Православну Богословију* у Кадсдону (Cuddesdon), где су радили српски и енглески наставници. А у Оксфорду на *Теолошком Факултету* и данас се издржава, из нарочитог енглеског *„Српског Фонда"*, 12 наших студената. Ту је основана и *Библиотека*, у коју су прикупљане књиге за Богословски Факултет у Београду...

У Лондону су *штампане* и *књиге* на српском језику за избеглице и војнике, а нарочито *Молитвеници*, Филаретов *Православни Катихизис* и др. — Штампане су и многе књиге на енглеском језику са задатком, да упознаду Енглезе са Србима и њиховом Црквом; а главни је радник на том пољу био јеромонах, садањи жички епископ Dr. Николај Велимировић. Важно је и врло лепо илустровано дело *Serbian Orthodox Church* — Српска Православна Црква, у издању америчког професора Dr. М. Пупина, са сврхом, да прикаже Енглезима културне и уметничке способности српске на дивним споменицима прошлости.

2. **Руска Црква у Србији.** — Пред ужасима бољшевичке владавине, која је Руској Цркви задала силан ударац и побила врло многе представнике њене, уклонили су се многи епископи, свештеници, калуђери и калуђерице, те се настанили по разним земљама. У наше крајеве, дошло је, поред десетак тисућа руских интелектуалаца, осам епископа и око педесет свештеника и калуђера. Народ и Црква наша примили су их са саучешћем... *Свештеници* су намештени већином по парохијама наших, од Бугара поубијаних, свештеника; а *епископи* и калуђери размештени су махом по манастирима нашим. За

калуђерице испражњен је мушки манастир Кувеждин у Фрушкој Гори и предат њима да га населе.

У већим нашим местима, као што су Београд и Земун, где се сабрала највећа интелигенција руска: професори Универзитета, ђенерали, лекари, инжињери и др. постоје, поред научних друштава, и *религијско-просветна друштва*, која држе недељне састанке и предавања из области вере и црквеног живота. — У Земун је, почетком 1920. г., донесена из Русије и једна *чудотворна икона Мајке Божије* из *Курска*,[1] те су са њом, по руском обичају, чињени мали *крстни ходи* у свечаним литијама. А септембра и. г. позвао је, главни заповедник протубољшевичке војске, ђенерал Врангел епископа Теофана да дође са чудотворном иконом на Крим, да му буде вером у помоћи у његовим тешким напорима против бољшевика... И икона је свечано испраћена на повратак у своју Отаџбину.

По многим местима основали су Руси и *појачке зборове*, у којима радо учествују и највиши и најобразованији кругови, па и стари ђенерали, пуковници и други. — Међу њима су врло многи снажни вером и врше хришћанске религијске дужности не само по навици, него и по дубоком унутрашњем уверењу.

3. **Статистички преглед[2] Српске Цркве.** — Срба, Хрвата и Словенаца има у свему око 11.800.000. И готово се сви, од 1. децембра 1918. г., налазе уједињени у својој слободној и великој Краљевини. Једино око 600.000 Словенаца, Хрвата и Срба по Горици, Трсту, Истри, Реци, Острвима и Северној Далмацији налази се још под окупаторском *талијанском* влашћу; а неколико десетина тисућа корушких и штајерских Словенаца припало је Аустрији. Око 50.000 Срба и Хрвата по Угарској, Барањи и Бачкој остало је под Мађарима, а нешто мање под Румунима у Банату. Уз то има око 300.000 Срба и Хрвата по Америци и другим земљама. — Према томе у нашој

[1] Ова је икона у историји донских Козака играла знатну улогу и често пресликавана; па је и цар Петар Велики дао начинити копију те иконе и наредио, да се има носити с пуковима који наступају. — И данас је она у великом угледу и много поштована у Русији.

[2] Овај је *преглед* само приближно тачан; јер већина Духовних Судова и Конзисторија, као и државна статистичка надлештва, нису још у могућности, да нам пруже потпуно тачне и исцрпне статистичке податке.

Краљевини налази се данас око 10.800.000 Срба, Хрвата и Словенаца; а око 2.000.000 осталих припадника наше државе чине разни други народи, нарочито: Немци, Мађари, Арбанаси и Јевреји.

По *вери* се народ наш дели на *Православне*, којих има око 6.500.000 душа, *Римокатолике* са близу 4.300.000 и *Муслимане* са скоро 1.000.000. — Срби су готово сви Православни, Хрвати и Словенци су Римокатолици; а Муслимани су, у великој већини, наше крви и порекла, али се по вери још увек називају Турцима. *Унијата* има код нас око 50.000. Од њих су само 10.000 Срби по северо-западној Хрватској, Далмацији и Словеначкој, а остало су Русини насељени по Војводини, Славонији и Босни. Око 20.000 Словенаца су *Протестанти;* а око 4000 Срба и Хрвата јесу *Назарени* и *Суботари*, који су расејани по Војводини, Срему и северној Србији. У Славонији се налази и једно читаво село *Калвина* наше народности. То су Тординци са 600 душа, који имају и свога *пастора;* а веру ту примили су још за турских времена...

Само су Србија и Црна Гора чисто *православне области*. — У Старој Србији и Маћедонији две трећине су Православни, а остало Муслимани и Римокатолици, којих је једва 30.000. Босна и Херцеговина су скоро на пола Православне; а од друге половине већи део чине Муслимани, мањи Римокатолици. У Хрватској и Славонији тек је једна четвртина Православних; остало су у великој већини Римокатолици. Сличан је размер и у Војводини; а у Далмацији је тек једна шестина Православних. — Словенија је опет чисто *римокатоличка област*.

Православни Срби организовани су у *Српску Патријаршију*[1] и имају 24 *епархије* са 3 обласна *митрополита* (Београд, Карловци, Цетиње) и 21-им *епископом*. — Уз то има 117 *протопресвитерата*, 3074 *парохије*, 3179 *свештеника*, 191 *манастир*, 346 *калуђера* и 83 *калуђерице*, са близу 3000 *цркава* и *капелица*. — По областима су овако распоређени:

[1] *Патријарашки Сабор*, бивши Архијерејски Сабор, раздељен је у неколико секција, које имају задатак да спреме нацрте и предлоге за преуређење целе Српске Цркве. — Но пре свега има да се обави избор патријарха, кога ће бирати нарочити Сабор црквених и народних представника.

ЦРКВЕНЕ ОБЛАСТИ:	Број душа:	Епархија:	Протства:	Парохија:	Свештеника:	Манастира:	Калуђера:	Калуђерица:
Карловачка Митрополија	1.200.000	7	28	721	722	27	108	60
Цетињска Митрополија	400.000	3	15	200	200	16	25	—
Београдска Митрополија	2.800.000	5	18	904	1000	54	90	—
Стара Србија и Маћедонија	1.000.000	3	14	760	800	72	50	23
Далмација и Бока	120 000	2	9	104	80	11	38	—
Босна и Херцеговина	900.000	4	33	335	327	11	30	—
Америка	200.000	—	—	50	50	—	5	—
СВЕГА:	6.620.000	24	117	3074	3179	191	346	83

Према томе, код нас долази попречно око 275.833 душе на једног *епископа*, 52.127 на *проту*, а 2082 на *свештеника*. Ако узмемо да је број цркава-храмова приближан броју парохија што у главном и јесте, тада код нас долази по једна *црква* на 2153 душе. — Велики изузетак у томе чини само Бока Которска, где на 31.000 душа има 217 цркава и капелица, што чини по једну цркву на сваке 143 душе.

Калуђера и *калуђерица*, једва заједно, има по двоје на један манастир; а сваки *манастир* долази на 34.659 душа. — Па и ту је изузетак Бока; јер она има 8 манастира, те у њој већ на 4000 душа долази по један манастир. Сразмерно броју душа, велик је број манастира и у Старој Србији и Маћедонији, али су они већином пусти... С калуђерима је најобилнија Фрушка Гора, где долази преко 4 калуђера на један манастир; а уз то има сада и 60 руских калуђерица.

КРАТИЦЕ

ПЕРИОДИЧКИХ ИЗДАЊА НАВЕДЕНИХ У БИБЛИОГРАФИЈИ.

А. G. = Archiv für österreichische Geschichte, Wien.
A. Ph. = Archiv für slawische Philologie, Wien-Berlin.
Бес. = Беседа, црквени лист, Н. Сад.
Б. Г. = Богословски Гласник, Карловци.
Б. К. = Бранково Коло, Карловци.
Бр. = Братство—Друштва Св. Саве, Београд.
В. Ц. = Весник Српске Цркве, Београд
Вид. = Видовдан, Београд.
В. В. = Византійскій Временникъ, Петроград.
В. В.-П. = Византійскій Врем.—Приложенія.
W. M. = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien u. Herzegovina, Wien
Глас = Глас Српске Краљевске Академије, Београд.
Глас И. = Глас Истине, Нови Сад.
Гл. = Гласник Српског Ученог Друштва, Београд.
Гл. 2. од. = Гласник Срп. Уч. Друштва, 2-го оделење.
Гл. М. = Гласник Земаљског Музеја, Сарајево.
Гл. Ц. = Гласник Православне Цркве, Београд.
Год. = Годишњица Николе Чупића, Београд.
Дело = Дело, књижев. лист, Београд,
Denk. ph. h. cl. = Denkschriften der kaiserl. Akad. d. Wissensch. in Wien. — Phil.-hist. cl.
É. O. = Écho d' Orient.
З. С. Н. = Забавник Српских Новина, Крф.
И. = Истина, црквени лист, Задар.
Ист. = Источник, цркв. лист, Сарајво.
И. А. И. = Известія русск. археологичес. института въ Константинополѣ.
J. = Јавор, белетристич. лист, Нови Сад.
К. = Коло, књижев. лист, Београд.
К. М. С. = Књиге Матице Српске, Нови Сад.
C. E. U. = Collectio conciliorum recentiorum ecclesiae universae, Цариград
Лет. = Летопис Матице Српске, Нови Сад.
Л. = Луча, белетрист. лист, Цетиње.
Н. Б. П. = Народна Библиотека, Панчево.
Н. И. = Нова Искра, илустров. лист, Београд.
Oe. R. = Oesterreichische Revue, Wien.
Пам. пис. = Памятники древ. писм. и искусства, Петроград.
Пр. = Просвјета, књижев. лист, Цетиње.
Rad = Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti, Zagreb.
Сп. = Споменик Српске Краљевске Академије, Београд.
С. И. Н. = Српске Илустроване Новине, Нови Сад.
С. С. = Српски Сион, званични лист Митроп. Карловачке, Карловци.
С. К. З. = Српска Књижевна Задруга, Београд.
С. К. Гл. = Српски Књижевни Гласник, Београд.
St. = Starine Jugoslovenske Akademije, Zagreb.
Стар. = Старинар срп. археолош. друштва, Београд.
Стр. = Стражилово, белетристич. лист, Нови Сад.
Тв.-П. = Творенія святыхъ отцевъ.-Прибавленія, Москва.
Zeit. = Zeitschrift für kathol. Theologie, Innsbruck.
Хр. В. = Хришћански Весник, Београд.
Ш. К. = Шематизам Архидијецезе Карловачке.
Ш. П. = Шематизам Епархије Пакрачке.
Ш. Х. = Шематизам Митрополије Херцеговачко-Захумске.

БИБЛИОГРАФИЈА[1]

А. СТАРА СРПСКА ЦРКВА

I. Збирке извора.

1. *Farlati — Coleti,* Illyricum sacrum I.—VIII., 1751.—1819.
2. *A. Theiner,* Vetera monumenta Slavorum Meridionalium I.—II., 1863. и 1875.
3. *F. Rački,* Documenta historiae chroatice period. antiquam illustrantia, 1877.
4. *Smičiklas — Lasowski,* Codex Diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II.—VIII., 1904—1918.
5. *Thalloczy, Jireček, Sufflay,* Acta Albanie I. 1910.
6. *E. Fermendžin,* Acta Bosne potissimum ecclesiastica, 1892.
7. *J. Crnčić,* Popa Dukljanina Letopis, 1874.
8. *F. Miklosich,* Monumenta Serbica, 1858.
9. *P. Šafarik,* Památky drevniho pisem. Jihoslovanuv, 1873.[2]
10. *Каранотвртковић—Николајевић,* Србскiи споменици I. 1840.
11. *М. Пуцић,* Споменици србскiи I.—II., 1858. и 1862.
12. *Ђ. Даничић,* Рјечник из књиж. стар. срп. I.—III., 1863.—1864.
13. *Ђ. Даничић,* Животи краљева и архиепископа срп., 1866.
14. *И. Павловић,* Домаћи извори за српску историју I. 1877.
15. *К. Јиречек,* Споменици српски. — Сп. 10.
16. *Љ. Стојановић,* Српски родослови и летописи. — Гл. 53.
17. *Љ. Стојановић,* Светогорски акти, биографије, etc. — Сп. 3.
18. *Ст. Новаковић,* Лѣтопись царем срьбским. — Сп. 48.
19. *Љ. Стојановић,* Стари српски записи... I.—III, 1902.—1905.
20. *Т. Флоринскiй,* Памятники зак. дѣят. Душана, 1888.
21. *Ст. Новаковић,* Законик Стефана Душана цара српског, 1898.
22. *C. Jireček,* Gesetzbuch des serb. caren Steph. Dušan. A. Ph. 1900.
23. *Ст. Новаковић,* Законски споменици српских држава, 1912.
24. *И. Ястребовъ,* Стара Сербiя и Албанiя. — Сп. 41.

[1] У овај попис унесени су и неки радови, који сами по себи немају довољно критичке вредности; али се у њима често налазе не само занимљиви историјски пабирци, него и важни исправни подаци, који иначе нигде нису штампани.

II. Општа дела.

1. *Св. Никетић,* Историски развитак Срп. Цркве. — Гл. 27. и 31.
2. *Н. Ружичић,* Преглед одношаја Срп. и Грчке Цркве..., 1875.
3. *Н. Беговић,* Историја Србске Цркве... младој Србадији, 1877.[2]
4. *Н. Дучић,* Историја Српске Православне Цркве, 1894.
5. *Н. Ружичић,* Историја Српске Цркве I.—II., 1893. и 1895.
6. *П. Швабић,* Историја Српске Цркве за средње школе, 1908.[2]

III. Охридска Архиепископија.[1]

1. *H. Gelzer,* Der Patriarchat von Achrida, 1902.
2. *Ст. Новаковић,* Охридска архиепис. у поч. XI. в. — Глас 76.
3. *Б. Прокић,* Први охридски архиепископ Јован. — Глас 88.
4. *Б. Прокић,* Постанак охридског патријархата. — Глас 90.
5. *Й. Ивановъ,* Български старини из Македония, 1908.

IV. Св. Симеун и Св. Сава.

1. *К. Живковић,* Житiе святих сербских Симеона и Сави, 1794.
2. *Ђ. Даничић,* Живот Св. Сим. и Св. Саве, од Доментиана, 1865.
3. *Ст. Новаковић,* Земљиште рада Немањина. — Год. I.
4. *Љ. Јовановић,* Прилошци хронолог. живота Ст. Немање и Св. Саве. — Глас 64.
5. *Љ. Ковачевић,* Неколико питања о Ст. Немањи. — Глас 58.
6. *Д. Анастасијевић,* Отац Немањин, 1904.
7. *Д. Анастасијевић,* Година смрти Немањине, 1911.
8. *М. Милојевић,* Правила Св. Сим. срп. из вучит. пролога. — Гл. 32.
9. *Ј. Ивановић,* Свети Сава. — Лет. 8.
10. *Д. Нешић,* Живот Св. Саве првог архиеп. српског. — Гл. 8.
11. *Н. Ружичић,* Свети Сава, 1879.
12. *Г. Поповић,* Похвална реч Св. Сави. — Гл. 8.
13. *Ђ. Даничић,* Посланица Св. Саве... из Јерусалима, 1872.
14. *Ст. Новаковић,* Писмо Св. Саве од 1193. г. — Гл. 25.
15. *Н. Дучић,* Свети Сава. — Глас 39.
16. *С. Вуловић,* О књижевном раду Св. Саве, 1895.
17. *А. Гавриловић,* Свети Сава, 1900.
18. *М. Веселиновић,* Св. Сава школ. патрон у Срба. — Бр. 12 и 13.
19. *Ј. Вучковић,* Свети Сава, 1902.
20. *П. Швабић,* Свети Сава. — Гл. Ц 1902.
21. *Д. Ковачевић,* Св. Сава као проповедник. — Гл. Ц 1901.
22. *И. Руварац,* Одломак... о главним моментима у животу Св. Саве. — Лет. 208.
23. *Nilles-Hoffer,* War Ezbischof Sava I. katholich? — Zeit 1900.
24. *И. Пальмовъ,* Иторич. взглядъ на начало автокеф. серб. церкви, 1891.

[1] Литература за најстарију црквену историју јужних Словена штампана је у мојој књизи *Хришћанска Православна Црква* (Београд 1920.) стр. 210. IV. 1—22.

25. *И. Пальмовъ*, Новыя данныя объ учрежденіи серб. архиеписк. Св. Саввою, 1892.
26. *D. Ružić*, Die Bedeutung des Demetrios Chomatianos, 1893.
27. *М. Дриновъ*, О нѣкотор. трудахъ Хоматіана. — В. В. 1894 и 1895.
28. *Ст. Новаковић*, Протест Димитрија Хоматијана. — С. С. 1905.
29. *В. Николић*, Ст. Првовенчани... књижевник XIII. в., 1897.
30. *Љ. Ковачевић*, Жене и деца Ст. Првовенчанога. — Глас 60.

V. Архиепископија и Патријаршија Пећска.

1. *П. Римскій*, Краткое опис. серб. патріараха. — Лет. 1838.
2. *Л. Мушицки*, Сказаніе о житіи архіепіскоповъ всея серб. и помор. земли. — Гл. 1854. г.
3. *Ст. Станојевић*, Хронологија срп. архиепископа. — Лет. 184.
4. *J. Гавриловић*, Простор Српске Патријаршије. — Гл. 9.
5. *J. Гавриловић*, О нашим пећским патријарсима. — Гл. 19.
6. *М. Милојевић*, Општи лист Патријаршије Пећске. — Гл. 35.
7. *Ст. Веселиновић*, Пећска катедра, 1890.
8. *И. Руварац*, О Архиепископији Пећској. — Лет. 150.
9. *И. Руварац*, О каталозима пећских патријараха. — Гл. 23.
10. *К. Jeriček*, Der Grossvezier M. Sokolović und die serb. Patriarchen... — A. Ph. 9.
11. *I. Ruvarac*, Nochmals M. Sokolović u. die serb. Patr. — A. Ph. 10.
12. *И. Руварац*, О пећским патр. од Макарија до Арс. III. — И. 1888.
13. *J. Томић*, Пећски патријарх Јован и покрет Хришћана, 1903.
14. *Ст. Димитријевић*, Односаји пећских патријараха с Русијом. — Глас 58 и 60.
15. *Ст. Димитријевић*, Прилози расправи: Односаји. — Сп. 38.
16. *Ст. Димитријевић*, Документи односа између Срп. Цркве и Русије. — Сп. 39.
17. *И. Каптаревъ*, Пріѣздъ въ Москву... серб. іерарховъ. Тв.-П.
18. *J. Томић*, Десет год. из истор. Срп. Народа и Цркве под Турцима. — Гл. Ц. 1902.
19. *J. Томић*, Патријарх Арс. III. према Млеч. и ћесару. — Глас 70.
20. *И. Руварац*, Одломци о грофу Ђ. Бранк. и А. Црнојевићу, 1896.
21. *Р. Грујић*, Писма пећ. патријар. из 18. в. — Сп. 51.
22. *И. Руварац*, Повеља патријарха Мојсеја рашком митрополиту А. Јовановићу. — Сп. 37.
23. *И. Руварац*, Бегство патр. Арсенија IV. — Гл. 23.
24. *И. Руварац*, Мемоари В. Бркића о Балк. Полуост. — Сп. 10.
25. *Р. Грујић*, Седам писама пећ. патријарха В. Бркића. — Сп. 51.
26. *Ст. Новаковић*, Црквени војвода. Остатак пећ. патријарашке хрисовуље у једном обичају. — Год. 11.
27. *В. С. Д.*, Дал' су били Срби или Грци митрополити, што су молили за укидање Пећ. Патријаршије? — Гл. И. 1886.
28. *Ђ. Вукићевић*, Пећски патријарх и Пећска Патријаршија, 1894.
29. *Ђ. Вукићевић*, Да ли се Пећска Патријаршија 1767. канонички укинула...?, 1904.
30. *Д. Руварац*, О укинућу Пећске Патр. и њеном наслеђу, 1904

31. *В. Прибићевић*, Акта о укидању Пећске Патр. — Б. Г. 1905.
32. *Н. Радојчић*, Споменици о укидању Пећске Патр. — Б. Г. 1909.
33. *И. Јастребов*, Подаци за историју Срп. Цркве. — Гл. 40 и 42.
34. *Ђ. Даничић*, За цркв. истор. српску из рукоп. 17. в. — Гл. 11.
35. *М. Милићевић*, Прилози за историју Рашке Митроп. — Сп. 10.
36. *И. Руварац*, Рашки епископи и митрополити. — Глас 62.
37. *П. Срећковић*, Чин братотворенију, побратимству. — Гл 63.
38. *Н. Ружичић*, Обред исповед. вере и прокл. јеретика. — Сп. 13.
39. *Р. Грујић*, Наредбе Душ. Зак. против иновераца. — В. Ц. 1900.
40. *Р. Грујић*, Наредбе Душ. Законика о браку. — С. С. 1900.
45. *Р. Грујић*, Immunitas realis старе срп. цркве. — Гл. Ц. 1900.
46. *Р. Грујић*, Privilegium canonis у старој срп. држави. — В. Ц. 1901.
47. *М. Спасић*, Нешто о нашој Цркви под Турцима. — Гл. 1.
48. *Ч. Мијатовић*, Пре триста година. — Гл. 36.
49. *J. Томић*, Пре три столећа, 1894.
50. *J. Томић*, О устанку Срба у Банату 1594., 1899.
51. *М. Јовановић*, Поглед на културу Ислама у наш. нар. — Лет. 134.
52. *J. Васиљевић*, Остаци срп. цркава у Куман. Реци. — Год. 14.
53. *C. Jireček*, Staat u. Gesellschaft im Mittelalterl. Serbien I.-III. 1914.
54. *J. Cvijić*, La Péninsule Balcanique, 1918.
55. *St. Stanoyévitch*, La civilis. du Peuple Serbe au M. Age, 1919.

VI. Рим и Срби.

1. *Св. Никетић* (превод), Насртање римских папа на Цркву Српску и Хрватску. — Гл. 23.
2. *K. Vojnović*, Crkva i država u Dubr. Republici — Rad 121.
3. *Д. Поповић*, Односаји краља Милутина... према римским папама. — В. Ц. 1895.
4. *Д. Поповић*, Улога српских владара у борби папства с православљем. — В. Ц. 1896.
5. *G. Marković*, Gli slavi ed i papi I.-II., 1897 (Хрв. превод 1905.).
6. *Д. Поповић*, Насртаји папства на Босанску Цркву за бана Матије Нинослава, 1901.
7. *J. Marković*, Dukljansko-barska metropolija, 1902.
8. *П. Косовић*, Жупа Конавли у историји града Дубровника. — Год. 27 и 28.
9. *M. Faber*, Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien. — W. M. 11.
10. *Ст. Станојевић*, Борба за самосталност католичке цркве у Немањићској држави, 1912.
11. *Н. Милаш*, Стон у срєдњим вијековима, 1914.
12. *F. Rački*, Pismo prvovenč. kralja... papi Honoriju III. 1222. — St. 7.
13. *И. Јастребов*, Садржај фермана католич. свештенству према митрополитима херцеговачком и босанском. — Гл. 48.
14. *M. Batinić*, Djelovanje Franjevaca u Bosni i Herc. I.-III., 1881–1887.
15. *J. Vladić*, Uspomene o Rami i ramskom franjev. samostanu, 1882.

VII. Богомили.

1. *Б. Петрановић*, Богомили, црква босан. и крстјани, 1867.
2. *F. Rački*, Bogomili i Patareni. — Rad 7, 8 и 10.
3. *Г. Анђелић*, Патарени у Босни и Херцеговини. — Бес. 1868.
4. *С. Косановић*, Биљешке о Богомилима. — Гл. 37.
5. *Д. Илић*, Српска демократија у Сред. Веку (Богум.) — Лет. 1890.
6. *C. Truhelka*, Testamenat gosta Radina. — Гл. М. 1911.

VIII. Светитељи.

1. *С. Живановић*, Правила молебнаа святыхъ србскихъ... (Србљак Римнички 1761., — Московски 1765.).
2. *Митрополит Михаил*, Србљак Београдски 1861.
3. *Ђ. Даничић*, Службе Србима свецима. — Вид. 1862-3.
4. *Еписк. Гермогенъ*, Святые южныхъ славянъ, 1899.[2]
5. *(Аноним)*, Слике из живота Срба светаца. — Хр. В. 1882.
6. *М. Јакшић*, Срби свеци, 1899.
7. *И. Руварац*, Прилошци агиолошки. — С. С. 1898.
8. *Д. Руварац*, О Св. Јовану Владимиру, 1892.
9. *П. Срећковић*, Св. Димитрије и солунски Словени. — Гл. 18.
10. *Ст. Новаковић*, Живот Јована Рилског. — Гл. 22.
11. *Ст. Новаковић*, Живот Јоаћима Сарандапорског. — Гл. 22.
12. *Ј. Васиљевић*, Св. Прохор Пчињски и његов манастир. — Год. 20.
13. *М. Зечевић*, Живот и владавина Стевана Дечанског I. 1903.
14. *Г. Поповић*, Свети Урош Пети, последњи цар српски. — Гл. 11.
15. *И. Руварац*, Житије цара Уроша од Пајсија патр. — Гл. 22.
16. *И. Руварац*, О Кнезу Лазару. — Стр. 1887.
17. *И. Руварац*, Повесна слова о кн. Лазару, десп. Ст. Бранковићу и кн. Ст. Штиљановићу. — Лет. 1874.
18. *Ђ. Даничић*, Житије Св. Ромила. — Гл. 9.
19. *П. Сырку*, Монаха Григ. житіе преп. Ромила. — Пам. пис. 1900.
20. *Ђ. Даничић*, Св. Ђурађ Кратовац, 1866.
21. *Ст. Новаковић*, Служба и живот Св. Ђ. Кратовца. — Гл. 21.
22. *В. Јагић*, Додатак служби и животу Св. Ђ. Кратовца. — Гл. 40.
23. *Д. Руварац*, И још нешто о жив. Св. Ђ. Кратовца. — Год. 13.
24. *И. Павловић*, О Св. Луци и пренашању у Србију. — Гл. 51.
25. *Ст. Новаковић*, Апокрифно Житије Св. Петке. — Сп. 29.
26. *М. Милојевић*, Правила Св. Петке — Параскеве срп. — Гл. 31.
27. *А. Вукомановић*, Живот архиеп. Максима. — Гласник 11.
28. *Н. Грујић*, Из живота Св. Максима и м. Ангелине. — С. С. 1905.
29. *Д. Витковић*, Прилог служби и жит. Св. Максима. — Б. Г. 1908.
30. *Ст. Новаковић*, Живот Св. Василија Новог. — Сп. 29.

IX. Манастири.

1. *Д. Аврамовић*, Описаніе древностей србски у Св. Гори, 1847.
2. *Архим. Леонидъ*, Описаніе серб. Лаври Хиландара, 1871.
3. *С. Хиландарац*, Историја и опис манаст. Хиландара, 1894.
4. *H. Gelzer*, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, 1905.
5. *Petit et Korablev*, Actes de Chilandar I.—II., В. В. 17. — П. 1 и 2.

6. *Ј. Шафарик*, Типик Св. Саве за Хиландар. — Гл. 20.
7. *Архим. Леонидъ*, Типик или Устав... Хиландара. — Гл. 42.
8. *Епископ Димитрије*, Типик Хиландарски. — Сп. 31.
9. *В. Јагић*, Типик Хиландарски и његов грчки извор. — Сп. 34.
10. *Ђ. Даничић*, Типик Св. Саве за Ораховицу, 1866.
11. *К. Јиречек*, Типик Св. Саве за ман. Студеницу. — Гл. 40.
12. *Д. Давидовић*, Жича Монастырь у Сербіи. — Лет. 1882.
13. *В. Петковић*, Жича. — В. Ц. 1911.
14. *И. Путниковић*, Манастир Жича. — Гл. Ц. 1910.
15. *И. Радонић*, Три старине манастира Милешеве. — Ист. 1905.
16. *Ст. Новаковић*, Манастир Бањска. — Глас 32.
17. *Г. Јуришић*, Дечански Првенацъ, 1852.
18. *С. Ристић*, Дечански Споменици, 1864.
19. *М. Милојевић*, Дечанске хрисовуље, 1880.
20. *Босанска влада*, Светостефански хрисовуљ, 1890.
21. *Љ. Ковачевић*, Светостефанска хрисовуља. — Сп. 4.
22. *Ђ. Даничић*, Хрисовуља краља Стефана Трескавцу. — Гл. 13.
23. *Ст. Новаковић*, Хрисовуља Душана м. Трескавцу. — Гл. 41.
24. *Н. Ружичић*, Развалине ман. Св. Арх. Михаила. — В. Ц. 1894.
25. *Ј. Радонић*, Када је ударен темељ... Душановој цркви Арханђела Михаила. — Лет. 180.
26. *П. Костић*, Манастир Св. Марка. — Год. 30.
27. *Ст. Новаковић*, Пшињски помени. — Сп. 29.
28. *Ст. Симић*, Лесновски манастир, 1913.
29. *Ч. Марјановић*, Марков манастир, 1914.
30. *Ч. Марјановић*, Манастир Св. Јована Бигорског, 1915.

30.а. *М. Веселиновић*, Бигорски и шишевски поменици. — Сп. 10.

31. *В Трпић*, Манастир Св. Тројице у призрен. округу. — Год. 28.
32. *П. Лавровски*, О манастиру Раваници. — Гл. 12.
33. *Ј. Симовић*, Опис манастира Манасије, 1866.
34. *А. Гавриловић*, Зашто се Ресава назива Манас. — Гл. Ц. 1909.
35. *A. Gavrilović*, O imenu Resave-Manasije... — Rad 184.
36. *А. Богдановић*, Разни печати м. Раван. и Манас. — С. С. 1906.
37. *М. Милићевић*, Скит св. великом. Ђорђа. — Год. 20.
38. *М. Милићевић*, Манастир Каленић, 1897.
39. *Ст. Новаковић*, Манастир Убожац. — Глас 86.
40. *А. Пејатовић*, Списак фермана etc. у м. Св. Тројице. — Сп. 39.

40.а. *П. Костић*, Поменик м. Св. Тројице код Призрена. — Сп. 49.

40.б. *П. Костић*, О манаст. Војсиловици на Косову. — Сп. 49.

41. *Ј. Радонић*, Епистолар м. Продрома (Слепче) из 16. в. — Сп. 49.
42. *И. Руварац*, О богород. манас. у Радешину у 15. в. — Год. 20.
43. *М. Веселиновић*, Јашуњски манастири. — Год. 29.
44. *Ј. Чупић*, Манастир Чокешина. — В. Ц. 1900.
45. *М. Милићевић*, Земље манастира Благовештења. — Сп. 19.
46. *Ј. Шафарик*, Два писмена споменика ман. Раковице. — Гл. 20.
47. *П. Срећковић*, О манастирима Винчи и Сланцима. — Сп. 19.
48. *И. Руварац*, Прилошци и грађа за повест о српским манастирима. — Стар. 1888 и 1889.

49. *J. Чупић*, Црква Дреновачка. — В. Ц. 1904.
50. *П. Швабић*, Манастир Суково. — Гл. Ц. 1902.
51. *М. Милићевић*, Манастири у Србији. — Гл. 21.
52. *J. Веселић*, Опис манастира у Србији, 1867.
53. *С. Дечанац*, Манастири у Краљевини Србији, 1899.
54. *Б. Јовановић*, Ман. непокрет. имање у Србији. — Гл. 62 и 64
55. *Ф. Радичевић*, Пивски ман. и његове знаменитости. — Пр. 1890
56. *М. Дожић*, О настојатељима манастира Мораче. — Пр. 1901.
57. *Ф. Радичевић*, О Врањанском манастиру. — Пр. 1892.—3.
58. *Ф. Радичевић* О манастиру Ћелији Пиперској. — Пр. 1892.—3.
59. *А. Јовичевић*, Опис манастира Добриловине. — Пр. 1898.
60. *Л. Нинковић*, Опис манастира Добрићева. — Пр. 1899.
61. *Л. Нинковић*, Опис манастира Косијерова. — Пр. 1899.
62. *Л. Нинковић*, Рушевине ман. Св. Петра и Павла. — Пр. 1900.
63. *Л. Нинковић*, Цркве у предграђу Требиња — Пр. 1900.
64. *М. Црногорчевић*, Ман. Савина у Боци Которској. — В. Ц. 1901.
65. *Т. Поповић*, Манастир Савина, 1909.
66. *Г. Петрановић*, Повѣстъ о ман. Драговићу, 1859.
67. *V. Ćorović*, Die Herzegowinischen Klöster… — W. M. 13.
68. *М. Ђуковић*, Манастир Св. Тројице Тавна. — Ист. 1898.
69. *Р. Симоновић*, Ман. Житомислић. — Лет. 168 и 169.
70. *I. Ruvarac*, Das Kloster Ozren. — A. Ph. 1893.
71. *И. Руварац*, Правосл. манастири у Срему. — Ш. А. К. 1890.
72. *Л. Поповић*, Срп. правосл. ман. Епар. Вршачке. — С. С. 1899.
73. *Р. Грујић*, Прилошци истор. банат. манаст. — Б. Г. 1905—1906.
74. *И. Зеремски*, Српски манастири у Банату, 1907.
75. *J. Szentkláray*, A szerb monosteregy házak… 1908.
76. *Д. Руварац*, Опис фрушк. манастира 1753. — С. С. 1903, 1904.
77. *Д. Руварац*, Радња срп. јерархије 1874. око повраћања манастира Ходоша. — Б. Г. 1902.
78. *В. Ракић*, Историја манастира Фенека, 1799.
79. *J. Милковић*, Повѣть о общежител. монаст. Войловицѣ, 1801.
80. *Д. Крстић*, Спомен древности фрушк. м. Крушедола, 1840.
81. *С. Петковић*, М. Крушедол од 1754.—1774. — С. С. 1905, 1906.
82. *И. Радич*, Повест о манаст. Хопову, 1847.
83. *Д. Руварац*, О манастиру Рачи и Беочину. — Сп. 33.
84. *М. Ђорђевић*, Историја манастира Ковиља, 1891.
85. *В. Красић*, Манастир Грабовац. — Лет. 158.—160.
86. *С. Попић*, Манастир Раваница — Врдник, 1899.
87. *М. Милићевић*, Из Фрушке Горе. Ман. Гргетег и Раковац. — Год. 20.
88. *Т. Остојић*, Циркулари митр. П. Ненадовића манастирима. — С. С. 1907.
89. ——— Монашеска Правила 1777., в. Глас 80.
90. *Д. Руварац*, Правила за калуђере… — Јавор 1887.
91. *Ђ. Рајковић*, О манастиру Марчи. — Лет. 123.
92. *Р. Грујић*, Пропаст манастира Марче. — К. С. 1908.
93. *В. Красић*. Манастир Лепавина. — Лет. 158 и 159.

94. *Д. Витковић*, Прилог историји манас. Лепавине. — Б. Г. 1909.
95. *Д. Витковић*, Записи манастира Лепавине. — Б. Г. 1907.
96. *Р. Грујић*, О манастиру Кутини-Бршљанцу. — Б. Г. 1907.
97. *Д. Витковић*, Манастир Кутина-Бршљанац. — Б. Г. 1910.
98. *В. Красић*, Опис манастира Пакре. — Ст. 1886.
99. *Л. Богдановић*, Старине ман. Пакре. — Ист. 1899.
100. *В. Красић*, Опис ман. Ораховице. — Лет. 143.
101. *Р. Грујић*, Одношаји светог. ман. с митр. Карловач. — Сп. 51.
102. *Р. Грујић*, Прилошци за истор. одношаја карл. митрополита са Истоком и Св. Гором. — Сп. 51.
103. *М. Веселиновић*, Српске калуђерице. — Глас 80.
104. *В. Марковић*, Православно монаштво и манастири у средњевеков. Србији, 1920.

X. Књижевност и Просвета.

1. *P. Šafarik*, Geschichte der südslaw. Literatur I.—III., 1864—1865.
2. *V. Jagić*, Historija književnosti naroda hrv. i srpskoga I. 1867.
3. *Ст. Новаковић*, Историја српске књижевности, 1871.[2]
4. *D. Šurmin*, Povjest književnosti hrvatske i srpske, 1898.
5. *M. Murko*, Geschichte der ältern südslawischen Literaturen, 1908.
6. *А. Гавриловић*, Историја срп. и хрват. књижевности, I. 1910.
7. *П. Поповић*. Преглед српске књижевности, 1920.[3]
8. *Ст. Новаковић*, Први основи словен. књижев. међу балкан. Словенима. Легенда о Владимиру и Косари, 1893.
9. *Ст, Станојевић*, О склопу Немањине биографије од Ст. Првовенчанога. — Глас 49.
10. *П. Срећковић*, Створенија Доментијана и Теодосија. — Сп. 32.
11. *St. Stanojević*. Die Biographie Stefan Lazarevićs von Konst. dem Philosophen als geschichtsquelle. — A. Ph. 1896.
12. *Св. Вуловић*, Белешке о архиепископу Никодиму. — Гл. 43.
13. *Вл. Николић*, Архиепископ Данило II., 1898.
14. *А. Гавриловић*, Питање о склопу Немањине биографије од Ст. Првовенчанога. — Глас 55.
15. *Д. Ковачевић*, Данило II. архиеп. као проповедник — Гл. Ц. 1901.
16. *Д. Ковачевић*, Јевстатије I. арх. као проповедник. — Гл. Ц. 1901.
17. *Д. Ковачевић*, Св. Арсеније I. архиепископ као проповедник, — Гл. Ц. 1901.
18. *Д. Ковачевић*, Срби митрополити и црквени писци у Русији. — Гл. Ц. 1902, 1903.
19. *П. Срећковић*, Григ. Цамблак митроп. кијевски. — В. Ц. 1895.
20. *И. Некрасов*, Пахомије Србин писац XV. в. (Превео Д. Прица). — Глас И. 1886—7.
21. *Љ. Стојановић*, Мирослављево јеванђеље. — Сп. 20.
22. *Ст. Новаковић*, Језик Старе Српске Цркве. — Хр. В. 1889.
23. *П. Срећковић*, Зборник попа Драгоља. — Сп. 5.
24. *В. Вукосавић*, Стари студенички Зборник. — Сп. 38.
25. *П. Срећковић*, Зборник митропол. Михаила. — Сп. 15.
26. *J. Васиљевић*, Маћедонски Зборник прошлог века. — Сп. 31.

27. *Н. Дучић*, Крмчија Морачка, 1877.
28. *Н. Ружичић*, Лепавински Цароставник. — Сп. 38.
29. *Ј. Васиљевић*, Бугарски Зборник писан у Сланцима. — Сп. 49.
30. *Ст. Новаковић*, Матије Властара Синтагмат, 1907.
31. *М. Сперански*, Историска палеја. — Сп. 16.
32. *Н. Ружичић*, Стари срп. рукописа у Југосл. Акад. — Сп. 38.
33. *Р. Грујић*, Из лектире наших праотаца. — Ист. 1910.
34. *В. Ћоровић*, Апокриф о другом доласку И. Христа. — Сп. 49.
35. *В. Јагић*, Разум и философ. из срп. књиж. старина. — Сп. 13.
36. *И. Каратаевъ*, Описаніе славенно-русскихъ книгъ, напечатанныхъ кирилов. буквами, 1883.
37. *Св. Вуловић*, Опис словен. рукоп. Софиј. Библиотеке. — Сп. 37.
38. *Љ. Стојановић*, Каталог рукописа и старих штампаних књига у Срп. Краљ. Академији, 1902.
39. *Вл. Красић*, Псалтир В. Вуковића од г. 1546. — Глас И. 1888.
40. *Љ. Стојановић*, Прилози ка библиографија старих српских штампаних књига. — Глас 66.
41. *Ђ. Рајковић*, Грађа за истор. штампарија у Срба. — Лет. 117.
42. *И. Руварац*, О цетињској штампарији... — Глас 40.
43. *V. Jagić*, Der erste Cetinjer Kirchendruck vom Jahre 1494. — Denk. ph. h. cl. 43.
44. *Љ. Стојановић*, Старе српске штампарије. — С. К. Гл. 1902.
45. *М. Вукићевић*, Школе у држави Немањића. — Год. 18.
46. *Ђ. Даничић*, Тајна буквица у старим рукописима. — Гл. 11.
47. *Д. Костић*, Тајно писање у споменицама српским. — Глас 53.
48. *Т. Ostojić*, Eine serbischen geheimschrift... — A. Ph. 14.
49. *Д. Костић*, Тајно писање у јужнословен. ћириловским споменицима. — Глас 92.
50. *С. Петковић*, Опис. рукописа ман. Крушедола, 1914.

XI. Уметност.

1. *Ф. Каниц*. Византијски споменици по Србији, 1862 (Превео А. Сандић).
2. *F. Kanitz*, Über alt-und neuserbische Kirchenbaukunst, 1864.
3. *Валтровић и Милутиновић*, Извештаји о археол. истраживањима од 1872.—1885. — Гл. 36, 41, 44, 46, 47, 48, 52, 53 и 64.
4. *M. Waltrowits*, О Πρόδρομος. Mittheilungen über neuere Forschungen auf dem gebiete serbischer Kirchenbaukunst, 1878.
5. *М. Валтровић*, Старе срп. цркв грађевине. — С. И. Н. 1881.
6. *М. Валтровић*, Манастири Руденица, Студеница и Дренча. — С. И. Н. 1881 и 1882.
7. *Д. Милутиновић*, Ман. Јовање под Кабларом. — С. И. Н. 1882.
8. *М. Валтровић*, Поглед на стару срп. архитектуру. — Глас 17.
9. *М. Валтровић*, Кратка реч о неким старим срп. црквеним споменицима. — Б. К. 1898.
10. *Ђ. Страшимировић*, О прошлости и неимарству Боке Которске. — Сп. 28.

11. *E. Eitelberger*, Die mittelalterl. Kunstdenkmale Dalmatiens, 1884.
12. *П. Милюковъ*, Христіанскія древности западной Македоніи. — И. А. И. 1899.
13. *Ch. Diehl*, Manuel de l'art buzantin, 1900.
14. *А. Стефановић*, Стара срп. црков. архитектура. — С. К. Гл. 1903.
15. *П. Покрышкинъ*, Православная церковная архитектура XII. — XVIII. ст. въ нынѣш. серб. королевствѣ, 1906.
16. *В. Петковић*, Жича. — Старинар 1906, 1907 и 1909.
17. *Б. Николајевић*, О српској црквеној архитектури. — Дело 1907.
18. *Н. Кондаковъ*. Македония. Археологическое путешествіе, 1909.
19. *G. Bals*, Une visite à quelques églises de Serbie, 1911.
20. *G. Millet*, L'ancien art serbe. — Revue d'art ancien 1917.
21. *D. Pétroviévitch*, Les cathédrales de Serbie, 1917.
22. *M. Pupin — T. Jackson*, Serbian Orthodox Church, 1918.
23. *G. Millet*, L'ancien art serbe. Les églises, 1919.
24. *М. Валтровић*, Православност у данашњем живопису у Србији, 1886.
25. *Ј. Вучковић*, Главни мом. из истор. хришћ. ставрографије, 1889.
26. *Г—ч*, Нешто о неправославности неких икона. — С. С. 1891.
27. *Л. Богдановић*, Срби сликари. — С. С. 1900, 1901, 1902 и 1905.
28. *Еп. Димитрије*, Икона Јована Матије Басарабе. — Сп. 32.
29. *В. Петковић*, Иконографија ман. цркава у Србији. — Н. И. 1906.
30. *В. Петковић*, Фреске из унутр. нартекса цркве у Каленићу. — Стар. 1908.
31. *I. Strzygowski*, Die Miniaturen des serbischen Psalters d. Bibl. in München — Denk. ph. h. cl. 62.
32. *В. Петковић*, Српска уметност у Охриду. — З. С. Н. бр. 16., 1918.
33. *Ст. Новаковић*, Звона градачка. — Гл. 41.
34. *М. Валтровић*, Стара српска звона. — С. И. Н. 1881.

Б. САВРЕМЕНА СРПСКА ЦРКВА.

I. Митрополија Карловачка.

1. *F. Taube*, Historische u. geograph. Beschreibung des Königreiches Slavonien und Herzogthums Syrmien I.—II., 1777.
2. *J. Csaplovics*, Slavonien u. zum Theil Croatien I.—II., 1819.
3. *А. Стоячковићъ*, Черте живота народа србскогъ, 1849.
4. *A. Stojacskovics*, Ueber die staatsrechtlichen Verhältnisse der Serben in der Wojwodina, 1860.
5. *K. Czoernig*, Ethnographie der österreichischen Monarchie I.—III., 1855.
6. *J. Subotić*, Darstellung der Rechtsverhältnisse der serb. Nation in Ungarn, 1849.
7. *J. Jireček*, Actenmässige Darstellung der Verhältnisse der griechisch-nichtunirten Hierarchie, 1861.

8. *Г. Витковић*, Споменици из будимског и поштанског архива. — Гл. 2. од. 3, 4, 5 и 6.
9. *Т. Живковић*, Српска Народна Црква, 1868.
10. *Г. Витковић*, Критички поглед на прошлост Срба у Угарској. — Гл. 25, 28, 30, 37, 38, 39, 43.
11. *E. Picot*, Les Serbes de Hongrie, 1873. Срп. превод 1883.
12. *J. Борота*, Карловицкая Митр. въ послѣд. 10 лѣтъ. — Х. Ч. 1876.
13. *R. Radić*, Die Serben in Ungarn, 1875.
14. *R. Radić*, Die Verfassung der orthodox-katholischen Kirche bei den Serben in Oester.-Ungarn, 1877.
15. *R. Radić*, Beiträge zur Geschichte der serb. Kirche im 18. Jhdte, 1880.
16. *J. Schwicker*, Politische Geschichte der Serben in Ungarn, 1880.
17. *J. Schwicker*, Die Vereinigung der Serbischen Metropolien von Belgrad und Karlovitz 1731., 1881. — Превод у В. Ц. 1894.
18. *J. Bidermann*, Die Griechisch-Gläubigen u. ihr Kirchenwesen in Oesterreich-Ungarn, 1884.
19. *N. Nilles*, Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris cor. S. Stephani I.—II., 1885.
20. *Г. Витковић*, Српски историј. и књижевни споменици. — Гл. 67.
21. *Д. Руварац*, Постанак и развитак српске црkв. народне автономије, 1899.
22. *Г. Бољарић*, Листак из повјеснице Срп. Правосл. Цркве у Угарској. — С. С. 1898.
23. *Д. Руварац*, Срп. Митропол. Карл. око пол. XVIII. в., 1902.
24. *M. Cearvich*, L'eglise serbe orthodose de Hongrie. — È. O. 1902.
25. *J. Радонић*, Прилошци историји Срба у Угарској, крајем XVII. и почетком XVIII. в. — Лет. 1904.
26. *L. Petit*, Serborum per Hungariam constitutorum ordinationes ecclesiastice... — C. E. U. XXXIX., 1906.
27. *Р. Грујић*, Како се поступало са српским молбама на ћесареву двору... — К. М. С. 18., 1906.
28. *J. Радонић*, Прилози за историју Срба у Угарској у XVI., XVII. и XVIII. в. I. — К. М. С. 1909.
29. *Д. Посниковић*, Писма владике Данила, патр. Арсенија IV. и митроп. П. Ненадовића. — Сп. 17.
30. *Т. Мандић*, Успомене из нашег црквено-народног живота I.—III. — Лет. 204 и К. М. С. 1900—1902.
31. *J. Суботић*, Живот (Аутобиографија) I.—V. — К. М. С. 1901., 1902., 1905. и 1910.
32. *Н. Грујић*, Аутобиографија. — Б. Г. 1904 и 1905. Изд. И. Зеремски.
33. *П. Руњанин*, Аутобиографија. — Б. Г. 1914. Изд. Н. Радојчић.
34. *Д. Якшичь*, Изъ церков. исторіи православ. Сербовъ, 1911
35. *St. Stanoyevitch*, Le Role des Serbes de Hongrie, 1919.
36. *Y. Radonitch*, Histoire des Serbes de Hongrie, 1919.
37. *Х. Жефаровичь*, Привилегіи..... народу Іллиріко Рассіанском8 — дарованныя, 1743.

38. *J. Jireček*, Die serbischen Privilegien, Verhandlungs-Congresse und Synoden. — Ö. R. 7 и 8.
39. *К. Суботић*, Уговори Леополда I. и Срп. Народа. — Лет. 184.
40. *М. Јакшић*, Природа прелаза Срба у Угарску 1690. и привилегије. — Лет. 206.
41. *Д. Р.*, Српске привилегије и правице 1690—1743. — С. С. 1907.
42. *Р. Грујић*, Где је основ нашим Нар-црк. Саборима? Б. Г. 1908.
43. *Ђ. Вукићевић*, Конгреси овостр. Срба. — Лет. 1861.—1863.
44. *Д. Руварац*, Срп. Нар.-црк. Сабори од 1690. до данас. — Н. В. 1889.
45. *Р. Грујић*, Први привилег. Нар.-црк. Сабор 1708. — К.С. 1908.
46. *Ђ. Рајковић*, Срп. Нар. Сабор месеца маја 1730. — Лет. 113.
47. *Д. Руварац*, Протокол о пленипотенцији свјашчених и мирских депутиртов... љета 1735. — Лет. 165.
48. *Д. Руварац*, Народни Сабор од 1744. — С. С. 1903.
49. *М. Јакшић*, Два Српска Сабора 1748 и 1749. — Б. Г. 1902.
50. *Ђ. Рајковић*, Српски Народни црkв. Сабор 1769. — Лет. 114.
51. *Аноним*, Акта Сабора србскогъ у Темишвару 1790., 1861.
52. *К. Ђ. П.*, Српскій Народ. Саборъ 1839., — 1840.
53. *J. Ђорђевић*, Радња Благовештенског Сабора 1861., — 1861.
54. *Ст. Павловић*, Српски Народни Сабор 1861., — 1870.
55. *J. Адамовић*, Привилегије Срп. Народа у Угарској и рад Благовешт. Сабора 1872. — Лет. 1872.
56. *П. Николић*, Народній Саборъ 1864., — 1864.
57. *Ст. Павловић*, Распуст преображенског Народно-црквеног Сабора 1872. — Лет. 1872.
58. *Ђ. Звекић*, Расправа угар. сабора 1868. о закон. предлогу источно-православ. цркве, 1868.
59. *Д. Руварац*, Рад Синодски 1774 и 1775. — С. С. 1903.
60. *Д. Руварац*, Скуп источно-правосл. архијереја у Бечу 1850.—51. г. — С. С. 1903.

61. *В. Бороцки*, О епископату сремском. — Лет. 94.
62. *И. Руварац*, Кратки истор. нацрт еписк. у Срему. — Ш. К. 1884.
63. *Р. Грујић*, Прилози за историју Срба у Аустро-Угарској у доба патр. Арсенија III. — Сп. 51.
64. *Д. Руварац*, Прилози за истор. архиепископа и епископа у Митроп. Карловачкој. — Лет. 1899. и 1900.
65. *Д. Руварац*, Тестаменти владичански. — С. С. 1905.
66. *Д. Руварац*, Архив за историју Митрополије Карловачке I.—III., 1912—1914.
67. *Д. Витковић*, Два писма патријар. Арсенија III. — С. С. 1906.
68. *Д. Витковић*, Путовање патр. Арс. III. у Хрватску. — С. С. 1906.
69. *D. Vitković*, Patrijarh Arsenije III. u Pakracu. — St. 37.
70. *Р. Грујић*, Три писма Леополда I. цариг. патријарсима. — Сп. 51.
71. *J. Радонић*, Исаија Ђаковић, 1910.
72. *J. Радонић*, Гроф Ђорђе Бранковић, 1911.
73. *Д. Руварац*, Мојсије Петровић митрополит београд. — Сп. 34.

74. *Д. Руварац*, Исторично-критична црта о Виђент. Јовановићу, 1886.
75. *М. Лудајић*, О Виђентију Јовановићу. — Глас И. 1888.
76. *Д. Руварац*, Живот и радња Вић. Јовановића. — С. С. 1893.
77. *М. Јакшић*, О Виђентију Јовановићу. — Лет. 199—204.
78. *М. Јакшић*, О Арсен. IV. Јовановићу Шакабенти. — Б. К. 1899.
79. *Д. Руварац*, Коресподенција патр. Арсенија IV. — С. С. 1907.
80. *П. Павловић*, Автобиографија. — С. С. 1905. Издао Д. Р.
81. *Г. Витковић*, Извештај М. Ратковића егзарха. — Гл. 56.
82. *Ђ. Рајковић*. Митрополит П. Ненадовић. — Глас И. 1884.
83. *В. Красић*, Две старе синђелије. — Глас И. 1886.
84. *Г. Видицки*, Патр. J. Рајачић и вл. П. Атанацковић. — С. С. 1903.
85. *Д. Руварац*, Пат. J. Рајачић и П. Атанацковић. — С. С. 1903.
86. *Д. Р.*, О животу и раду проте J. Ивановића. — Б. Г. 1909.
87. *Д. Р.*, Архимандрит Сава Павишевић. — Б. Г. 1911.

88. *А. Драгосављевић*, Српски владика у Печују. — Лет. 25.
89. *Д. Руварац*, Владика јегар. Јефрем Бањанин. — С. С. 1905.
90. *П. Атанацковић*, Повѣст резиденціе епископата буд. — 1846.
91. *П. Римскій*, Животопис. Д. Поповића еп. будим. — Лет. 1857.
92. *А. Сандић*, Вршачки влад. Т. Несторовић. — С. С. 1891.
93. *М. Шевић*, Епископи вршачке епархије. — С. С. 1899.
94. *М. Протић*, Српске цркве у Вршцу. — Б. Г. 1907.
95. *А. Ђукић*, О прошлости Прав. Цркве у Шајкајшкој. — С.С.1893.
96. *Ђ. Рајковић*, Владика А. Радивојевић. — Лет. 127.
97. *Д. Руварац*, А. Радивојевић владика бачки. — С. С. 1903.
98. *И. Руварац*, О постанку дијецезе пакрачке. — Ш. П. 1898.
99. *Р. Грујић*, Грађа за историју Пакрач. Владичан. — Б. Г. 1906.
100. *М. Шевић*, Записи о смрти пакрачких владика 1743. и 1757. — С. С. 1897.
101. *Д. Р.*, Писма J. Путника влад. пакрачког Ст. Станковићу архим. ораховичком. — С. С. 1903.
102. *В. Красић*, Кирил Живковић вл. пакрачки. — Глас И. 1884.
103. *Софр. Кириловић*, Аутобиографија. — Глас И. 1885.
104. *Л. Богдановић*, О егзарху Герасиму Радосављевићу. — С.С.1906.
105. *Л. Богдановић*, Срп. црква Св. Ђурђа у Вараждину. — С.С.1897.
106. *Л. Богдановић*, Срп. црква Св. Николе у В.Кањижи. — Б.Г.1909.
107. *Вл. Красић*, Епископи зринопољ. и костајнички. Гл. И. 1887.
108. *Ђ. Рајковић*, Владика Данило Јакшић. — Лет. 134.
109. *Ђ. Р.*, Владика Мојсије Миоковић. — Глас И. 1885.
110. *М. Грбић*, Карловачко Владичанство I.-III., 1891—1893.
111. *П. Крајновић*, Српска Црква на Лици 1400.—1708., 1892.
112. *Д. Витковић*, Прилог истор. карловач. владич. — Б. Г. 1909.
113. *Д. Руварац*, Е. Јовановић епископ карлштатски — С. С. 1904.

114. *Р. Марковић*, Правосл. срп. нарохија у Инђији, 1901.
115. *J. Козобарић*, Правосл. срп. парох. у Илоку, 1909.
116. *J. Козобарић*, Правосл. срп. парох. у Грку, 1911.

117. *В. Теофановић*, Правосл. срп. парох. у Чуругу, 1901.
118. *М. Вујић*, Правосл. срп. парох. у Добрици, 1902.
119. *Д. Николић*, Правосл. срп. парох. у Срп. Крстуру, 1909.
120. *Н. Барачки*, Правосл. срп. парох. у Бега Св. Ђурђу, 1909.

121. *M. Szent-Ivany*, Disertatio chronologico-polemica de ortu etc. Schismaticis Graeci.... In gratum Unitorum Valahorum, Ruthenorum et Rascianorum sub corona Hungariae, 1703.
122. *J. Fiedler*, Beiträge zur Union der Valachen in Slavonien u. Syrmien. — A. G. 37.
123. *J. Schwicker*, Zur Geschichte der kirchl. Union in der Croatischen Militergrenze. — A. G. 52.
124. *Ђ. Рајковић*, Жумберачка Унија. — J. 1875.
125. *N. Nilles*, Über die griech.-kathol. Diöcese Svidnica. — Zeit. 1884.
126. *М. Грбић*, Унија у Тржићу и погиб. попа Н. Гаћеше. — И. 1888.
127. *J. Вучковић*, Прилог истор Правосл. Цркве у Варажд. Генералату. — И. 1888.
128. *Д. Руварац*, Хрват.-северинско владичанство. — С. С. 1905.
129. *Р. Грујић*, Прилози историји односаја наших с Румунима. — С. С. 1905—1906.
130. *Р. Грујић*, Борба Срба са унијаћењем Румуна у Вел. Варад. Епархији. — С. С. 1906.
131. *Д. Витковић*, Једно писмо марчан. владике Павла Зорчића. — С. С. 1907.
132. *Н. Кукић*, Унија у Поганцу, 1900.
133. *М. Соларић*, Унија у Вел. Писаници. — Б. Г. 1905.

134. *Н. Петровъ*, Историческій взглядъ на взаимныя отнош. между сербами и русскими въ образованіи и литературѣ, 1876.
135. *И. Руварац*, Шта се покушавало, да се код нас оснује семинарија. — Глас И. 1887.
136. *Д. Руварац*, Позиви... и одзиви око подизања срп. школа и фондова, 1894.
137. *М. Нешковић*, Истор. срп. школа у Аустро-Угар., 1897.
138. *П. Кулаковскій*, Начало русской школы у Сербовъ въ XVIII. в., 1903.
139. *Р. Грујић*, Српске Школе од 1718.—1739., 1908.
140. *Р. Грујић*, Прилози за ист. срп. школа у првој пол. 18. в. — Сп. 49.
141. *Д. Руварац*, Писма М. Суворова и митр. М. Петровића. — Сп. 49.
142. *J. Вучковић*, К питању о светос. школ. свечаности. — С. С. 1904.
143. *В. Прибићевић*, Срби пит. Кијев. Дух. Академ. — Б. Г. 1905.
144. *A. Cuvaj*, Građa za povij. školstva Hrv. i Slav. I.—III., 1907.—1911.
145. *Р. Грујић*, Покушај оснивања једне срп. штампарије у полов. 18. века. — С. К. Г. 25.
146. *Р. Грујић*, Прилози за истор. срп. штампарија. — Сп. 40.
147. *Р. Грујић*, Апологија Срп. Народа у Хрв. и Славонији, 1909.
148. *J. Радонић*, Прилошци ист. слов. препорођаја. — Лет. 201—203.

149. *Т. Остојић*, Српска Књижевност од вел. сеобе до Дос. Обрадовића, 1905.
150. *J. Скерлић*, Српска Књижевност у XVIII. в., 1909.
151. *М. Милићевић*, Поменик знамен. људи Срп. Народа, 1880.
152. *А. Гавриловић*, Знаменити Срби XIX. в., 1901.—1904.
153. *Д. Руварац*, Захарија Орфелин. — Сп. 10.
154. *Т. Остојић*, Доситеј Обрадовић у Хопову, 1907.
155. *П. Швабић*, Доситеј Обрадовић и његов значај у духов. препорођ. Срба. — В. Ц. 1898.
156. *J. Рајић*, Историја Катихисма. — Н. Б. П. 95.
157. *П. Поповић*, Јован Рајић. — Глас И. 1885.
158. *А. Гавриловић*, Јован Рајић. — Гл. Ц. 1900.
159. *Д. Руварац*, Архим. Јован Рајић, 1902.
160. *J. Голошијин*, Архим. Јован Рајић, 1902.
161. *Д. Р.*, Конзисторијални Катихизис и критика Рајићева на исти. — Б. Г. 1902.
162. *Д. Р.*, Катихизис Синодални за клирикал. школе. — С. С. 1905.
163. *В. Јовановић*, Гаврило Стефановић—Венцловић, 1911.
164. *J. Радонић*, Писмо А. И. Тургењева митрополиту Ст. Стратимировић и одговор. — Лет. 1904.
165. *Р. Грујић*, Књижевна писма митроп. Ст. Стратимировића. — Б. Г. 1908.
166. *Ђ. Рајковић*, Вићентије Ракић. — Глас И. 1884.
167. *Д. Николајевић*, Просветни рад проте J. Милојевића, Б. Г. 1910.
168. *Д. Николајевић*. Живот и рад Стојана Шобата. — Б. Г. 1911.
169. *Т. Кулаковскій*, Лукијан Мушицки. — Прев. Ђ. Ђорђевић 1890.
170. *Д. Р.* Писма Лукијана Мушицког Севаст. Илићу. — С. С. 1905.
171. *Д. Р.*, Неприлике Л. Мушицког у Плашком. — С. С. 1906, 1907.
172. *А. Гавриловић*, Новине о Лук. Мушицком. — Сп. 49.
173. *В. Ћоровић*, Лукијан Мушицки, Лет. 1911.
174. *Ђ. Магарашевић*, Живот и књиж. рад Н. Грујића. — Rad 156.

II. Митрополија Цетињска.

1. *Ф. Радичевић*, Православна Црква у Црној Гори. — Пр. 1889. и Глас И. 1890.
2. *П. Ћупић*, Срп. Правосл. Црква у Ц. Гори. — Гл. Ц. 1901.
3. *Ф. Радичевић*, Кратак поглед на наше свештенство у прошлости и садашњости. — Пр. 1895.
4. *М. Драговић*, Прил. за ист. Ц. Горе у време владика. — St. 1887.
5. *М. Драговић*, Три писма влад. Дан. Петровића. — Гл. 63.
6. *М. Драговић*, Материјал за истор. Црне Г. у време митроп. Данила, Саве и Василија Петровића. — Сп. 25.
7. *М. Медаковић*, Владика Данил, 1896.
8. *Г. Јакшић*, Зетски митрополит Данило I., 1896.
9. *А. Јовићевић*, Значај Бадње вечери 1702. г. — Л. 1895.
10. *I. Томић*, Бадње вече и истрага потурица 1709. — 1901.
11. *И. Руварац*, Владике цетињско-зетске и црногоске. — Пр. I.
12. *И. Руварац*, Камичци и пролошци за Зетски Дом. — Пр. 1893.

13. *И. Руварац*, Montenegrina. — Б. К. 1897., 1898².
14. *М. Јастребов*, Јепископија Зетска. — Гл. 48.
15. *М. Јастребов*, О срп. црквама у Скадар. Округу. — Гл. 48.
16. *М. Драговић*, Митрополитъ черног. В. Петровичь. — Х. Ч. 1882.
17. *М. Драговић*, Митрополит Василије Петровић, 1884.
18. *Д. Руварац*, О Васил. Петровићу владици црногор. — Сп. 33.
19. *J. Томић*, О истор. Црне Горе митроп. Вас. Петровића. — Ст. 23.
20. *J. Томић*, О митроп. Василију Петровићу. — Глас 88, 90 и 94.
21. *М. Драговић*, Из времена̂ владике Петра I. — Гл. 55,
22. *М. Драговић*, Преписка влад. Петра II. са Аустријом. — Гл. 73.
23. *Л. Томановић*, Петар II. Петровић-Његош као владалац, 1896.
24. *Д. Миковић*, Митрополит Висарион Љубиша. — Глас И. 1886.
25. *Д. Миковић*, Иларијон Рогановић црногор. митр. — С. С. 1891.

III. Митрополија Београдска.

1. *Митр. Михаило*, Правосл. Срп. Црква у Књажев. Србији, 1874.
2. *Д. Павловић*, Администр. и цркв. политика аустријска у Србији од 1718—1739. — Глас 62.
3. *Р. Грујић*, Прилози за истор. Србије у доба аустриј. окупације. — Сп. 52.
4. *Д. Руварац*, Митрополија Београдска око 1735. — Сп. 42.
5. *М. Милићевић*, Белешке о неким нуријама и манастирима у Србији. — Сп. 37.
6. *Ст. Новаковић*, Белешке к историји Шапца и шабачке владичан. столице. — Год. 9.
7. *Ст. Новаковић*, Још један прил. к истор. ваљев. митр. — Год. 11.
8. *Д. Анастасијевић*, Писмо цар. патр. Константија о афтокефалности Срп. Цркве 1832. — Сп. 49.
9. *П. Швабић*, К питању о автоном. Српске Цркве. — Гл. Ц. 1903.
10. *Н. Дучић*, Васељенска Патријаршија и срп. црк. питање, 1897.
11. *П. Швабић*, Антим митроп. београдски. — Гл. Ц. 1903.
12. *П. Швабић*, Герасим Домнин митроп. шабачки. — Гл. Ц. 1906.
13. *М. Вукићевић*, Методије митроп. београдски. — Гл. Ц. 1900.
14. *М. Вукићевић*, Леонтије Ламбровић беогр. митр. — Гл. Ц. 1901.
15. *Љ. Митровић*, Мелентије Никшић еп. шабачки. — В. Ц. 1910.
16. *М. Милићевић*, Хаџи Дина дворски прота (1806.†1860.) — К. 1902.
17. *М. Вукићевић*, Владика нишки Мелентије. — В. Ц. 1900.
18. *В. Вујадиновић*, Ст. Јовановић арх. ман. Троноше. — В. Ц. 1900.
19. *J. Вујић*, Путешествије по Србији I.—II. — С. К. З. 69 и 72.
20. *А. Илић*, Петар Јовановић митроп. београдски. — Х. В. 1911.
21. *П. Швабић*, О постанку београд. Богословије. — Гл. Ц. 1903.
22. *Д. Алексијевић*, Прилози за ист. Срп. Цркве. — В. Ц 1909. и 1910.
23. *М. Ивановић*, Из цркв. ист. Срба у Турској 18. и 19. в., 1902.
24. *П. Балкански*, Српски народ у Скопљан. Епар. — Дело 1899.
25. *П. Орловић*, Скопљанско владичанско питање, 1902.
26. *А. Каменковић*, Грађа за ист. срп. скопске митр. — В. Ц. 1903.
27. *Ђ. Несторовић*, Србија и Ватикан. — Гл. Ц. 1902.

28. *Св. Никетић*, Катедре јепархија у Србији. — С. С. Б. 1874.—5.
29. *М. Веселиновић*, Рашко-призрен. и скендериј. митропол. Мелентије. — Год. 22.
30. *Н. Божић*, Грађа за ист. цркв. беседниш. у нас. — В. Ц. 1900.
31. Државни Календар Краљевине Србије за 1914. г.

IV. Црква у Далмацији и Боци Которској.

1. *Н. Милаш*, Списи о истор. правосл. Цркве у Далмацији I. 1899.
2. *Н. Милаш*, Православна Далмација, 1901.
3. *Н. Милаш*, Правосл. црква у Дубров. у 18. и почет. 19. в., 1913.
4. *Д. Николајевић*, Прилошци ист. срп. далмат. цркв. — Б. Г. 1919.
5. *Д. Миковић*, Срп. правосл. боко-котор. владичанство, 1908.
6. *Г. Видицки*, Боко-которска епископија и Кипр. Стануловић архим. ковиљски. — С. С. 1906.
7. *Ђ. Страшимировић*, Правосл. Црква у Боци Которској, 1897.
8. *Гер. Зелић*, Житије (аутобиограф.), 1823. — I.-II.[2] С. К. З. 36 и 44.
9. *Кир. Цветковић*, Автобиографија .... 1898. — Изд. Д. Р.
10. *А. Симић*, Преписка о Унији еп. В. Краљевића, 1863.
11. *Ј. Халовацки*. Унијаћење у Далмацији. — Глас И. 1888.
12. *Ђ. Рајковић*, Питање цркве Св. Спиридона у Трсту г. 1757.—1769. — Лет. 119.
13. *Љ. Влачић*, Збирка закона etc. у Далмат.-истриј. Епарх., 1906.

V. Црква у Босни и Херцеговини.

1. *И. Руварац*, О Дабарској и Дабробосан. Епархији. — Год. 2.
2. *Н. Дучић*, О јепископијама зетској и дабарској. — Гл. 57.
3. *С. Косановић*, Преглед биљежака о дабар. еписк. — И. 1898.
4. *Д. и Ј. Поповић*, Зворничка епарх. и њени митроп. — И. 1904.
5. *И. Руварац*, О хумским еписк. и херц. митр. — Ш. Х. 1901.
6. *Ј. Вучковић*, Животопис Ђорђа Николајевића, 1898.
7. *Д. Руварац*, Животопис Ђ. Николајевића митроп. дабробосанског, 1898.

РЕГИСТАР.

Авакум ђакон 164.
Авари 2.
Авињон 36.
Агиографија 57, 84.
Ада-Кале 109.
Азил 26.
Академија Духовна 138, 151, 153, 159; — Наука 160.
Алексије I. 48; — III. 50.
Алексић Спиридон 164.
Алжир 174.
Алтомановић Никола 29, 41.
Алута 114.
Ана 15, 40; — Млечанка 36.
Анадолија 23.
Анархистичко учење 14.
Анастасија 15, 46, 65.
Анатема 29, 30, 31, 89, 92, 108.
Анатолије појац 129.
Анафора 149.
Англиканска Црква 175.
Андреације 46.
Анђелићи 130, 131.
Анексија Босне и Х. 169.
Аникита монах 84.
Антиминси 148.
Амвони 67, 68.
Америка 172, 173, 176.
Апелаторија 122.
Апокрифи 57, 84.
Апулија 35.
Арабеске 67, 69.
Арад 81, 86.
Арапи 172.
Арбанија 9, 10, 24, 29, 83, 84, 95, 100; — Млетачка 161.
Арбанаси 28, 34, 91, 95, 142, 155, 158, 177.
Археологија 58.
Архиепископ барски 35, 37; — Виљем Адам 54; — београдски 194; — жички 19; — калочки 38; — карловачки 135; — кентрберијски 175; — млетачки грчки 161, 154; — острогонски 39; — охридски 7, 8, 10, 17, 18, 24, 27, 28, 33, 34, 42, 71, 72, 82, 106, 107, 108; — руски амерички 173; — солунски 46; — спљетски 7, 37; српски 18, 19, 21, 34, 117. — филаделфијски 161; —
Архиепископи 170; — Данило II. в. Св. Дан; — Јевстатије в. св. Ј.; — Јевстатије солун. 46; — Јован охрид. 10; — Лав охрид. 10; — Никодим в. Св. Н.
Архиепископија Барска 7, 8, 34, 100, 142; — Београдска 157; — Драчка 7; — Дубровачка 37; — Дукљанска 7; — Жичка 7, 19, 37; — Охридска 24; — Пећска 37, 105, 156.
Архимандрит 9, 138, 144, 148, 149, 158, 166; — велики 43; — гомирски 165; — крушедолски 130; — крчки 162 163; — мостарски 168; — сарајевски 169; — студенички 145; — троношки 145

Архитекти 65, 66.
Архитектура 58, 62.
Асен II. 20.
Асирски обичај 10.
Аскете 42.
Аскетски живот Св. Саве 16, 22.
Атанацковић Платон 133.
Атина 51.
Атос в. Св. Гора.
Аустрија 90, 97, 114, 145, 162, 165, 169, 176.
Аустријанци 90, 91, 103, 163, 173.
Аустријски Срби 51, 92, 152.
Аутобиографије 163, 165.
Аутократска владавина 123.
Аутономија 114, 145, 146, 171.
Африка 174.

Бабуна 38.
Бабуни 38 в. Богомоли.
Бадњак 5, 13.
Бадње вече 1709. г., 140.
Бајазит 34.
Бакић Павле 79.
Бакићи 80.
Бакроресци 131.
Балканско Полуострво 1, 2, 3, 5, 10, 12, 24, 30, 54, 56, 73, 105, 106, 107, 114, 123, 125, 160
Балшићи 29, 32, 33, 37.
Баљци 165.
Бан Белош 81; — Кулин 14, 16, 38, 65; — Нинослав 38, 39; Сава 87; — Стеван II. 39.
Банат 2, 78, 81, 86, 87, 114, 115, 118, 119, 138, 165.
Банковци 116.
Бањалука 169.
Бар 54; — Барани 35.
Барања 80, 86, 95, 118, 124, 125, 160 и 176.
Барељефи 67.
Бари 14, 23, 25, 35.
Бачка 2, 78, 81, 86, 98, 118, 119, 124, 129, 138, 153, 176.
Башта 56.
Баштина 26, 40.
Беговић Никола 133.
Бело Брдо 116, 135.
Бело Језеро-Охридско 9.
Бело Поље 42.
Белмужевић 80.
Бенедиктовци 35, 36, 81.
Бенковац 162.
Београд 10, 21, 22, 33, 34, 35, 49, 55, 75, 81, 82, 83, 90, 91, 92, 99, 114, 115, 116, 130, 145, 150, 151, 158, 159, 175, 176, 177; — фријаулски 79.
Берат патријарашки 85, 88; — соколовачки 102.
Бериславић Иваниш 79; — Стјепан 79.
Беркасово 79.
Берлин. Конгрес 142, 147, 169.
Беси 4.
Беч 90, 104, 114, 117, 118, 119, 125, 128, 131, 163, 167.
Библиотека-Народна у Београду 55; — у Оксфорду српска 175; — Синајска 53; — Хиландарска 52; — в. Књижнице.
Биографије 55, 57.
Бир 26, 148, 157.
Бискупи насловни 99.
Бискупија Скопска 158.
Битољ 9, 46, 68, 155.
Благодејаније 130.
Богдан 29.
Богомоли 12, 14, 16, 20, 22, 31, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 53, 95.
Богородица 11, 49, 50, 66, 69, 70; — од Лорета 50.
Богословија Београдска (Св. Саве) 151, 152, 157, 159, 169; — Задарска 163—167; — у Кадсдону 175; — Карловачка 130, 133, 138; — Призренска 156, 159; — Рељевска 170, 172; — Цетињска 143.
Богословље практично 139.
Богословски Гласник 133, 139.
Богослужбене књиге 103, 150.
Богослужбени језик 105.

Богослужење 28, 93; — грчко 6, 95, 107, 109, 110, 154, 168; — латинско 5, 6; — многобожачко 5; — словенско 154, 155; — србуљско 107; — хуситско 82.
Богуновић Никанор 163.
Бодин 4, 7.
Божић 13.
Бојана 2, 7, 35.
Бока Которска 12, 95, 139, 160, 161, 164, 166, 167.
Бокељи 2, 166.
Болвани 5.
Болнице 22, 23, 24, 25, 33, 63, 120.
Болоња 97.
Бољарић Гаврило 139.
Бољшевичка владавина 175.
Борис 6.
Борово 116, 135.
Боровић Раде 62.
Босанска Црква 37, 38.
Босански бискуп 33.
Босанци 2, 38, 39, 90, 143.
Босна 4, 7, 8, 12, 14, 21, 22, 24, 32, 33, 39, 41, 42, 78, 83, 85, 92, 96, 110, 114, 156, 160, 161, 163, 167, 168, 169, 171, 173, 177.
Браничево 10, 22.
Бранковић Ђ. граф 105, 118.
Бранковић Ђурађ 31, 34, 37, 42, 49, 55, 78, 79.
Бранковићи 32, 52, 79, 82.
Братства стара 3; — у Америци 172.
Братство Св. Саве 160.
Брвеник 46.
Брегалница 8, 159.
Британија 97.
Брњаци 47.
Бруса 103.
Бугари 3, 9, 20, 21, 24, 27, 52, 73, 84, 110, 147, 150, 154, 155, 156, 173.
Бугарска 6, 10, 18, 20, 56, 64, 85, 92, 95, 155, 173.
Бугарска Црква 9, 83, 107.
Бугарско име 154.
Будва 34.
Будим 80, 81, 86, 115, 139.
Буковина 64, 166.
Бучин 10.

Валона 84.
Валпово 80.
Валхен-Велше—Власи 2.
Ваљево 92.
Вајарство 67.
Варварин 58.
Вараждински Ђенералат 97.
Вардар 11, 29, 42.
Вампири 4.
Василије I. Маћедонац 6; — II. 7, 10.
Вез 58, 70.
Велес-бог 4; — место 10, 155, 156.
Велика Писаница 58, 129.
Велика Црква 9.
Велики Варад 128.
Велики војвода српски 118.
Велики Духовни Суд в Суд В.
Велимировић Dr. Николај 175.
Венчанице 148.
Весник 159.
Весник Српске Цркве 159.
Ветранић 85.
Вештице 4.
Вид неимар 61.
Видин 34, 49.
Видовдан 31, 94.
Видосава 47.
Византија 5, 10, 13, 29, 47, 54, 66, 70, 78.
Византијска цркв. поезија 57.
Византијске цркве 60.
Византијско законодавство 26.
Викар архидијецез. 135, 137.
Виле 4.
Вилиндар 13.
Виљуша 11.
Viminacium (Костолац) 10.
Висарион Логотет 99.
Витезовић — Ритер Павле 131.

Витинија 11.
Вишеград 41.
Владика Раде 142, 143; в. митроп. Петар II.
Владислав, краљ 20, 22, 70; — Драгутинов 41; — Котроманић 41; — Маћедонски 95.
Власи 2, 96.
Влашка 34, 64, 78, 82, 96, 107, 114.
Властела српска 24, 25, 29, 32, 33, 54, 65, 72, 74, 78, 81, 83, 93, 102, 127.
Властелинке 71.
Властимир 3, 6.
Влах Стари 13.
Влкан 15, 16, 17, 66.
Водно 11.
Војводина 114, 118, 134, 177.
Војислав 3.
Врангел, руски ђенерал 176.
Врачар 21, 159.
Врачари 5.
Врбас 2.
Вретанија 97.
Врљика 165.
Врховина 26.
Вук-Змај Огњени 79.
Вукашин 27, 29, 30, 69.
Вуковић Божидар 83; — Сава 130.
Вукодлаци 4, 27.
Вукчић Стеван 21, 53.
Вучитрн 47.

Гаврило Стефановић-Венцловић 131, 133.
Галиција 64, 164,
Гатари 5.
Гејза II. 81.
Герлах 75.
Гимназије - Карловачка 129, 130, 131, 138; — Новосадска 130, 138; — у Маћедонији 156.
Гинекеј 60.
Глаголица 8, 39, 54.
Гласник — в. Богословски; — Правосл. Далмат. Цркве 167; — Правосл. Српске Цркве 159; — Српске Цркве 159.
Глобе 148.
Годовић 59.
Голубац 35, 43.
Гора 108.
Горажда 83.
Горица 176.
Горњак 31, 43, 63.
Горњи Карловац 133, 138.
Горски Вијенац 141.
Гост 40; — Радин 40.
Гостаре 63.
Гостивар 11, 46.
Грађевинарство 58.
Граничари 118—119.
Грац Штајерски 119.
Грбови 70, 131.
Гргур Слепи 79.
Грдан војвода 87.
Григорије Цамблак 57.
Григоровић 10.
Гробишта 41.
Гробнице 35, 43.
Гробови 20, 40, 42, 45, 102.
Грци 52, 71, 72, 80, 86, 90, 92, 107, 110, 147, 148, 149, 150, 154, 161, 172.
Грчка иконографија 64; — историја 84; — Црква 13, 30, 108.
Грчке књиге 8; — колоније 27, 110.
Грчки калуђери 11; — написи 107; — преводници 57.
Грчко ропство 149.
Гувернадурство 140, 141.
Гусари 50.
Гуслари 101.

Дабар 19.
Дабиша 46.
Далмација 7, 39, 64, 78, 86, 107, 142, 160—169, 176, 177.
Далматинци 2, 35, 143

Даљ 116.
Дамаск 52.
Дамаскин старац 109.
Данак у крви 74; — патријарашки 148, 149, 171.
Данило кнез 142, 143.
Даница 64.
Даничић Ђуро 132.
Дарувар 116.
Дахије 146.
Даће 5.
Двор владалачки 26, 54, 59, 70; — митрополитски 122; — патријархов 26.
Двориште 43.
Дворски Ратни Савет 119, 122.
Дебар 155, 156.
Дебрц 22, 69.
Девич 43.
Дежева 44.
Дејановићи 29.
Деклараторија 118, 122, 124.
Дерање живих људи 87. 100.
Десетак 102.
Деспоти 18, 31, 78, 87, 118.
Деспотовина 32, 71, 90.
Дечански в. Св. Стефан Д.
Димница 26, 148.
Дипломате 41, 47, 82, 153.
Дипломе племићске 127.
Диптиси 123.
Дисциплинарна Правила 138.
Дишник 129.
Дијед 39, 40.
Дмитар Вукашиновић 78.
Дњепар 119.
Догматика 154
Додол 4.
Документа срп.-словенска 84.
Дом Народни 125.
Домаћи бог 11, 12.
Домаће цркве 27.
Доментијан 15, 56.
Доминиковци 39.
Донски Козаци 176.
Доростол 9.
Дохијар 45.
Драва 80
Драгиња 40.
Драгоцености 49.
Драгутин 22, 35, 41, 49, 50, 53, 69, 70, 78, 168.
Драч 95.
Дрворез 68.
Дренова 59.
Дрим 2, 7.
Дубровачка архива 8; — Република 37; — Црква 34.
Дубровачки данак 25, 37; — доходак 36; — свештеници 39; — трговци 46, 54, 99.
Дубровник 12, 24, 54, 161, 166.
Дубровчани 35, 36, 46, 54, 84.
Дукља и Дукљани 2, 3.
Дукљански краљеви 35.
Думно 33.
Дунав 2, 23, 30, 31, 35, 62, 78, 91, 92, 109, 114, 115, 116, 140, 145.
Дурнов 153.
Духовна Стража 159.
Духовни Регламан 166.
Духовник жен. манастира 48.
Духовници 27, 76, 120, 122.
Дучић Нићифор 154.
Душан 2, 23, 24, 25, 28, 29, 35—37, 50, 52—54, 66, 160.
Душанов Законик 26, 28, 36, 45, 89, 142.
Dux Sancti Sabbae 21.

Ђаковица 158.
Ђаково 39.
Ђакони 21, 164, 173.
Ђачки стол митропол. Михаила 151.
Ђенавија 47.
Ђунис (Св. Дионисије) 46, 63.
Ђунтир 95.
Ђурђев град (Смедерево) 32.
Ђустендил 85, 92.

Евгенија (Милица) 46.
Евлија Ћелебија 47.
Европа 24, 34, 87, 105, 173
Егаарси 26, 89, 120 122.

Егзарх генерални 121; — патријарашки 160.
Егзархија Бугарска 154, 155.
Египат 20.
Еклисијарх 45.
Економија 133.
Емаљ 70.
Енглези 175.
Енглеска 175.
Енколпије 68, 69.
Епархије 18, 23, 177; — у Карлов. Митроп. 135; — у Црној Г. 144; — у Србији 157; у Далм. и Боци 167; у Босни и Херц. 170.
Епископи 173, 177; — бугарски 154; — вршачки 165; — Грци 18, 24, 29, 30, 105, 106, 108, 156, 169; — далматински 130; — дубровачки 34; — марчански 97; — моравички 38; — никшићски 95; — рашки 44; — руски 175; — српски македонски 156; — ужички 148; — шабачки 151.
Василије босан. 41; — Венедикт Краљевић далм. 163, 165; — Висарион Павловић бачки 104, 168; — Гаврило Поповић шабач. 53; — Гедеон Петровић бачки 130; — Герасим Петрановић Dr. бококоторски 163, 166; — Григорије ужич. 149; — Данило ужички 108; — Јеротије Мутибарић далм. 130. 165; — Јован Јовановић бачки 145; — Лонгин Рајић сремски 125, — Лукијан Мушицки 133; — Манојло струмички 11; — Мелетије Никшић ужичко-шабачки 147, 148; — Никанор Грујић пакрачки 133; — Петроније Љубибратић пакрач. 126; — Симеон вретанијски 97; — Симеон Кончаревић далм. 162; — Синесије Живановић 96; — Стефан Љубибратић далм. 161; — Стефан Кнежевић далм. 166; — Теодор вршачки 87; — Теофан Живковић пашчан. 133; — Теофан курски 176.
Епископије: Арадска 116; — Бањалучко-Бихаћска 169; — Бачка 116, 135; — Битољска 157; — Боко-Которска 167; — Босанска 37; — Будимска 116, 135; — Велико Варадска 116; — Вршачка 116, 135; — Грчка у Млецима 163; — Дабарска 33, 38, 41, 168; — Далматинска 163; — Жичка 157, 159, 175; — Задарска 167; Зајечарска 157; Захумска 35, 42, 161; — Зворничка 41, 168; — Зетска 139, 161; — Јанопољска 116; — Јегарска 116; — Карловачко-Сењска 116, 135, 151; — Костајничко-Зринопољско-Личка 116; — Которска 35; — Крижевачка 98; — Липовско-Темишварска 116; — Марчанска 98, 116, 126; — Мачванска 81; — Мухачко-Сигетска 116; — Никшићска 144; — Нишка 151, 157; — Њитранска 81; — Охридско-Преспанска 107; — Пакрачка 98, 135; — Петровска 168; — Пећска 143, 144; — Плашчанска 98, 135; — Полухерцеговачка 168; — Призренска 157; — Рашко-Захумска 142; — Рашко-Призренска 156; — Северинска 116; — Сењска 39; — Скопска 157; — Славонска 116; — Сремска 82, 116; — Темишварска 135; — Тимочка 150; — Требињска 35, 95, 168; — Ужичка 149; — Ужичко-Шабачка 147; — Ускочка 97; — Херцеговачка 161; — Херцеговачко-Захумска 168; — Хоповска 125; — Хумска 168; — Шабачка 149, 157.

Епископска добра 137; — капа 123.
Епископски дворови 44, 54; — приходи 135.
Епискуп Цркве Босанске 39.
Епир 24, 29.
Епирски деспоти 17, 18.
Епитропи 135, 157.
Ердељ 78, 87, 129.
Ефтихије зограф 64.

Железница, село 58.
Женева 174.
Жефаровић Христифор 131.
Живковић Васа 133.
Живопис талијански 64; — в. сликарство.
Житија светих 57, 65, 76.
Жречеви 5.
Жумберак 96, 98.
Жупа и жупан 2, 3.
Жупанија Арадска (Зарандска) 78.
Жупанијске Скупшт. 125, 127.

Завети 49.
Загорје 2, 3.
Загреб 36, 97, 143.
Загребачки бискупи 97.
Задар 161, 165, 167, 170.
Задарски надбискуп 162.
Задруга 76.
Задужбине 28, 31, 43, 49, 160, 166.
Зајечар 150.
Заклетва 26.
Закони писани 141; — о цркв. властима 151, 157.
Запад 46, 54, 64, 66, 87, 122, 132.
Западна Црква 7, 8, 80—81.
Записи 103.
Заповеди божије 41
Запоља Јован 80.
Захумље 3, 8, 19, 23, 29, 38.
Збор у Београду 114; — у Каменској 126; — чрница 46.
Зборници 83, 104.
Звечан 13.
Звона 75, 120.
Звонаре 63.
Зворник 92, 143.
Земун 75, 176.
Зелић Герасим 163, 164.
Зета 3, 13, 15, 19, 25, 29, 31, 32—33, 37, 49, 139.
Зећани 2, 99.
Зимоњић Богдан 169.
Златари 69, 77.
Змајевић задар. надбискуп 162.
Зографи Св. Горе и Солуна 64.
Зоић Новак 48.
Зорчић Павле 97.

Ибар 3.
Ивандан 13.
Иванић 96.
Иванково 79.
Игимани 45; — велики 43.
Игуманов Симеон 156.
Идиоритми 120.
Избеглице српске 174—175; — руска 175—176.
Иконе 66, 67, 68.
Иконом 45.
Иконостаси 68.
Илири 2.
Илирска Дворска Депутација 121—122.
Илирски Колегиј у Риму 107.
Илирско Семениште у Задру 162.
Имовина Митр. Карлов. 137.
Имре 16.
Имунитет свештенства 126.
Индија 174.
Инорог 69.
Инокентије III. 16; — IV. 39, — X. 100.
Интернирање 173.
Исаија 30.
Исак Комнин 11.

Исламизовање 108.
Испосници 43, 94.
Истинићи 102.
Источник, лист 172.
Историја националне цркве 138, 154, 160, 167; — словенска 84.
Истра 163—164, 176.
Италија 25, 35, 65, 160, 164, 176.

Јадранско Море 2, 23; — приморје 54, 99.
Јакшићи 70, 80—82.
Јаничари 85. 146.
Јанопоље 82.
Јањево 158.
Јањина 83, 109.
Јапан 174.
Јарило 5.
Јеванђеље 6, 19; — Мирослављево 54, 67; — Никодимово 57; — Томино 57.
Јевреји 89, 177.
Јежевица 60.
Језик дипломатски 84; — народни 12, 132—133; — словено-српски 103, 132; — српски 108; — српско-словенски 53, 83.
Језуити 97.
Једрене 30.
Јекатериносл. Губернија 119.
Јелена Анжујска 31, 35, 36, 47, 53, 61, 66, 70; — деспотица 31, 79; — Душанова 25, 30, 47; — Угарска 81; — Хипомена 47; — Шкиљановића 47; — Шубића 160.
Јелинизовање 10.
Јелисавета Краљев. Марка 47.
Јерархија богомолска 40.
Јермени 10.
Јерусалим 14, 23, 25, 37, 45, 52.
Јефимија 34, 47, 70.
Јовановић Стефан 145.

Каблар 101.
Кавази 89.
Кадсдон 175.
Кадуцитет 115.
Калвини 129, 177.
Календари 83, 115, 128.
Калифорнија 172.
Калочки архиепископ 38, 39.
Калуђери 28, 37, 42, 45, 46, 53, 75, 83, 84, 85, 101, 110, 144, 148, 159, 160, 167, 172, 177, 178.
Калуђери руски 175.
Калуђерице 45, 47, 103, 120, 122, 159, 169, 177, 178.
Калуђерице руске 175, 176.
Калуђер. подмладак 148, 153.
Калуђерска правила 120.
Каниц археолог 34.
Канон иконографије 65.
Канонско право 167, 171.
Кантакузин Јован 29.
Канцелар синодски 137.
Канцеларија синодска 137, 144.
Каменисање унијата 126.
Капелан 134.
Капелице 10, 177.
Капистран Јован 37.
Каптол 35.
Караванске станице 46.
Караџић Вук 132.
Карађорђе 146, 147, 152.
Карађорђевић Александар кнез 68, 151.
Карађорђевићи 147.
Кареја 51, 56.
Карловачки Ђенералат 97.
Карловци 47, 96, 109. 116, 117, 120, 121, 122, 125, 130, 136, 139, 159.
Кармил 25.
Карпатске горе 1.
Кастелан 80.
Кастриот Ђурађ 79, 84.
Каталани 22, 46.
Катедрална црква 35, 125 в. Саборна Ц.
Катихизиси 127, 128, 132.
Кијево 56, 151, 153, 162.
Киновије 43, 120.

Кир српски 55.
Клепала 75.
Климент папа 80, 81.
Клис 160.
Клисе 126.
Клишки Санџак 160.
Књиге штампане 83.
Књижевност 28, 51, 53, 56, 82, 84, 103, 104, 131, 132, 133, 138, 139, 153, 154, 159, 166, 167, 169, 170, 172.
Књижница Митрополијска 130; — Народна 120.
Кметови 25, 26, 102, 119.
Ковин Горњи и Доњи 78.
Кодекс иконографије 64.
Коледо и колеђани, 5, 13.
Коло народно 101.
Колоније: Арбанаса 107; — Дубровчана 35, 99; — Грка 10, 107; — Јермена 10; — Латина 39, — Саса 35; Срба 28; — Цинцара 110.
Коломан 39.
Кољиво 12.
Комесар царски 121, 123, 125.
Комите 155.
Композитори 139.
Комунистичко учење 14.
Конавли и Конављани 12, 37.
Конвенција 169.
Конвикт свештенички 131.
Конзисторије 120, 122, 130, 144, 148, 150, 163, 165, 166, 167, 176.
Конкордати: Србије 158; — — Црне Горе 142.
Константин: — Св. Ћирило 6, 8; — Дечански 104; — Философ 47, 55, 57.
Конфекцијска радионица 70; — уметност 58.
Копаоник 46.
Копривница 98.
Коптско-египатски утицај 67.
Корице књига 103.
Корушки Словени 176.
Корчула 8.
Косара 46.
Косово 23, 31, 40, 42, 47, 53, 60, 78, 83, 94, 155, 158; — Далматинско 162.
Косовски јунаци 28.
Костић Милан 143.
Костолац 10.
Костур 10, 166.
Котор 19, 35, 48, 61, 63, 139, 166.
Котроманић Стефан 41.
Крагујевац 150, 151.
Крајина Босанска 78; Војна 119, 124, 128; — Скадарска 46; — Тимочка 150; — Угарска 80; — Хрватска 96.
Крајишници 115.
Краљево 60.
Краљ Петар 173.
Краљевић Марко 27, 29, 78.
Крањска 96, 97, 98.
Кратово 44, 77.
Крбава 78, 90, 98, 160.
Крвна освета 141.
Кресови 5, 23.
Крстњи ходи 176.
Крешево 41.
Кривоверство 19.
Крижевац 96, 97, 128, 165.
Крим 176.
Кримски Татари 119.
Кричке 165.
Крмпоте 98.
Крмчија 56, 89, 121.
Кроја 34, 84.
Крсно Име 12, 23, 40, 108, 109, 155, 156.
Крстић Димитрије 130.
Крстјани и крстјанице 38, 40.
Крушевац 31, 33, 34, 46, 62, 64.
Крф 173. 174.
Крчки игуман 160.
Крштење Срба 6.
Кршћанска Црква 38, 40.
Кубета 60, 126.
Кујунџије 68.
Кулуци 73.
Кумани 21.

Куманово 11, 49, 59, 60.
Кумири 5.
Кумирница 58.
Купало 5.
Купиник (Купиново) 79.
Курипешић 40.
Курск 176.
Куршид паша 109.
Куршумлија 46.
Кучевиште 11.
Ктитори 27, 45.

Лавља Уста (Хиландар) 50.
Лавре 43.
Лада 4.
Лазарице 13.
Ладарица црква 62.
Лајош I. 36, 39, 81.
Лариса 9, 48.
Ласовац 129.
Латас Михаило (Омер паша) 168.
Латини 9, 10, 18, 27, 58.
Латиница 174.
Латинска јерес 36; — књижевност 54; — опатија 35.
Латинске парохије 35; — цркве 35, 36, 161.
Латински језик 5, 39; — натписи 59; — обред 13; — олтари 161, 164.
Латинско писмо 39; — свештенство 36.
Легат папски 100.
Лектира старих Срба 104.
Леонардис 99, 100.
Леополд I. 114, 115, 116.
Лесковац 47.
Лествица 55.
Летна 158.
Летопис Кончаревићев 162.
Летописи 57, 66, 101, 104.
Летописци 59, 61, 67.
Лика 78, 96, 98, 160, 162.
Ликови срп. светитеља 84; в. портрети.
Лилијенбург 165.
Лим 2, 21, 94.
Лион 174.
Липова 81, 82.
Лички Санџак 160.
Ловћен 141.
Логотет 24, 57, 99.
Лоза Немањића 53, 66.
Лондон 175.
Лорето 50.

Љеш 34.
Љубић 149.

Магистрати 115.
Мађари 18, 24, 32, 34, 48, 49, 78, 80, 81, 84, 96, 117, 118, 119, 122, 124, 176, 177.
Мађарска 127, 173.
Мајска Скупштина в. Скупштина М.
Макарије игуман 8; — штампар 83.
Максим архим. 100.
Максимовић Аврам 133.
Мала Азија 10, 11, 31, 73, 108.
Мала Преспа 9.
Малеш 159.
Манасија српски 55; в. Манастири: Манасија.
Манастири у опште 9, 11, 13, 14, 19, 27, 28, 42, 54, 75, 91, 100, 110, 138, 144, 150, 158, 167, 172, 174, 177, 178.
Манастири поједини:
Аил 9; — Ариље 45, 46. Баноштар 81; — Бања у Дабру 41; — Бањска 23, 43, 60, 61; — Бездин 165; — Бенедиктовски 35, 36; — Беочин 81, 138; — Берова 159; — Будимље 19, 100.
Ватопед 16, 63, 129; — Враћевшница 149; — Врдник 70, 94, 116, 138; в. Раваница Срем.
Гомионица 167; — Гомирје 97, 160; — Грабовац 160; — Градац 61; — Градац Моравски 45; — Грачаница 44, 60, 64, 66, 83, 94, 159; — Ргетег 81, 116, 121, 138.
Девич 35, 94, 159; — Девојачки 47; — Дечани 23, 47, 49, 60, 61, 67, 69, 95, 102, 145; — Драговић 160, 161.
Ђурђеви Ступови код Берана 63; — у Расу 13, 48, 49, 63.
Епархијски 45; — Епископски дворови 44.
Женски 36, 46, 47, 103, 123, 138, 156, 158; — Жича 19, 21, 34, 43, 44, 49, 55, 61, 72, 159; — Житомислић 172.
Иванов в. Цетињски.
Јазак 81, 94; — Јазак Стари 120; — Јањушки 47.
Каленић 62, 65, 67, 159; — Каракала 50; — Ковиљ 81; — Комоговина 120; — Крка 160, 162; — Крупа 460, 161, 163; — Крушедол 17, 81, 82, 94, 95, 116, 118, 138; — Ксиропотамос 50; — Кувеждин 81, 138, 176; — Куманица 94; — Ктиторски 45.
Латински 35, 36, 46: — Лепавина 97, 126.
Љубостиња 46, 47, 62, 159.
Манасија 43, 62, 63, 65, 67, 159; — Марков код Скопља 11, 64, 68; — Марча 97, 98, 126, 127; — Матејич 11, 49, 60, 64; — Метеорски 53; — Милешева 20, 21, 42, 43, 66, 83, 85, 102; — Мирковци 159; — Морача 66, 100, 142, 144; — Моштаница 167; — Мркшина Црква 83.
Нагоричано 11, 58, 64; — Нагоричано Старо 68.
Обод 139; — Озрен 172; — Опово 81, 82, 138; — Ораховица 62, 116, 120, 125; — Орешковица 31; — Осогово 42, 54; — Острог 142, 143, 144.
Пакра 120; — Пелагонијски 9; — Петров на Лиму 43, 46, 91, 168; — Пећски 33, 43, 86; — Прилепски 159.
Раваница 31, 41, 43, 62, 94, 159; — Раваница Сремска 138; — Радешино 55; — Раковица 159; — Рача 131, 147; — Ресава 34, 43, 49, 55, 94; — Рило 42; — Рмањ 160, 167, 168.
Савина 161; — San. Maria 36.
Св. Богородица у Преспи 9; — у Расу 15, 46; — у Топлици 46; — Св. Госпођа у Котору 46; — Св. Клара у Дубровнику 36.
Св. Арханђел у Јерусалиму 23, 37, 50; — код Котора 37; — код Прилепа 27; — код Призрена 25, 32, 43, 61, 67.
Св. Димитрије у Солуну 46; — у Срему 80.
Св. Јован Бигорски 11, 12, 159.
Св. Наум 8, 9, 159; — Св. Никола у Дабру 46.
Св. Павле у Св. Гори 52, 70; — Св. Пантелејмон у Нерези 60; — у Св. Гори 16, 52; — Св. Петар у Брду 7; — у Расу 7, 44; — код Требиња 8; — Св. Преображење метеорско 53; — Св. Прохор Пчињски 159.
Св. Срђ и Вакхо, на Бојани 35, 43.
Светогорски 52; — Симонпетра 52; — Синајски 53; — Слепче 68; — Сопоћани 43, 47; — Студеница 13, 15, 17, 20, 43, 47, 55, 56, 58, 60, 65, 67, 70, 95,

102, 139, 147; — Студеница Мала 64.
Требињски 100; — Трескавац 53; — Троноша 146; — Туман 43, 63.
Удовички 47; — Успенски Београдски 102.
Царски 43, 51; — Цетињски 51, 139, 140, 141, 144.
Филотеј 50; — Фрањевачки 35.
— Ходош 62, 81.
Шин-Ђон 95; — Шишатовац 81, 95, 96.
Манастирићи 75.
Манастирска добра 137; — имања 136, 142.
Манастирске земље 102; — куле 50, 63.
Манастирски градови 63; — пиргови - стубови 63; — суд 44.
Манастирско рибарство 45.
Мара царица 42.
Марија Терезија 118, 119, 121.
Марина Вука Бранковића 47.
Марица 30, 73, 78.
Марсељ 174.
Мастило зелено 88; — пурпурно 88.
Матија краљ 79.
Матица Хрватска 143.
Матични протоколи 120, 150.
Маузолеј 43.
Маћедонија 7—11, 24, 27—29, 38, 42, 59, 107—109, 147, 154—156, 159, 177—178.
Маћедонска језера 11; — царевина 10.
Маћедонски Словени 6, 10.
Мачва 22, 70.
Мелодије црквене 71.
Мемоари 153.
Металургијска радионица 68; — уметност 58.
Метоси 45; — руских манастира у Србији 52.
Метох жички 21; — хиландарски 51.
Метохије 43, 75.
Метохит Теодор 58.
Мешовити бракови 36, 127.
Микашиновић барун 98.
Милано 38.
Милаш Dr. Никодим 166—167.
Милица кнегиња 34, 46—47, 49, 62, 65.
Миловић Јован 145.
Милостиња 22—23, 102.
Милугиновић Сараилија 141.
Минијатуре 66.
Минијатурни Зборници 66.
Министарство 142; — Верâ 158; — Просвете 152, 158.
Минхенска Библиотека 66.
Мир Београдски 92, 114; — Кампоформијски 163; — Карловачки 118; — Пожаревачки 44, 117; — Пожунски 163; — Свиштовски 114, 145.
Мирија 148.
Мирослав 8, 42.
Мирча 27.
Мис Аделина Ирби 169.
Мисионари 6, 39, 99, 162, 173.
Митра архијереј. 89, 100, 123.
Митровица Сремска 10, 48, 75, 80, 139, 158; — Косовска 60.
Митрополије: Београдска 47, 145, 147, 149, 151, 153; — Београдско-Карловачка 92; — Браничевска 34, 55; — Буковинско-Далматин. 166, 167; — Дабарска 42, 168; — Дабробосанска 160, 162, 168; — Доњо-Тузланска 41; — Зворничко - Тузланска 169; — Зетска 25, 99; — Карловачка 26, 88, 114, 117, 121—122, 126, 129, 133, 134, 137, 150—153, 164; — Крушедолска 116; — Новопазарска 156; — Призренска 25, 106; — Рашка 25, 156; — 156; — Сарајевска 169; — Скопска 25; — Херцеговачко-Захумска 87, 169; — Цетињска 139, 144, 161.
Митрополит врховни 110.
Митрополити 156, 170, 177; — београдски 81, 90; — београдско-карловачки 104; — — карловачки 163; — милешевски 53, 72.
Антим беогр. 149, 152; — сарајевски 169.
Василије Петровић црногорски 104, 140, 143; — Висарион херцеговачки 87; — Висарион црногор. 100, 140; — Висарион Љубиша 142; — Вићентије Јовановић карловач. 120, 121; — Вићентије Крџић скопски 173.
Гаврило дабробос. 162.
Давид милешев. 53; — Данило I. црногор. 140; — Димитрије београд. 152, 173; — Дионисије београд. 109; — Дионисије Илић тузлански 169.
Ђорђе Николајевић сарајевски 170.
Игњатије мостар. 169; — Игњатије Грк призрен. 156; — Иларион меглен. 108; — Иларион Рогановић црногор. 142; — Иноћентије Павловић београд. 152; — Исаија Дијаковић 114, 116.
Јаков серески 53.
Кирил београдски 148.
Леонтије београдски 147.
Мардарије зет. 99, 100; — Мелентије Павловић 148—150; — Михаило беогр. 96, 151—153; — Митрофан Бан црногор. 142; — Мојсеј Петровић београд. 109, 120, 129; — Мојсеј Путник карловач. 141.
Никанор Ивановић црногорски 142.
Павле Ненадовић карлов. 121, 130; — Павле смедер. 72; — Пајсеј будимљански 100; — Петар Јовановић београд. 150, 151, 153; — Петар II. цетињски 100, 141.
Сава И. Бранковић ердељски 129; — Сава Косановић сарај. 169, 170; — Сава Петровић црног 106, 140, 141. — Саватије браничевски 55; — Саватије Љубибратић херц. 161; — Симеон рашки 72; — Софроније Подгоричанин крушед. 126; — Стеван Стратимировић карлов. 122, 128, 130, 150, 164, 165.
Теодосије вршачки 103 — Теодосије Мраовић београд. 152, 154.
Фирмилијан скопски 154.
Митрополитско добро 116, 121, 137; — имање 142.
Михаило Вишевић 3; — Војиславић 4, 7.
Мјесецослови 83; — в. календари.
Младен III. Шубић 160.
Млади петци 40.
Млетачка власт 79.
Млетачка Република 37, 163.
Млетци 36, 83, 84, 90, 107, 131, 139, 163
Млечићи 32, 84, 140, 160, 161, 162.
Мљет 36.
Многобоштво 1, 5, 19, 27.
Многобошци 2, 13, 14.
Многоженство 3.
Могиле 5.
Модели цркава 69.
Мозаици 67.
Мојсиње 43.
Мокрањац Стеван 139.
Молдавска 64, 78, 83, 107

Монаси 65.
Монастирлија Јован 118, 124.
Монашење ктитора 66.
Монашки живот 103, 148; — у Мађедонији 9; — у Црној Г. 145.
Монашко Удружење 138, 159.
Монаштво 42.
Монографије 132.
Мора 4.
Морава 42.
Моравица 19.
Моравска 6, 7, 8.
Моралка 154.
Москва 104, 153.
Мостар 92, 168, 169.
Мохачко Поље 79, 96.
Моћи светитеља 115.
Мрсни људи 40.
Мртва стража 78.
Музеј Народни 69; — Црквени 138.
Музика вокална 71; — грчка 71.
Мункач 128.
Муса Челник 46.
Муслимани 177.
Мутимир 6.
Мухамедовство 12, 40, 77, 102, 108.
Мухамедовци 20, 77, 89, 95, 127.

Набијање на колац 146.
Нађлак 80, 82.
Назарени 129, 158, 177.
Намесници 158.
Намесништва 150, 157.
Наполеон I. 163.
Напуљ 36.
Наследници Св. Саве 21.
Наследно право патријар. 90.
Неврокоп 155.
Негомировић угуман 125.
Неимари византијски 62; — далматин. 60—61; — српски 62; — солунски 62; — талијански 61; — француски 62; — в. Боровић Раде и Вид.
Немања 1, 4, 8, 13, 14, 15, 17. 22, 25, 35, 43, 44, 46, 53, 66, 94.
Немањићи 23, 30—31, 42—43, 47, 62, 68, 69.
Немци 96, 145, 177.
Ненадовић Матија 153.
Нерадин 116.
Нерез 11, 60, 68.
Неретва 41.
Неретљани 2, 7.
Никеја 18—19.
Никшићи 168.
Ниш 48, 51, 59, 75, 92, 109, 114.
Нови Пазар 13, 44.
Нови Сад 135, 138.
Нововерци 158.
Нормани 49.
Нурије 19.

Њиве законите 26; в. сесије.
Њу-Јорк 172, 173.

Обилић Милош 43.
Обичаји 101, 169.
Обичајно право 89, 121.
Објава светитеља 95.
Обрадовић Доситеј 132, 152.
Обреновић Милош 147, 151; — Милан 151.
Овчар планина 101.
Овчаревић 80.
Овче Поље 42.
Огњена Марија в. Св. Марина.
Огулин 96, 97.
Одбор Административни 136.
Окови икона 69, 70.
Оксфорд 175.
Окупација талијанска 176.
Окупирана Босна 41, 169; — Србија 116, 173—174.
Октоих 83.
Олимп витинијски 11.
Омер Паша 168; в. Латас М.
Опоље 107.
Опрост грехова 38.
Општаци 104.

Општине Црквене 170, 172.
Орнаменти 67, 69.
Орнаментика пластична 62.
Орфелин-Стефановић Захарија 131.
Осек 116, 135.
Осечко Поље 116.
Остојић Dr. Тихомир 139.
Острва дубровачка 35; — јадранска 160, 161, 176.
Откуп кметова 119; — робља 74, 145.
Охрид 8, 10, 11, 27, 72, 82, 107, 109, 154, 155.
Охридско језеро 8, 42.
Офисири српски 119. 124, 127; — немачки 118.

Пагани 2, 7.
Падова 162.
Пајсије калуђер 146.
Палате 63.
Палеолог Јован 30.
Палестина 20, 54.
Паљење књига 109; — Унијата 126.
Пакрац 126, 138.
Памфилија 11.
Памучина Јанићије 168.
Панагија 69.
Панонија 6, 7.
Панселин 65.
Пансион 47.
Панчево 138
Паори 118—119.
Папа 5. 7, 14, 35—38, 81, 87, 97, 99, 100.
Папска Курија 39.
Параиконом 45.
Параклисе 10.
Париз 174.
Парохије 19, 134, 144, 150, 157, 166, 170, 177.
Парохијски домови 134.
Пастор 177.
Патарени 38; — в. Богомоли.
Pataria 38.
Патријарашка црква: пећска 99; — Мале Преспе 48.
Патријарашки наслов 25, 105, 117, 124, 126, 135; — протосинђел 168.
Патријарси пећски 24. 25, 27, 28, 30, 32—34, 44, 65, 68, 72, 82, 88, 93, 97, 100, 116, 140, 161, 168.
Антим 86; — Арсеније II. 71; — III. 90, 91, 94, 100, 114, 116, 118, 124, 125. 126, 131, 140; — IV. 91, 92, 103, 105, 120, 130; — Василије Бркић 104, 106; — Гаврило Рајић 100, 103; — — Герасим 86; — Јанићије 24, 25, 29, 94; — Јефрем 33, 56, 94; — Јован 87, 99; — Калиник I. 91, 140; — II. 106; — Макарије 85, 86, 100; Мојсије Рајовић 64, 91, 105, 161; — Никодим II. 34; — Никон 57; — Пајсије Јањевац 83, 96, 99, 100, 104; — Сава IV. 29, 30, 33.
Патријарси карловачки: Георгије Бранковић 130; — Герман Анђелић 130, 131; — Јосиф Рајачић 117, 122, 129, 130, 165; — Лукијан Богдановић 123, 130 137.
Патријарси цариградски 18, 28, 30, 72, 81, 87, 92, 96, 105, 106, 108, 140, 147, 149. 151, 155, 156, 161, 170, 171; — Јеремија 105; — Калист 29, 30; — Кирило VI. 108; — Манојло I. 18; — Рафаило I. Србин 84; — Самуило I. 105, 107; — Словен 5; — Филотеј 30
Патријарх трнов. Симеон 24.
Патријаршија Пећска 1, 21, 24, 41, 42, 66, 71, 85, 87, 90, 92, 97, 99, 100, 105, 106, 107, 117, 119, 154, 155, 160, 167, 168: — Српска 113,

166, 177; — Српско-Словенска 86; Цариградска 1, 17—19, 52, 105, 108, 117, 147, 151, 167, 169—171.
Пахомије Логотет 57, 84.
Пафлагонија 11.
Пашалук Београдски 32, 90, 145, 146.
Педагогија 133, 152.
Пељешац 19.
Пенсилванија 172.
Пергаменат 53, 55, 83.
Пероj 164.
Перун 4.
Песме црквене 71, 104; — народне 28, 93.
Песници 133, 141, 168.
Петар Велики 140, 176.
Петаци гроф 98.
Петар III. в. Шћепан Мали.
Петрова Гора 91.
Петровић властелин угар. 80.
Петровић Н. краљ 142, 143.
Петровић-Његоши 140.
Петроград 141.
Пећ 21, 24, 33, 34, 42, 44, 46, 47, 55, 66, 71, 87, 90, 91, 94, 95, 100, 104, 145, 158.
Пећине пустињачке 43.
Пећске кутије 92; — цркве 64.
Печуј 80, 125.
Пештере 63.
Пирот 58.
Писанија 51, 102.
Писци 104.
Плавшинци 98.
Плаштанице 70.
Племе 3; — Св. Симеуна 15.
Побратимство 3.
Побугаривање 173.
Повластице српске 78, 80, 90, 97, 114, 115, 118, 123, 125, 126.
Поганац 129.
Погреби 5, 128, 162, 164.
Погрчавање 154.
Подвојвода 118.
Подворје српско у Москви 51, 153.
Подунавље 43.
Пожаревац 92.
Појање 71; — грчко 130; — карловачко 129—131; — простачко 130; — српско 71, 130.
Појац 154.
Појачки зборови 176.
Покољ потурица 140.
Пола 164.
Полапски Словени 5.
Полијилеји 69.
Политичка права 118.
Полуверци 38.
Пољаци 90.
Помађаривање 129.
Помен умрлих 12.
Поменици 45, 104.
Поморавље 59.
Поморје српско 2, 7, 8, 23, 34, 35, 37.
Поповић Никола 98.
Портрети ктитора 65.
Порумуњивање 78.
Посестримство 3.
Потурчивање 96, 146.
Поунијаћивање 126, 164, 165; — в. Унијаћење.
Правила свештеничка 120.
Право трећега 116.
Правопис 57; — Вуков 106; — ресавски 83.
Православље, лист 139.
Празнички музеј 83.
Празници римски 127.
Празноверице 4, 27, 109, 120.
Пргомеље 129.
Превлака 19, 139.
Преводиоци књига 57, 71.
Преводници ресавски 55.
Преглед, лист 159.
Представништво народно 123.
Прелаз у Православље 129.
Препарандије 138.
Преписивачи књига 55, 103.
Преспа 95, 107.

Преспанско Језеро 8, 42.
Пречиста, црква на Скадар. Језеру 46.
Прибој 46.
Привилегије в. Повластице.
Придворници 138, 142.
Призрен 11, 19, 25, 29, 30, 33, 42, 50, 61, 67—69, 90—92, 99, 108, 156, 158, 159.
Пријепоље 58.
Прилеп 10, 27, 29, 38, 53, 69.
Приморје 46, 78; — Которско 37.
Приштина 60.
Прованс 61.
Продром 23.
Проклетство 28, 29.
Проклињање 107.
Прокупље 46.
Пропаганда 36, 39, 98—100, 125, 128, 155, 161, 162.
Проповеди 57, 153.
Проповедници 55, 68, 84, 133, 153, 159.
Просвета 53, 82, 103, 129, 138, 145, 152, 159, 167, 172.
Просфора 12.
Протестанство 106, 129.
Протопопе 19, 26, 144, 158.
Протођакони 138, 142, 144.
Протојеванђеље Јаковљево 57.
Протомајстор 65, 66.
Протопресвитерати 19, 135, 157, 170, 177.
Протосинђели 138.
Професори Богословије 138, 139, 151, 152, 164.
Псалтир 41; — илустр. 66.
Птоломеј српски 55.
Пупин Dr. Мих. 172, 173, 175.
Пустињаци 33, 42, 94.
Путници стари 73, 75, 76.
Пчелар књижевник 133.
Равно 8.
Равноправност верска 165.
Раде Томов в. митроп. Петар II.; — неимаре в. Боровић.
Радич Божић 79.
Радо палатин 80.
Радосављевић Dr. Паја 172; — Василије 145.
Радослав војвода 55; — краљ 19, 20; — минијатуриста 67; — челник 80.
Радул 82.
Рајаковић Остоја 66.
Рајић Јов 125; — Јован 127, 132, 133.
Рајко војвода 80.
Рајна 115.
Ракић Вићентије 132, 133.
Рас 10, 13, 14, 16, 44.
Расељавање Срба 74, 78, 145.
Расција 78.
Рат Крсташки 36, 38, 39, 87; — руско-турски 155; — српско-турски 15; — светски 133, 139, 172, 173.
Раци 97.
Рационализам 132.
Рачанин Јеротеј 131.
Рашани 2, 3, 97.
Рашка 3, 4, 7, 13, 16—21, 25, 29, 37, 38, 41, 42, 58.
Регуламенти 122.
Резбари 58, 68.
Реџеп-паша 109.
Резиденције 120, 122, 126, 137, 142.
Река 176.
Реликвије 49.
Рељефи 67, 70.
Рељина кула 42.
Ренесанс 65.
Рескрипт царски 123, 124, 134.
Рим 7, 14, 17, 18, 32, 36, 37, 97—100, 161, 174.
Римник 96.
Римокатолици 14, 16, 18, 32, 36, 38, 39, 82, 86, 95—98, 126, 128, 129, 147, 158, 177.
Римокатоличка власт 115, 118, — пропаганда в. Проп.
Римокатолички епископи 23, 32, 35, 36, 126, 128, 162,

163, в. бискупи; — калуђери 61, 99; — свештеници 41, 126, 127, 164; — Срби 12, 129; — храмови 81.
Римска Црква 13, 20, 24, 34, 36—39, 99, 127.
Робље 73, 145.
Ровине 27.
Рођенице 4.
Романи 2, 4, 58.
Ротонда 59.
Руварац Иларијон 132.
Рударска места 23.
Рударство 58, 69.
Рујно 83.
Рукописи стари 58, 109, 138.
Румуни 81, 84, 95, 110, 176.
Румунија 71.
Румунска Црква 83.
Руси 5, 23, 51, 52, 57, 84, 95, 145, 162, 172.
Русија 56, 57, 64, 83, 84, 96, 100, 103, 104, 119, 122, 128, 129, 138, 143, 145, 152, 156, 163, 176.
Русин Демски 100.
Русини 71, 98, 164, 177.
Руска Патријаршија 163; — Црква 55, 83, 175.
Руски владаоци 51, 102, 140; — историци 56; — калуђери 145, 175; — професори 153; — учитељи 104, 131.
Руске калуђерице 138, 176; — књиге 104, 109, 131; — школе 152.
Руско-словенски језик 57, 104, 105, 131.
Русофилство 162.

Сабов Димитрије 130.
Сабор бајски 124; — братски 135; — крушедолски 125; — српских светитеља 96; — угарски 128, 134; — темишварски 124; — хиландарских и светогор. калуђера 95; — црквених и државних представника 157, 177; фераро-флоренцијски 37.
Сабори Архијерејски в. Синоди; — државни 14, 20, 24—26, 29, 33, 44; — в. Скупштине; — манастирски 101; — народно-црквени 88, 96, 115, 116, 118, 121, 123—125, 128, 129, 134—137, 145; — обласни 3.
Саборна црква 120, 121.
Саборски Одбор 136, 138; — изборни ред 124, 137; — посланици 124.
Саборско устројство 124.
Сава, река 62, 69, 78—80, 91, 92, 114, 115, 145.
Савет Велики Управни и Просветни 171; — Митрополијски Црквени 136; — Општински Црквени 167; — Патријарашки 88.
Сакоси 123.
Самоков 85, 92.
Самоуправа црквено-народна 125.
Самуило цар 7—9, 11, 46
Сантово 129.
Сарајево 92, 109, 168, 170, 172
Саркофази 68, 69.
Саси 35.
Свест национална 28, 86, 92, 133, 154, 156, 166.
Св. Анђелија 47, 79, 94.
Св. Гора 16, 22, 24, 43, 50, 51, 55, 63, 64, 75, 109.
Св. Земља 20.
Св. Марина 12.
Св. Петка 34, 49, 57.
Св. Софија Охридска 68.
Св. Теофанија 34, 49.
Св. Арсеније I. 20—22, 71, 72, 83, 89, 93—95; — Арханђел Михаило 12; Ахилије 9, 48.
Св. Василије Острошки 94, 95, 100; — Власије 12.

Св. Гаврило Лесновски 42, 94; — Григорије од Смирне 43; — Григорије Куманички 94.
Св. Данило II. 22, 46, 56, 94; — Донат у Задру 59.
Св. Ђорђе 12, 40; — у Бару 35; — Ђорђе Кратовац 77, 94; — Ђорђе у Солуну 8.
Св. Зосим 43.
Св. Илија 12; — на Кармилу 25; — на Косову у Далмацији 162.
Св. Јанићије I. 24, 25, 29, 94; — J. Девички 42, 94, 95; — Јевстатије 94; — Јефрем 33, 56, 94; — Јоаким Сарандапорски 42, 94; — Јован Бранковић 79, 94; — J. Владимир 46, 54, 94, 95; — J. Дамаскин 49, 52; — J. Крститељ 12. 49; — J. Рил-ски 42.
Св. Кипријан 56, 95; — Климент Охридски 8, 66, 68, 70; — Краљ, црква 23.
Св. Лазар кнез 31, 33, 70; — Лука 34, 49.
Св. Максим 79, 82, 94; — Методије 6, 7; — Милутин 22, 23, 35, 36, 37, 49, 50, 58, 60, 64, 77, 94, 95.
Св. Наум 8, 9, 159; — Нестор 63; — Никола 12; — Н. у Барију 14, 23, 25, 35; — Н. у Ђунису 59; — Н. у Ориду 68; — Н. у Солуну 23; — Н. на Тавору 25; — Никодим I. 22, 56, 94; — Н. пустињак 95.
Св. Павле ап. 40; — Пантелија 12; — Петар I. Цетињски 94, 95, 96, 141, 143; — П. Коришки 42, 94; — у Риму 14; — Прокопије 48, 59; — Прохор Пчињски 42, 94, 159.
Св. Ромил 47.
Св. Сава I. 1, 2, 7, 15—22, 29, 31, 37, 42, 43, 49, 51—56, 70, 72, 83, 85, 87, 93, 94, 96, 128, 133, 150, 160; — II. 66, 94; — Симеун Мироточиви 13, 15, 17, 50, 66, 70, 83, 93; в. Немања; — Симон Монах 20, 95; в. Стефан Првовенчани; — Спас у Пећи 21; — Спас у Скопљу 68; — Стеван Штиљановић (Стјепан Шкиљановић) 47, 80, 94, 95, 96; — Стефан архиђ. 21, 24; — С. Дечански 22, 23, 35, 49, 66, 68, 83, 93—95; — С. Нови Слеци 79, 94.
Св. Трифун у Котору 35, 48, 63.
Св. Урош цар 25, 29, 42, 43, 54, 96, 94, 99, 104.
Св. Ћирило 6.
Светитељи 15, 20, 22—24, 83, 93, 109, 155, 156.
Светитељске Мoћи 48, 69; — реликвије 47, 95; — службе 84.
Свето 12.
Светогорци 15, 29, 30, 53, 45.
Свето Писмо 57, 70, 143.
Светосавска Богословија 158; — Црква 250.
Свештеници 19, 26, 76, 90, 110, 120, 143, 173, 177; — војни 174; — римокатолички 81, 126; — руски 175.
Свештеничка Удруж. 159, 172.
Свештенички Подмл. 163, 175.
Свечарство 12.
Себислав 3.
Семеништа 162, 166.
Семинар 130, 138, 167, 170, 172.
Сентандрија 115, 116, 133.
Сенат 141, 142.
Сењско Приморје 98.
Сеоба Срба 1, 91, 96, 114, 119.
Серез 24, 26, 29, 30.
Serbian Orthodox Church 175.
Сесија 116, 140.

Сибирија 174.
Сидоксија 148.
Сијенци 64.
Силистрија 9.
Симонаскета 52.
Симонија 108.
Синај 20.
Синајци 43, 53.
Синан паша 21, 61.
Singidunum, (Београд)
Синиша — Симеон Пелеолог-Немањић 29, 93.
Синоди 33, 121—123, 135, 136, 144, 150, 157—159, 167.
Охридске архиепископије 72; Срп. патријаршије 88, 100, 177; — Цариград. Патријаршије 105, 109, 149, 151, 171; — руске 106, 140, 153.
Синодски Статут 122, 166.
Синодско Устројство 136.
Сирач 116.
Сирски утицаји 67.
Системизовани (Срп. Митровица) 10.
Скадар 4, 35, 83.
Скадарско Језеро 46.
Скендероја 139.
Сендербег в. Кастриот
Скитови 9.
Скопље 11, 24, 25, 29, 60, 90—92, 109, 154—156, 158, 159.
Скопска Црна Гора 11, 64.
Склониште за децу 138.
Скрад 160.
Скупштина Мајска 124; — Србије 147, 148; — Црногорска 142.
Скупштине Жупанијске 3, 126, 127; — Епархијске 135, 136; — Народне 117; — Црквене 134, 135, 179.
Слава 12.
Славено-сербски Магазин 131.
Славонија 2, 6, 22, 39, 41, 62, 73, 78—80, 86, 90, 96, 98, 104. 114, 116, 118, 124, 126, 134, 135, 138, 161, 162, 177.
Сланкамен 79.
Сликари 131.
Сликарство 58, 64, 65.
Слога у Америци 173.
Словени 3—6, 8, 10, 78, 80, 150.
Словено-српс. писменост 171.
Словенска свест 154; — књижевност 8, 11; — Црква 9, 11.
Словенски језик 7; — име 2; — писмо 8.
Словенско богослужење 8, 39, 109, 110; — појање 154; — Царство 9.
Словенци 2, 98, 176, 177.
Словенија 2.
Смедерево 1, 21, 32, 34, 49, 55, 72, 78, 99, 108, 115.
Смирна 43.
Сокаљник 26.
Соколи 94.
Соколовићи 1, 86; — Мехмед 85; — Мустафа 76.
Соларић Павле 164.
Солун 8, 14, 19, 23, 54, 65, 69, 109.
Сомбор 129, 138.
Софија-Средац 23, 77, 95.
Спаљивање књига 14, 53, 155; — кривовераца 15; — св. Ђорђа Кратовца 77; — св. Саве 21; — скоп. митрополита Вићентија и др. 173.
Спахије 102, 119.
Спахилуци 116; — Даљ, Борово и Бело Брдо 135.
Спљет 162.
Срб-Милутин 133.
Срби 1—3, 5, 6, 25, 27, 28, 36, 52, 53, 78, 81, 90. 176.
Србија 2, 4, 16—19, 22, 23, 28, 30, 31, 34, 51, 65, 71, 78, 83—85, 96, 114, 129, 131, 143, 145, 155, 156, 158, 159. 173; Нова 119; Стара 12, 77, 91, 96, 109, 147, 154, 156, 159, 177, 178.
Србљак 96.

Србуље 104, 138.
Србуљски јез. 53; — књиг. 109.
Сребрница 39.
Срем 2, 22 24, 78—82, 86, 101, 114—116, 118—120, 124, 126, 129, 135, 160, 173, 177.
Сремски Краљ (Драгутин) 41.
Српска Црква 1, 4, 7. 30; — лист 172; — Мисија у Топлици 173; — племена 3, 67.
Српске Земље 3, 9, 10, 13, 16, 31, 33, 42, 78, 103, 107; — књиге 155.
Српски грб 70; — иконе 65; — језик 55, 84; — правопис 55.
Српски Свештеник, лист 172.
Српско име 2, 97, 154; — родољубље 168.
Српско - словенска књижевност 131, 133; — језик 55.
Српство 7, 170, 175.
Ставропилије 43.
Сталаћ 43.
Сталешка држава 27.
Стаматовић Павле 133.
Станковић Корнелије 189; — Певачко Друштво Беог. 154.
Станојевић Dr. Станоје VII.
Старословенски језик 83.
Старци богомојски 176; — манастирски 45.
Статистика преглед 176—178.
Стематографија 131.
Стефан Влконов 66.
Стефан деспот Лазаревић 31—33, 49, 55, 65, 78, 81.
Стефан Првовенчани 15—20, 22, 36, 49—50, 56, 58, 94; — в. Синон мон.
Стефанеум 130.
Стефановић Ђорђе в. Св. Максим, — Мелентије 147.
Стечајни испит 134.
Стећци 41.
Стих барокни 126; — василички 58; — византијски 58, 60. 62, 68; — готски 61; — романски 58, 60, 67; — Српски-византијски 59, 67, 126.
Стипендијске закладе 137.
Стон 8, 15, 25, 37, 42, 168.
Спроднот 37.
Странопријежнице 63.
Стојници 40.
Струма 29, 42.
Струлица 11, 155.
Стубла 158.
Суботари 177.
Суд Велики Духовни 122, 150, 158, 171; — Духовни Епархиски 27, 120, 150, 157, 176; — в. Конзисторије. — Патријарашки 89; — Страшни 44, 48, 65; — Црквени 73.
Судије духовне 157, 171.
Суђених 4.
Сулејман сјајни 84—85.
Сундечић Јован 143.

Тавор 25.
Тамница 162, 164.
Татари 21
Твртко I. 20, 39, 41.
Темишвар 75, 82, 145.
Теократија 87, 139, 140, 142, 143, 147.
Теодор Ласкар 18.
Теодора Монахиња 46; — Ксенија 47.
Теодосија Монахиња 46.
Теодосије калуђер писац 56.
Теодосијев Димитрије 83.
Тератолошки орнаменти 67
Тесалија 5, 24, 29, 53.
Тесла Никола 172.
Тетово 11, 46.
Тимок 2.
Тимотеј калуђер 105.
Типик Св. Саве Јерусалимс. 54.
Типици 45, 50, 56.
Тит 58.
Тихомир кнеа 13.
Тодор од Сталаћа 12.

Toleranz Patent 128.
Толеранција верска 23, 163.
Томаш краљ 31.
Томашевић Стеван 31, 32.
Топаловић Мита 139.
Топлица 19, 46.
Тординци 177.
Травунија 2, 8.
Трагови многобоштва 11, 12,
Тракија 58, 73.
Требиње 15, 29, 168.
Трепче 23.
Тржић 85.
Тржишта 35.
Требник 5, 51.
Трново 20, 24, 42.
Трогир 99, 161.
Тројеручица 49, 52.
Трпезарија 63, 65, 68.
Трст 176.
Тузла 168.
Тул 174.
Тумачење Св. Писма 139.
Тунис 174.
Турска 1, 114.
Турска времена 177; — Царевина 84, 85, 109.
Турски двор 84.
Турско господарство 28; — ропство 53, 86, 152.
Турци 1, 21, 27, 28, 30—32, 34, 37, 42, 44, 47, 49, 57, 72, 74, 75, 77, 80, 85, 87, 88, 90, 93, 95, 100, 103, 107, 115, 117, 139, 141—147, 150, 154, 160, 167, 177.
Турчење 77.
Тутори 135, 153, 157, 167.

Убијање свештеника 173.
Угарска 2, 17, 18, 21, 27, 34, 36, 37, 39, 58, 71, 72, 79—82, 86, 90, 97, 100, 116—118, 125, 129, 133, 135, 138, 176.
Угарска Дворска Канцеларија 122; — Диета 127.
Угљеша 29, 30, 34, 52, 70.
Угри 160.
Удовице 34, 46.
Ујаци 39.
Укидање Крајине 119; — манастира 120; — Пећске Патријаршије 71, 106.
Уметност 22, 52, 58; — писарска 53, 54.
Уметничка способност 175.
Умотворине народне 169.
Уна 114, 160.
Универзитет Београдски 159, 160; — Загребачки 159; — Њујоршки 172; — Чикашки 172.
Унија 36, 37, 97, 98, 100, 101, 116, 117, 125—128, 161, 163, 165.
Унијати 162, 165, 177.
Унијатске цркве 164.
Унијатски епископи 127, 128; — епископ охридски 107; — еписк. српски 165; — каноник 164; — парохије 165; — свештеници 164.
Унијаћење 161, 164.
Уредба за свештенство 148; — Црквено-Просветне Управе 170.
Уређење Митроп. Карловачке 134; — Београдске 157; — Босне и Херцеговине 170; — Далмације 166.
Урош I. 22, 23, 25, 36, 47; — жупан 81; — цар в. Св. У.
Ускликнимо с љубављу 133.
Ускоци 96.
Усмена књижевност 84.
Усорски кнез 38.
Устав Војводине 118, 124; — манастирски 50; — црногорски 142.
Устанак 21, 48, 87, 90, 99, 115, 122, 140, 146, 154, 162, 169.
Усуд 4.
Ученици Св. Методија 8.
Учења неправославна 158.

Учитељи 152, 156; — богослови 153; — Протестанти 129; — Руси 129.

Фанариоти 1, 107, 109, 110, 147—150, 152, 168, 169.
Факултети Богословски — у Београду 159, 175; — у Загребу 159; — у Оксфорду 175; — у Черновицима 138.
Фердинанд I. 79, 80.
Феризовић 158, 173.
Фермани 85, 102, 106.
Филијале 134.
Фисиолог 58.
Фондови: — Јерархијски 137; — Клирикални 121, 137; — Културни 173; — Народно-Црквени 121, 137, 158, 171; — Неприкосновени 121, 137; — Св. Саве 131; — Синодски 137; — Српски у Оксфорду 175; — Стипендијски 166; — Удовичко-Свештеничко-Мировински 137; — за Црквено појање 154; — Школски 121, 137.
Французи 115, 141, 163—164, 166.
Француска 174.
Француски неимари 61.
Францускиња 36.
Фрања I. 128; — Јосиф I. 117, 118.
Фрањевци 37, 39, 81, 99.
Фратри 162.
Фреске 27, 63—66.
Фрушка Гора 47, 81, 94, 138, 176, 178.

Хабсбурговац 80.
Хајдуци 74, 87, 90, 102, 119, 155.
Харач 73, 77, 88.
Харитон монах (Рева) 42.
Хартија 55.
Хартофилакс 10.
Хатишериф 149.
Хаџи Ђеро 146; — Ката Симићева 156; — Рувим 146; — Стака Скендерова 169.
Хвар 161.
Хвосно 19.
Хеб 104, 118.
Херцег Св. Саве 21, 53.
Херцеговина 2, 3, 7, 12, 21, 23, 39, 41, 78, 83—87, 92, 96, 110, 142, 156, 167—171.
Хиландар 15—19, 22, 25, 43—45, 46, 50—56, 70, 85.
Хоматијан Д. 18.
Хонорије III. 38.
Храмови 40, 143, 149, 162, 175.
Хрвати 2, 4, 6, 54, 84, 86, 96—100, 114, 117, 119, 120, 125—128, 133—138, 143, 160—162, 167, 177.
Хрватска 39, 78—80.
Христов крст 49, 70.
Христова коса 49.
Хришћанин, лист 159.
Хришћанска Црква 3; — Заједница Студената 160; — Просвета 19.
Хришћански Весник 159.
Хронике 54, 57, 84, 104.
Хронографије 84, 101, 104.
Хум 2, 3, 20.
Хумана Друштва 152.
Хуситско богослужење 82.
Хуситство 81.

Цариград 14, 18, 23, 24, 27, 29—31, 34, 49, 54, 55, 82, 85, 90, 102, 107, 149, 150.
Цвети 1346. — 24; 1815. — 147.
Цветковић Кирил 164.
Цетина 2, 7, 160.
Цетиње 46, 83, 92, 139, 140, 143.
Ципс 58.
Цирих 174.
Црна 11.
Црна Гора 2, 3, 32, 83, 85, 90, 92, 95, 96, 110, 139, 140—143, 155, 156, 164, 168, 170, 177.

Цркве 177; в. храмови.
Црквена имовина 157, 167; — историја 65.
Црквене књиге 19; — општине 134.
Црквени обичаји; — одбор 134; — патоси 67.
Црквено-народна добра 137; — ослобођење 85.
Црквишта 43.
Црнојевић Ђурађ 83; — Иван 49, 139.
Црнојевићи 32.
Црноризац храбар 8.
Цубла 158.

Ћелије 52, 62.
Ћирилица 8, 53, 84, 174,

Чаробници 5.
Чароице 13.
Часлав 3.
Часопис први 131.
Чатовници 104.
Чачак 9, 46, 49, 157.
Чепељ 81.
Черевић 81.
Черновци 138.
Чесница 13.
Четење 104.
Четрдесет Мученика у Варварим 59.
Чикаго 172, 173.
Чрнац и Чрница 54.
Чрнојевић в. патр. Арсеније III.
Чудотворне иконе: Београдска 49; — Градачка 49; — Црногорска 49; — Курска 176.
Чулић Дионисије 130.

Џамије 74, 75, 136, 140.

Шабац 22.
Шаинђије 102.
Шакабента в. патр. Арсен. IV.
Шар планина 10.
Шафарик Павле 130.
Швајцарска 174.
Шизматици 36.
Шизматичка црква 38.
Шибеник 161, 164, 165.
Шиклуш 80, 95.
Шкиљановић в. Св. Стев.
Школе 101, 109, 120, 127, 130 — 132, 143, 152, 161; — бугарске 154; — Велика 152; вероисповедне 135, 136, 172; вишедевојачке 138, 152, 169, градитељска 62; — грчке 109, 154; — у Маћедонији 156; миниатуриста 67; — Монашка 159; — народне 166, 168; — немачке 128; — основне 129, 138, 156; — радничко домаћинске 156; — ручног рада 70; — сликарска 61, 65; — средње 129; — Српске 94, 172; — трговачка 156.
Школски заштитник 150; — Одбор 135, 136, 170; — референт 136; — Савет 136.
Шокци 129.
Шоплук 42.
Шпанија 10.
Штајерска 96, 97, 98, 176.
Штампарије 53, 82, 83, 96 100, 103, 139, 143, 150.
Штип 11.
Шупљикац Стеван 118.
Шћепан Мали 140, 141.

ИСПРАВКЕ.

Страна	6	ред	4	од	горе	место	осечајима	треба	осећајима.
„	6	„	11	„	„	„	их	„	из
„	12	„	1	„	доле	„	Св. Марија	„	Св. Марина
„	13	„	19	„	„	„	одлучи	„	одлучно.
„	14	„	3	„	горе	„	забитам	„	забитим.
„	14	„	8	„	„	„	обрати	„	обратно
„	18	„	13	„	„	„	тражити	„	у пратњи.
„	18	„	18	„	доле	„	Теодот	„	Теодор.
„	19	„	12	„	горе	„	у говору	„	у договору.
„	20	„	1	„	доле	„	великан	„	великаш.
„	22	„	5	„	горе	„	1253.	„	1263.
„	23	„	9	„	„	„	црква	„	цркве.
„	23	„	10	„	„	„	једна	„	једне
„	27	„	1	„	„	„	сталежна	„	сталешка
„	27	„	10	„	доле	„	крајеве	„	краљеве.
„	27	„	8	„	„	„	оном	„	њеном.
„	28	„	16	„	горе	„	градили	„	г. или обнакљали,
„	29	„	18	„	„	„	калуђери	„	к, којих се други
„	31	„	13	„	„	„	задужкине	„	задужбине.
„	32	„	1	„	„	„	све	„	две.
„	33	„	6	„	„	„	Балтић	„	Балшић.
„	33	„	10	„	доле	„	простирла	„	простирала.
„	37	„	2	„	„	„	епископа	„	архиепископа
„	38	„	21	„	„	„	под	„	над.
„	54	„	7	„	„	„	као на	„	као и на.
„	56	„	12	„	„	„	радовама	„	радовима.
„	57	„	5	„	горе	„	Русају	„	Русију.
„	67	„	2	„	„	„	раљеф	„	рељеф.
„	68	„	17	„	доле	„	атничким	„	античким
„	80	„	1	„	„	„	Словенци	„	Словени.
„	97	„	1	„	„	„	гладичали	„	владичили.
„	100	„	14	„	горе	„	заузимање Леонардисово	„	заузимања Леонардисова.
„	105	„	1	„	доле	„	све народе	„	све православне н.
„	106	„	2	„	„	„	1397	„	1393.
„	117	„	18	„	„	„	4. Живот	„	3, Живот
„	130	„	21	„	„	„	1749	„	1794.
„	130	„	7	„	„	„	га	„	са.
„	132	„	1	„	„	„	те	„	тек.
„	135	„	4	„	горе	„	епиткопа	„	епитропа.
„	142	„	6	„	доле	„	данашњи	„	покојни.
„	159	„	5	„	горе	„	Гарчаница	„	Грачаница
„	172	„	11	„	доле	„	у Чикагу;	„	у Чикагу Dr М П.

ПОГОВОР
И КРАТАК ПРЕГЛЕД ПОТОЊИХ ДОГАЂАЈА

Ускоро ће се навршити седам деценија од појаве књиге *Православна српска црква* од протојереја др Радослава М. Грујића, универзитетског професора. Под овим насловом књига је годинама служила као најбољи историјски уџбеник не само богословима и студентима теологије, већ и свима онима који су желели да упознају нашу црквенонародну прошлост. С правом је речено да је тешко одвојити црквену историју од народне историје, јер тамо где се завршава једна, почиње друга и обратно.

Убрзо после појаве *Историје*, примљен је у плејаду најбољих који су се окупили око Станојевићеве Енциклопедије, Грујић се, не без тешкоћа, афирмисао као историчар српске цркве[1]". Његови чланци из историје Српске цркве, расути у Станојевићевој Енциклопедији и данас су прави бисери.

Велика је штета за нашу науку што није успео покушај патријарха Викентија (1950—1958), који је и сам био историчар, да професор др Радослав М. Грујић, тада дописни члан САНУ, и академици др Јован Радонић и др Никола Радојчић, напишу критичку историју Српске цркве.

Иако је прошло скоро седамдесет година од појаве Грујићеве књиге, која је данас права реткост, она није изгубила од своје вредности, мада се за ово време много штошта изменило, допунило и осветлило.

Професор Грујић је спремио за штампу своју *Историју* у време када је Српска православна црква била расцепкана на покрајинске цркве и без свог врховног поглавара. Наиме, „после насилног разарања њене организације, када је силом турске државне власти прикључена Цариградској патријаршији[2]", настала је пауза у поглаварству Српске православне цркве. У време појаве Грујићеве књиге, обновљено је јединство Српске цркве и васпостављена је Српска патријаршија, али није још био изабран њен први патријарх.

За првог патријарха изабран је 12. новембра 1920. године архиепископ београдски и митрополит Србије, Димитрије (1920—1930). За његово време обновљена је стара Браничевска епархија (1921) и основане нове: Чешко-моравска (1921), Америчко-канадска (1921) и Бихаћка (1925), основани су православни богословски факултети у Београду и Загребу (овај је био кратког века), обновљена је монашка школа у манастиру Раковици, а отворена нова у манастиру Бездину (Румунија), такође и нова богословија у Битољу.

Рад на пољу црквеног законодавства, поверен једној комисији, трајао је пуних десет година, а крунисан је нови Црквеним уставом 1931. године. Нови Устав је донет за време патријарха Варнаве (1930—1937). Он је донео нову поделу Патријаршије на епархије и она је завршена до 1. марта 1932. године.

Спојене су Архиепископија београдска и Сремско-карловачка епархија, Охридска и Битољска, а од делова Темишварске и Вршачке епархије у Југославији је формирана данашња Епархија банатска. Основане су две нове епархије: Загребачка и Мукачевско-прјашевска у Прикарпатској Русији (Чехословачка). Задар, у Италији, издвојен је у самосталну епархију Задарску, а Скадар са својом околином је постао Српски православни викаријат.

Укинуте су епархије: Бихаћка, Бококоторска, Захумско-рашка и Пећка. Према томе, у Српској патријаршији у времену између 1931 и 1947. године било је 27 епархија и Скадарски викаријат. Све цркве и мисијска подручја у иностранству, где није било организоване епархије, потчињене су Српском патријарху.

Доласком патријарха Варнаве, црквени живот добија нов импулс. Црква је добила преко четрдесет нових правила, уредаба и одлука, које су допринеле уједначењу у њеном уређењу у свим црквеним областима у којима су били раније на снази разни прописи.

Седам година архипастирствовања патријарха Варнаве су седам златних година. Подигао је нову зграду Патријаршије у Београду, неколико нових београдских цркава и манастир Ваведење у Београду. Створен је одличан вероучитељски кадар, црквено градитељство је процветало у целој Патријаршији, ницали су одлични богословски часописи, манастири зановљени новим монашким кадром из редова богомољачког покрета, прихваћеног од Цркве, и отпочело се са подизањем храма Светог Саве на Врачару.

Патријарх Варнава показао се особито чврст у тешким временима кад је намесништво, после погибије краља Александра, покушало да се споразуме са Ватиканом. Патријарх, са Сабором, разуме се, није био начелно противан конкордату, али се није могао сложити са претераним привилегијама које су даване римокатоличкој цркви на штету Југославије и осталих вероисповести у држави[3].

Један од највећих патријарха васпостављене Српске патријаршије преминуо је у време изгласавања конкордата у Народној скупштини, у ноћи између 23 и 24. јула 1937. у педесет седмој години живота.

Све оне посланике православне вере, укључујући овде и председника владе Милана Стојадиновића, који су у Народној скупштини гласали за конкордат, Свети архијерејски сабор је предао надлежним црквеним судовима, „с тим, да се именованима до решења Црквеног Суда, ускраћују све црквене почасти".

Конкордат је повучен и краљевска влада је испунила захтеве Светог архијерејског сабора. Наиме, помиловала је сва лица, духовна и световна, осуђена у конкордатској борби од стране грађанских судова, сви премештени су враћени на своја стара места, оштећени су добили задовољење праведном накнадом. Тек тада је Црква скинула забрану са лица која су се огрешила о њу.

Победивши, каже књижевник Божидар Ковачевић, Српска црква показала је добру вољу за сарадњу са владом, као и нови патријарх Гаврило[4], који је изабран 21. фебруара 1938.

Мирна управа патријарха Гаврила трајала је свега три године. Убрзо је средио финансијско питање Цркве, а као дугогодишњи члан Сабора је врло добро знао где је стао његов велики претходник. У Сремским Карловцима је подигао зграду за патријаршијску библиотеку, која ове године слави 250 година свога постојања. Међутим, библиотека се никада није уселила у ову зграду. Када је потпуно опремљена, дошо је други светски рат и усташе су се у њу уселиле, а после рата зграда, ни до данас, није враћена Патријаршији. Његовом заслугом је подигнута зграда интерната студената теологије на Карабурми у Београду, а поред Правног факултета је имао намеру да подигне и зграду Богословског факултета.

Још пре избијања другог светског рата, Српска црква је, на челу са патријархом Гаврилом, била свесна збивања у тим смутним временима[5]. Када је кнез Павле 20. марта 1941. године у Белом двору изложио стање у ко је се налази Југославија и упознао патријарха Гаврила са захтевом Рајха да Југославија неопозиво приступи тројном пакту, патријарх Гаврило му је рекао: „Наше традиције, наш понос, и наш глас који имамо у свету, затим наше обавезе према свима оним херојима и мученицима, који су за ову државу своје животе положили, као и наше обавезе према свима прошлим и будућим генерацијама нашега народа, императивно налажу, да се не прикључујемо трипартитном пакту, а не треба заборавити да би тако прикључење у будућности по наше интересе народне и државне могло донети и најфаталније последице[6]".

Видећи да ће властодршци увући Југославију у немачко коло, патријарх Гаврило, са Светим архијерејским синодом, сазива Свети архијерејски сабор у ванредно заседање за 27. март. Те ноћи је извршен и пуч.

Отварајући ванредно заседање Сабора, патријарх Гаврило је на крају свог говора рекао ово: „Нека је слава Богу, захваљујући томе да је прошле ноћи извршен пуч и ситуација је много јаснија. Наш положај је много лакши. Синоћ ми је један од краљевских намесника рекао да ћемо ми бити криви, ако народ буде устао и настали немири, и да ће последица тога бити улазак Немаца у нашу земљу. Ноћашњи акта спасао је част нашег народа и државе, па због тога и ми можемо само благословити ово дело[7]".

На овом Сабору су донете још две врло важне одлуке, које гласе: „Препоручити преосвећеној г. г. епархијским архијерејима, да у случају рата до крајних граница могућности остану у својим епархијама и врше своју дужност, и да се у случају невоље управљају по савести", и друга: „Његовој светости патријарху и Светом архијерејском синоду препоручити да према датим приликама остану у земљи, и да одржавају везу, колико је то могуће, са епархијским архијерејима[8]".

Убрзо је раскомадана Југославија, а са њоме и Српска православна црква. Њене епархије у земљи су потпале под окупациона подручја којима су управљали Немци (Архиепископија београдско-карловачка — део у Србији, Банатска, Браничевска, Жичка, Нишка, Тимочка и Шабачка), Бугари (Скопска, Злетовско-струмичка и Охридско-битољска), Италијани (Далматинска, Рашко-

-призренска и Црногорско-приморска), Мађари (Бачка) и усташе (Сремски део Архиепископије београдско-карловачке, Бањалучка, Горњокарловачка, Дабробосанска, Загребачка, Захумско-херцеговачка, Зворничко-тузланска и Пакрача).

На својим епархијама је остало девет архијереја. Убијени су: митрополит дабробосански Петар, епископи: бањалучки Платон и горњокарловачки Сава. Прогнани у Србију: претучени и од усташа узбијани митрополит загребачки Доситеј, митрополит скопски Јосиф, епископи: зворничко-тузлански Нектарије, злетовско-струмички Викентије и захумско-херцеговачки Николај.

Интернирани су: патријарх Гаврило (Раковица, Војловица и злогласни логор Дахау), епископи: жички Николај (Љубостиња, Војловица и Дахау) и далматински Иринеј (Италија). Епископ мукачевско-прјашевски Владимир је прво затворен од Мађара, а потом протеран у Србију.

Због скривања чехословачких падобранаца, који су убили Хајдриха, заменика Рајхспротектора, Немци су 3. септембра 1942. стрељали, а потом спалили епископа чешкоморавског Горазда, а Православној цркви у Чехословачкој, тада под јуридикцијом СПЦ, забранили рад.

У исто време је почело нечувено страдање Српске цркве и њених верника: убијање, одвођење у логоре, насилно превођење у римокатоличку веру, рушење цркава и манастира, одношење драгоцености и библиотека из манастира и владичанских дворова у Загреб.

За време рата убијено је укупно 515 свештеника, монаха и вероучитеља. Велики број је избегао у Србију и ту био распоређен по црквама и манастирима. И мошти св. кнеза Лазара, цара Уроша и деспота Стефана Штиљановића, које су почивале у сремским манастирима, пренете су у Београд 1942. године.

У смислу чл. 55 Устава Српске цркве, када је патријарх одсутан, председничка дужност је прешла на најстаријег члана Синода епископа бачког Иринеја, односно митрополита скопског Јосифа, члана—заменика, који је Српску цркву мудро водио за време рата и извео је као „славну Цркву, која нема мрље, ни боре, или тако нешто".

Проређене свештеничке редове је Свети синод покушао да попуни отварањем Богословије Светог Саве у Нишу, јер је свих пет предратних богословија престало да ради.

Српска црква је за време рата протурила меморандум о страдању њенога народа, са потписом епископа будимљанског Валеријана, потоњег епископа шумадијског. „То је била прва вест која је продрла у спољни свет о нечувеним патњама Српског народа. Она је узбунила целокупну светску јавност и знатно допринела моралном дебаклу наших непријатеља[9]".

Крај другог светског рата Српска црква је дочекала као тежак рањеник: Патријарх у ропству, девет епархија упражњено, многе цркве порушене, богословије затворене, а материјалне помоћи ниоткуда. Убрзо је дошло до одвајања Цркве од државе и Црква је остала без државне помоћи и патријаршијског прирезa убираног од верних. Ратна штета, у висини од предратних 3,311.637.509 динара никада није исплаћена Цркви. Послератном аграрном реформом Цркви је одузето око 70.00 хектара земље и 1180 зграда, које су вределе осам милијарди динара.

Такође је одузета Српска манастирска штампарија, отворена у Сремским Карловцима још за време Аустроугарске, све патријаршијске зграде у истом граду, међу којима и Богословија, која је национализована, иако никада није била најамна зграда, а потом продата! Црквени завод за осигурање црквених добара је национализован, а свештеничко-чиновнички фонд и сви остали фондови, стицани кроз 250 година, „валутном реформом уништени".

Никада се, ваљда, у својој историји Црква није нашла у тежој ситуацији, а на своме буџету је имала 3148 парохијских свештеника, 537 службеника, 1000 умировљених свештеника, удова и сирочади.

У овако тешкој ситуацији никакве промене нису могле да се врше, јер се Свети архијерејски сабор и Патријаршијски савет нису могли састати, будући да се Патријарх налазио ван земље. Међутим, требало је преживети. Са црквеног буџета скинути су сви парохијски свештеници и, изузев парохијских свештеника у Војводини и једном делу Хрватске, они ни до данас немају своје месечне плате и живе од награда које добијају од својих верних.

Митрополит Јосиф отвара у Патријаршији завод за израду свећа, а Светски савет цркава је прискочио у помоћ слањем парафина. На овај начин је ублажена тешка материјална ситуација Цркве, која је остала без средстава за живот.

Доласком патријарха Гаврила у земљу (14. новембра 1946. године) у Српској патријаршији је наступило редовно стање. На првом послератном редовном заседању Светог архијерејског сабора, маја 1947. године, донет је нов Устав*, и изабрано шест нових архијереја. Попуњени су престоли који су остали упражњени мученичком смрћу митрополита Петра (Сарајево) и Јоаникија (Цетиње), епископа Платона (Бања Лука) и Саве (Карловац), а такође и претученог митрополита Доситеја (Загреб), који је умро одмах после рата.

Прорадиле су богословије у Призрену и Београду уз обилату помоћ Светског савета цркава у Женеви, у новцу, инвентару и намерницима.**

Ситуација у Цркви је још увек била тешка. Епископ хвостански Варнава је осуђен на вишегодишњу робију, митрополиту скопском Јосифу и епископу злетовско-струмичком Викентију није дозвољен повратак у њихове епархије из којих су их протерали Бугари.

У страдалној историји српског народа ретко је неки црквени великодостојник као патријарх Гаврило, имао тежи живот. За време првог светског рата три је године провео интерниран у Мађарској. У току Другог светског рата пуне четири године, од априла 1941. до априла 1945. налазио се у немачким затворима. Патријарх Гаврило изузетан је и по томе што је једини поглавар хришћанске цркве који је био заточен у Дахау, злогласном нацистичком логору смрти[10].

Умро је изненада 6. маја 1950. године. Наследио га је патријарх Викентије (1950—1958), дотадашњи епископ злетовско-струмички.

Као велики пријатељ парохијског свештенства, патријарх Викентије је успео да склопи споразум са Заводом за социјално осигурање, којим су социјално и пензионо осигурани свештеници, професори и чиновници Српске цркве.

Издвајање Богословског факултета из састава Београдског универзитета, 1952. године, још је више оптеретило скроман црквени буџет. Покретање Православ-

---

* Васпостављена је Сремска епархија и основане су две нове: Будимљанско-полимска и Шумадијска.

** На молбу Еперхијског савета у Прагу, Чешкоморавска епархија у Чехословачкој је (1948) уступљена под јурисдикцију Руске православне цркве, као што је био случај и са Епархијом мукачевско-прјашевском 1945. године.

ног мисионара, најтиражнијег црквеног листа, који је двадесет пет година са великим успехом уређивао епископ браничевски Хризостом, означава обнову издавачке делатности Српске цркве.

Хапшење угледног митрополита црногорско-приморског Арсенија, који је осуђен на вишегодишњи затвор, и вишемесечни притвор заслужног митрополита скопског Јосифа унео је велико узнемирење у црквеним круговима.

Нове епархије нису осниване, али је укинута Епархија будимљанско-полимска.

Патријарх Викентије је успоставио добар контакт са деловима Цркве у Македонији, који су одбили да, после рата, приме своје законите, канонске архијереје, и постао је администратор свих тамошњих епархије. Како Сабор није могао да прихвати за епископске кандидате лица која нису имала услове за епископски чин, опет је дошло до прекида веза тих епархија са Патријаршијом, а убрзо и до изненадне смрти патријарха Викентија, 5. јула 1958. године.

Четрдесет трећим српским патријархом постао је епископ жички Герман, 13. септембра 1958. године.

У овом тридесетогодишњем периоду дошло је до великих промена у Српској цркви. Од постојеће америчко-канадске епархије, основане су нове епархије: источноамеричка и канадска, средњезападноамеричка и западноамеричка (1963. године), западноевропска и аустралијска (1969), аустралијска (1973), врањска (1975) и канадска (1983), издавачка делатност је постала врло плодна, број часописа и листова се повећао, отворене су богословије у манастиру Крки и Сремским Карловцима, обновљено је доста храмова, али број новоподигнутих храмова не задовољава, јер се још увек праве сметње приликом добијања дозвола за подизање нових храмова.

Подигнуте су нове зграде Богословског факултета у Београду и Богословије у манастиру Крки и, најзад, настављени су радови на храму Светога Саве на Врачару, уз велику помоћ Срба из земље и иностранства.

Међутим, у овом времену дошло је и до два раскола у Српској цркви. Епархије скопска, злетовско-струмичка и охридско-битољска издвојиле су се, без сагласности Мајке Цркве, у „самосталну” Македонску православну цркву, коју није признала ниједна православна црква у свету.

Приликом оснивања нових епархија у САД и Канади, 1963. године, епископ американско-канадски Диони-

сије није признао одлуке Светог архијерејског сабора, отишао је у раскол и затражио заштиту грађанских судова. Врховни суд САД је донео пресуду у корист Српске цркве, рекавши да Свети архијерејски сабор „има пуну власт да поставља и уклања своје епископе. Грађански судови немају права да разматрају одлуку Сабора о рашчињењу епископа Дионисија, већ исту одлуку Светог. арх. сабора имају прихватити као коначну и обавезну, онакву каква је донета[11]”.

Српска православна црква данас има, у земљи и иностранству, 32 епархије, 3578 парохија, 204 манастира, 1891 парохијских свештеника, 223 монаха, 986 монахиња, 4 богословије и 2 богословска факултета (Београд и Либертивал, САД).

Др Сава Вуковић

---

1. С. Радојичић, Успомени Радослава М. Грујића (29. априла 1878 — 25. маја 1955), Зборник за ликовне уметности. Споменица Радослава Грујића, Нови Сад 1969.
2. Др Љубомир Дурковић—Јакшић, Цетињска митрополија није била аутокефална, Београд 1985, 6.
3. Божидар Ковачевић, Српски патријарси последњих педесет година, Српска православна црква 1920—1970, Београд 1971, 471—472.
4. Исти, 474.
5. Др Љубомир Дурковић—Јакшић, Учешће патријарха Гаврила и Српске православне цркве у догађајима испред и иза 27. марта 1941. и њихово страдање у току рата, Гласник Српске православне цркве, Београд 1980. 123—153.
6. Исти, 132.
7. Записник Прве седнице ванредног заседања Светог архијерејског сабора, одржаног 14/27. марта 1941. године у Београду, Бр. 1.
8. Исто, Бр. 7.
9. Ристо Грђић, Општа обнова црквеног живота и устројства, Српска православна црква 1920—1970, Београд 1971, 240.
10. Свет. Ст. Душанић, Три белешке рашко-призренског митрополита Гаврила у летопису пећског манастира, Гласник Српске православне цркве, Београд 1980, 122.
11. Правда је задовољена — Црквени спор у САД окончан, Гласник Српске православне цркве, Београд 1976, 122.

CIP — Каталогизација у публикацији

281.961

ГРУЈИЋ, Радослав М.

Православна српска црква / Радослав М. Грујић; [поговор Сава Вуковић]. — [II изд. (репринт)] .— Крагујевац: Светлост [итд.], 1989. — VI, 231 стр. ; 22 cm. — (Културно-историјска баштина)

Фототипско изд. из 1921. — Библиографија: стр. 180—196. — Поговор и кратак преглед потоњих догађаја: стр. 223—231.

ISBN 86-7247-017-6

ПК: а, Православна црква, српска

Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 86-7247-017-6